منتدى إقرأ الثقافي
www.iqra.ahlamontada.com

ئاستانە

دەسەڵاتە کوردی و مەسیحییەکان

پەیوەندییە سیاسی و سەربازییەکانی نێوانیان لە سەدەکانی (٤-٧ کۆچی /١٠-١٣ زایینی)

نووسینی: نیهاد جەلال حەبیبوڵڵا

نیهاد جەلال حەبیبوللا

نهاد جلال حبيب الله

لەدایکبووی: ١٩٨٦ لە هەڵەبجەی شەهید

ژیانی منداڵی بە ئاوارەیی لە وڵاتی ئێران بەسەربردووە

و ماوەی دە ساڵ لەوێ ژیاوە

بڕوانامەی ماجستێری لە بەشی مێژوو لە زانکۆی سلێمانی بەدەستهێناوە.

ئەندامە لە ڕێکخراوی ئاستانە بۆ هزر و گەشەپێدان.

خاوەنی ٢٠ بەرهەمی وەرگێڕدراو و ١٦ بەرهەمی نووسینە لە بوارەکانی مێژووی ئیسلامی و هزری ئیسلامی

لە دیارترین نووسینەکانی

- ناسینی هاوەڵان زنجیرەیەکی ٩ بەرگییە
- ژیانی پێغەمبەر (ﷺ) و هاوەڵان و هەڵکەوتەکانی ئیسلام بۆ نەوجەوانان. زنجیرەیەکی ٤ بەرگییە
- کورتەی ژیانی پێغەمبەر (ﷺ)
- مێژووی خیلافەتی ڕاشیدین
- لە پێغەمبەرەوە (ﷺ) فێر دەبین
- پەیوەندی پێغەمبەر (ﷺ) لەگەڵ نەتەوەکان
- یاران، ئەستێرەکانی ئاسمانی ئوممەت

دەسەڵاتە

کوردی و مەسیحییەکان

نـــاوی نـــووســـەر : نیهاد جەلال حەبیبوڵڵا

دیزاینی ناوەوە و بەرگ : ڕێکخراوی ئاستانە

نـــۆبـــەتـی چـــاپ : یەکەم ٢٠٢٣

تـیـــــــــــراژ : ١٠٠٠ دانـــــــە

لە بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتیەکان - هەرێمی کوردستان
ژمارە سپاردنی (١٧١٨) ی ساڵی ٢٠٢٣ پێدراوە

مافی لەچاپدانەوەی پارێزراوە بۆ ڕێکخراوی ئاستانە ©

دەسەڵاتە کوردی و مەسیحییەکان

پەیوەندییە سیاسی و سەربازییەکانی نێوانیان لە سەدەکانی (٤-٧ك/١٠-١٣ز)

نووسینی:

نیهاد جەلال حەبیبوڵڵا

بسم الله الرحمن الرحيم

پێشەکی

سوپاس و ستایشی بێپایان بۆ پەروەردگار، صەلات و سەلامی خوا لە پێغەمبەر و ئالوبەیت و یارانی.

پاشان:

لە سەرەتاکانی سەدەی چوارەمی کۆچییەوە هەتا نیوەی دووەمی سەدەی حەوتەمی کۆچی، کۆمەڵێک دەسەڵات و میرنشینی کوردیی بوونیان هەبوو، یەکێک لە خاڵە زەقەکانی ئەو هێز و دەسەڵاتە کوردییانەش هاوسنووربیان بوو لەگەڵ هێز و دەسەڵاتە مەسیحییەکان، نەوەک تەنیا دەسەڵاتە ناوچەییە مەسیحییەکان، بەڵکوو هاوسنوور بوون لەگەڵ زلهێزە مەسیحییەکانی وەک ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی و میرنشینە خاچییەکان، ئەو هاوسنوورییەش شێوەیەکی نیچمەبازنەیی وەرگرتبوو، هەر لە سنووری دەسەڵاتی ڕووس و جۆرجی و لانەکانەوە بەرەو لای ئەرمەنستان و لەوێوە بەرەو ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی دەکشا، لەوێشەوە بەرەو شام شۆڕ دەبوویەوە کە چوار میرنشینی خاچیی تێیدا خاوەن قەوارە بوون و بەریەککەوتنیان هەبوو لەگەڵ ئەیووبییەکاندا کە لە شام و میسردا دەسەڵاتدار بوون، ئەمە وێڕای پەیوەندییەکان لەگەڵ بوندوقییەکاندا کە هێزێکی کارای مەسیحی بوون بەتایبەت لە ڕووی بازرگانییەوە.

بەم چەشنە دەبینین هەم لە ڕووی جوگرافییەوە سنووربێکی فراوانی نێوان هێز و دەسەڵاتە کوردییەکان لەگەڵ دەسەڵاتە مەسیحییەکاندا هەبووە، هەم لە ڕووی کاتیشەوە ماوەکە فراوان بووە و زیاتر لە سێ سەدە درێژەی کێشاوە، بۆیە گرنگە بزانرێت پەیوەندی نێوان کورد و دەسەڵاتە مەسیحییەکان لەو ماوەیەدا لە

چ ئاستێکدا بووە لەکاتێکدا لەلایەکەوە ناکۆکی نێوان میرنشینە کوردییەکان و ململانێیان لەسەر دەسەڵات لەنێو خۆیاندا بەدیدەکرا، لەلایەکی دیکەشەوە بەهۆی زاڵبوونی بیروباوەڕی ئایینیەوە جیاوازی ئایینی نێوان ئەو میرنشینانە لەگەڵ دەسەڵاتە مەسیحییەکاندا خاڵێکی زەقی لێکترازانی پەیوەندییەکانی ئەو سەردەمە بووە، وێڕای ئەوەی بەشێکی زۆری بەریەککەوتنی گەورەی نێوان دوو بلۆکی جیاوازی جیهانی مەسیحی و جیهانی ئیسلامی لەسەر سنووری ئەو هێز و دەسەڵاتە کوردییانەدا ڕوویداوە.

بێگومان هەر توێژینەوەیەک وێڕای لایەنە ئەرێنییەکانی، کۆمەڵێک گرفت و لایەنی نەرێنی دێتەڕێ، چ لە ڕووی زمان، یاخود کەمی زانیاری، گرفتە دیارەکانی بەردەم ئەو توێژینەوەش خۆیان لە دوو خاڵدا دەبینینەوە:

یەکەم:نەبوونی سەرچاوەیەکی وا کە زانیارییەکانی نزیک بن لەم ناونیشانەوە و پەرتبوونی زانیارییەکان لەنێو سەرچاوە میژوویییەکاندا بە چەشنێک بۆ هەندێک بەشی توێژینەوەکە دەبوو وەک گوڵەچنە زانیاری کەم و ورد لە سەرچاوە جیاوازەکاندا کۆبکرێنەوە و بەراورد بکرێن و لەگەڵ ڕێکردەی ڕووداوەکاندا ڕێکبخرێنەوە.

دووەم: گرفتی زمان و نەگونجانی دەرفەتی گەشت بۆ بەدەستهێنانی سەرچاوەی تایبەت بەم توێژینەوەیە، چونکە بابەتەکە سنوورێکی جوگرافی زۆری لەخۆدەگرت، بۆیە پێویستی بەوە بوو شارەزایی هەبێت بەو زمانانەی سەرچاوە جۆرجی و ئەرمەنی و ڕووسی و تورکی و فارسی و عەرەبی و ئینگلیزییەکانی پێ نووسراوە، لەکاتێکدا بازنەی شارەزایی ئێمە لە سەرچاوە کوردی و عەرەبی و فارسی و ئینگلیزییەکاندا سنووردار بوو، بۆ چارەسەری ئەم گرفتەش هەوڵماندواوە دەستمان بگات بە وەرگێڕدراوی ئەو سەرچاوە جیاوازانە.

لەم توێژینەوەیەدا پشت بەستراوە بە ڕێبازی لێکۆڵینەوەی میژوویی شیکاری،

ئەم توێژینەوە بە شێوەیەکی گشتی جگە لە پێشەکی و ئەنجام دابەشکراوە بەسەر پێنج بەشدا:

بەشی یەکەم تایبەتکراوە بە ناساندنی دەسەڵاتە کوردی و مەسیحییەکان لە ماوەی سەدەکانی ٤-٦ك/١٠-١٢ز)، ئەم بەشەش دابەشکراوە بۆ دوو باسی سەرەکی و هەر باسێکیش لە چەند تەوەرێک پێکدێت، باسی یەکەم ئەو دەسەڵاتە کوردییانە دەناسێنێت کە لەو ماوەیەدا دەرکەوتون، لە تەوەری یەکەمدا باسی دەیسەمی کوردی کراوە، تەوەری دووەم تەرخانکراوە بۆ ناساندنی شەدادیەکان، تەوەری سێیەمیش لەبارەی ڕەوادییەکانەوە نووسراوە، هەرچی تەوەری چوارەمە باس لە میرنشینی مەڕوانی دەکات، تەوەری پێنجەمیش تایبەتە ناساندنی ئەیووبییەکان، باسی دووەمیش بریتیە لە ناساندنی دەسەڵاتە مەسیحییەکانی ئەو ماوەیەو لە تەوەری یەکەمدا باس لە ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی کراوە، تەوەری دووەم تایبەت کراوە بە ناساندنی ئەرمەنستانی گەورە، هەرچی تەوەری سێیەمە باسی جۆرجییەکانی کردووە، تەوەری چوارەمیش ناساندنی لان و ڕووسەکانە، تەوەری پێنجەمیش ناساندنێکی کورتی ئەرمەنتسانی بچووکە، تەوەری شەشەمیش باسی لە خاچییەکان کردووە.

بەشی دووەم بۆ پەیوەندی نێوان دەیسەم و شەدادیەکان لەگەڵ هێزە مەسیحییەکان دانراوە و لە دوو باس پێکدێت، باسی یەکەم پەیوەندییانە لەگەڵ دەسەڵاتدارانی ئەرمەنستان و لە تەوەری یەکەمیدا پەیوەندی دەیسەم لەگەڵ ئەرمەنستاندا خراوەتە بەرباس، لە تەوەری دووەم و سێیەمدا پەیوەندی شەدادیەکان لەگەڵ ئەرمەنستان خراوەتەڕوو، باسی دووەمیش تایبەتە بە پەیوەندیی شەدادیەکان لەگەڵ لان و ڕووس و جۆرجی و بیزەنتییەکان و لە تەوەری یەکەمدا پەیوەندی نێوان شەدادیەکان و لان و ڕووسەکان خراوەتە بەرباس، لە تەوەری دووەمیشدا لەسەر پەیوەندییەکانی شەدادی و جۆرجییەکان نووسراوە، هەرچی تەوەری سێیەمە نووسینە لەسەر پەیوەندی نێوان شەدادیەکان و بیزەنتییەکان.

بەشی سێیەمی ئەم توێژینەوەش پەیوەندی ڕەوادی و مەڕوانیەکان لەگەڵ دەسەڵاتە مەسیحییەکانی لەخۆگرتووە و لە دوو باس پێکدێت، باسی یەکەم پەیوەندی ڕەوادییەکان لەگەڵ دەسەڵاتە مەسیحییەکانی باسکردووە، لە تەوەری یەکەم و دووەمدا پەیوەندییەکانیان لەگەڵ ئەرمەنەکان و هێزە مەسیحییە ناوچەییەکانی تردا باسکراوە، لە تەوەری سێیەمیشدا پەیوەندییەکانیان لەگەڵ ئیمپراتۆریەتی بیزەنتیدا خراوەتەڕوو، باسی دووەمیش پەیوەستە بە پەیوەندی مەڕوانییەکان و دەسەڵاتە مەسیحییەکان، لە تەوەری یەکەمدا پەیوەندییەکانی مەڕوانییەکان لەگەڵ هەریەک لە ئەرمەنستان و جۆرجیا باسکراوە، لە تەوەری دووەمیشدا پەیوەندییەکانیان لەگەڵ بیزەنتییەکان قسەی لەبارەوە کراوە.

بەشەکانی چوارەم و پێنجەمیش تایبەت کراون بە پەیوەندیی نێوان ئەیووبییەکان و هێز و دەسەڵاتە مەسیحییەکان، لە بەشی چوارەمدا پەیوەندیی نێوان ئەیووبییەکان و خاچییەکان باسکراوەو لە دووە باس پێکهاتووە و هەر باسێکیش لە چەند تەوەرێک پێکهاتووە، لە باسی یەکەمدا بەریەککەوتنی نێوانیان هەتا مردنی سەلاحەدینی ئەیووبی خراوەتەڕوو، باسی دووەمیش بەریەککەوتنەکانی نێوانیانە لە دوای سەلاحەدینی ئەیووبییەوە هەتا کۆتایی دەسەڵاتی ئەیووبییەکان.

هەرچی بەشی پێنجەمە پەیوەندییەکانی نێوان ئەیووبییەکان و هێزە مەسیحییەکانی خۆرهەڵاتی لەخۆگرتووە و لە سێ باس پێکهاتووە، باسی یەکەم پەیوەندییەکانی ئەیووبییەکان لەگەڵ ئیمپراتۆریەتی بیزەنتیدا خراوەتە بەرباس، لە تەوەری یەکەمدا پەیوەندییە سیاسی و سەربازییەکانی نێوانیان خراونەتە بەرباس، تەوەری دووەمیش تایبەت کراوە بە پەیوەندییە دۆستانەکانی نێوانیانەوە، باسی دووەمیش پەیوەندی ئەیووبییەکان لەگەڵ هەریەک لە میرنشینی جۆرجیا و ئەرمەنستانی بچووکی باسکردووە، تەوەری یەکەم بەریەککەوتنی نێوان ئەیووبی و جۆرجییەکانی باسکردووە، تەوەری دووەمیش تایبەتە بە پەیوەندییە دۆستانەکانی نێوان ئەو دوو دەسەڵاتە، تەوەری سێیەمیش بۆ پەیوەندی نێوان

ئەیوبییەکان و ئەرمەنستانی بچووک تەرخانکراوە.

شیکردنەوەی سەرچاوەکان

بۆ نووسینی ئەم توێژینەوەیە پشتمان بە کۆمەڵێک سەرچاوەی ڕەسەن و گرنگی پەیوەست بە بابەتەکە بەستووە کە دەکرێت بەم چەشنە شیکارییان بۆ بکەین:

یەکەم: بەشێک لەو سەرچاوانەی سوودمان لێوەرگرتون بریتین لەو سەرچاوە ڕەسەنانەی نووسەرەکانیان خۆیان لەنێو ڕووداو و پێشهاتەکاندا بوون، چ ئەوانەی سەربە هێز و دەسەڵاتە کوردییەکان بون، یان ئەوانەی سەر بە هێز و دەسەڵاتە مەسیحییەکان بون، بۆ نموونە لەوانەی سەر بە دەسەڵاتە کوردییەکان بوون

دیوانەکەی (قەترانی تەبریزیيە /٤٦٥ك- ١٠٧٢ز) کە هاوسەردەم و نزیکی هەریەک لە میر وەهسووزانی کوڕی موحەممەدی ڕەوادی (٤١٦-٤٥١ك/ ١٠٢٥-١٠٥٩ز) و میر لەشکریی دووەمی شەدادی (٤٢٥-٤٤١ك/١٠٣٤-١٠٤٩ز) بووە و لە دیوانەکەیدا کۆمەڵێک زانیاریی وردی سەبارەت بە پەیوەندیی نێوان میرنشینە کوردییەکان و هێز و دەسەڵاتە خاچییەکان تۆمارکردووە، هەرچەندە بەهۆی ئەوەی شاعیرێکی نزیک لە دەسەڵاتداران بووە، زیاتر بە شێوەی وەسف و پیاهەڵدان زانیارییەکانی بە شێوەی شیعریی هۆنیوەتەوە.

کتێبی (تاريخ الفارقي) ی (ئەحمەدی کوڕی یووسف/ ٧٧٥ك- ١٨١١ز) کە خۆی لەنێو میرنشینی مەڕوانیدا ژیاوەو نزیکی دەسەڵاتدارانی مەڕوانی بووە و زانیاری وردی سەبارەت بەو میرنشینە تۆمارکردووە. هەروەها کتێبی(مفرج الكروب في أخبار بني أيوب) ی (ئیبن واصل/ ٧٩٦ك - ٧٩٢١ز) کە بە وردی ڕۆچۆتە نێو وردەکارییەکانی میژووی ئەیوبییەکان و پەیوەندییان لەگەڵ هێزە

دەرەکییەکان و لەنێویشیاندا هێز و دەسەڵاتە مەسیحییەکان. یاخود (النوادر السلطانية والمحاسن اليوسفية) ی (ئیبن شەداد /٦٣٦ ك -٤٣٢١ز) کە خۆی لەنێو دەوڵەتی ئەیووبیدا وەک دادوەر کاری کردووە و نووسەری نزیک و هاوەڵی زۆروەختەی خودی سەلاحەدینی ئەیووبی بوو و شایەتحاڵی ڕووداوەکانی وەک گەمارۆی سەر عەککا و جەنگی ئەرسووف بوو.

لە بەرەی جیهانی مەسیحیشدا هەریەک لە (الحروب الصليبية) ی (وليم الصوری/ ١٨٥ك -٥٨١١ز) تایبەت بە مێژووی خاچییەکان کە خۆی لە سەردەمی سەلاحەدینی ئەیووبیدا ژیاوەو لەنێو کۆشکی میرنشینی بەیتولمەقدیسدا بووە و نێردراوی ئەو میرنشینە بووە بۆ لای ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی و سەرۆکایەتی قەشەکانی کڵێساکانی شاری صووریشی کردووە و لەنێو ڕووداوەکاندا ژیاوە. یاخود کتێبی (وصف الأراضي المقدسة في فلسطين) ی (يوحنا ڤورزبورگ/ ١٢٦ك-٤٢٢١ز) کە خۆی کەسایەتییەکی ئایینیی مەسیحی بوو و پاش گەشتێکی بەرفراوانی بۆ ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی خاچییەکان لە شام ئەو کتێبەی نووسی. هەروەها کتێبی (تاريخ بيت المقدس) ی (يەعقووب ئەلڤێتری/ ٨٣٦ك-٠٤٢١ز) بە ناونیشانی کە نووسەرەکەی پۆستی گەورەی ئایینی لە شارەکانی عەککا و قودسیش وەرگرتووە و لە هەڵمەتی خاچییەکانیش بۆ سەر دمیات بەشداریی کردووە، نووسەر هەرچەندە نەیتوانیوە خۆ بوێرێت لە کاریگەریی ئایینی بەسەر نووسینەکەیدا، بەڵام بە سپاردەکارییەوە هەندێ زانیاری وردی تۆمارکردووە کە لە بەرژەوەندی خودی شاڵاوە خاچییەکاندا نەبوو، بە چەشنێک لە زۆر نووسەری دیکەی هاوسەردەمی خۆی ڕاستگۆیی پێوە دیارە.

دووەم:بەشێکی دی لە سەرچاوەکان بریتین لە سەرچاوە ڕەسەنەکان کە بە گشتیی لەبارەی ماوە میژوویییەکانەوە دواون، وەک

کتێبی (تجارب الأمم و تعاقب الهمم) ی (مەسکەویە١٢٤ك - ٠٣٠١ز) کە

زانیاری وردی لە بارەی دەیسەمی کوردیی تێدایە، زانیارییەکانی پەیوەست بە دەیسەم لە سەرچاوەکانی دیکەشەوە دەگەڕێنەوە بۆ سەر ئەم کتێبە، یان (الکامل في التأریخ) ی (ئیبنولئەسیر/ ٦٣٠ ك - ١٢٣٢ز) کە بۆ مێژووی میرنشینە کوردییەکان و مێژووی ئەیووبییەکانیش سوودمان لێوەرگرتووە، بەتایبەت کە خۆی هاوسەردەمی ئەیووبییەکان بووە، هەرچەندە نەیتوانیوە بێلایەنانە لەبارەی ئەیووبییەکانەوە بدوێت و لە هەندێ شوێندا بە نەرێنی لەبارەیانەوە نووسیویەتی، هەروەها نووسینی (شەدادیەکان)ی (مونەجم باشی ٣١١١ ك- ٢٠٧١ز) کە بەشێکە لە کتێبی (جامع الدول) و هەر نووسین و توێژینەوەیەک سەبارەت بە شەدادیەکان بەبێ گەڕانەوە بۆ ئەو سەرچاوەیە کەڵێن و کەموکورتیی زۆری دەبێت.

سێیەم:هاوکات لەنێو ژێدەرەکانیشدا کە پەیوەست بوون بە توێژینەوەکەمانەوە، بریتین لە هەریەک لە نووسینە کوردییەکانی وەک کتێبەکەی د. زرار صدیق تۆفیق بە ناوی (کورد و کوردستان لە ڕۆژگاری خیلافەی ئیسلامیدا) هەرچەندە زۆر بە وردی ڕۆنەچۆتە نێو زانیاری و ڕووداوەکان، پێدەچێت هۆکارەکەشی ئەوە بێت نووسەر ویستبێتی بە پوختی مێژووی ئەو ماوەیە بخاتەڕوو و خوێنەر وەڕس نەبێت بەدەست دوورودرێژی نووسینەکەوە، هاوکات سوودمان وەرگرتووە لە کتێبی (هۆکارەکانی سەرهەڵدان و ڕووخانی میرنشینە کوردییەکان لە سەردەمی عەبباسیدا) لە نووسینی د. کامەران عەزیز عەبدوڵا..

گرنگیش دراوە بە نووسینە فارسییەکانی وەک کتێبی (شهریاران گمنام) ی ئەحمەدی کیسرەوی کە زۆر بە وردی زانیارییەکانی پەیوەست بە میرنشینەکانی شەدادی و ڕەوادی هێناوە.

بەشێکی بەرچاوی سەرچاوە نوێکانیش بۆ بابەتەکانی پەیوەست بەو دوو میرنشینە گەڕاونەتەوە بۆی، یاخود نووسینە عەرەبییەکانی وەک کتێبی (لقاء الأسلاف الکرد و اللان) ی د. جەمال ڕەشید ئەحمەد کە بەشێکی باشی

زانیاریی پەیوەست بە پەیوەندی لانەکان و ئەرمەنەکان لەگەڵ شەدادیەکاندا باسکردووە، گرنگی ئەم نووسینە لەوەدایە کە دەستی گەیشتووە بە بەشێکی دیاری سەرچاوە بیانییەکان کە بە زمانە جیاوازەکانی ڕووسی و ئەرمەنی و ئینگلیزی نووسراون، هەروەها بەشێک لە نووسینەکانی موحەممەد سوهەیل تەقووش بە ناونیشانەکانی (تأریخ الاکراد) و (تأریخ الأیوبیین) و (تاریخ الحروب الصلیبیة)، یاخود کتێبەکانی فەتحی سالم لهێبی بە ناونیشانەکانی (مملکة ارمینیا الصغری) کە ماستەرنامەیە و (مملکة جورجیا في العصور الوسطی) تێزی دکتۆراکەی بووە، نووسەر تا ئاستێکی باش توانیویەتی زۆربەی زانیارییەکانی پەیوەست بەو دوو دەسەڵاتە کۆبکاتەوە و بە دابەشکارییەکی ورد زانیارییەکان بخاتەڕوو.

هەروەها کتێبی (الأکراد في حقبة الخلافة العباسیة) ی نووسەری ئەرمەنی ئارشاك پۆلادیان کە زۆر بە وردی باسی لە دەسەڵاتی دەیسەمی کوردی کردووە، نووسەر تا ئاستێکی باش بێلایەنبوونی خۆی لە خستنەڕووی زانیارییەکاندا و شیکارییاندا پاراستووە، هەروەها کتێبی(تاریخ الحملات الصلیبیة) ی نووسەری بەریتانی ستیفن رنسیمان و کتێبەکەی توێژەری ڕووسی مینۆرسکی بە ناونیشانی (Studies in caucasian history) کە یەکێکە لە سەرچاوە گرنگەکان تایبەت بە میژووی کوردەکانی ئازەربایجان و ئەرمەنستان و دەوروبەری.

وێڕای ئەو نووسینانەی تایبەت کراون بە بەشێکی دیاریکراوی میژووی هێز و دەسەڵاتە کوردی و مەسیحییەکان، وەک کتێبی (الامارة الشدادیة الکردیة في بلاد ئاران) ی د.ئیسماعیل شوکر ڕەسوول.

بەشی یەکەم

دەسەڵاتە کوردی و مەسیحییەکان لە سەدەکانی (٤-٧ك/١٠-١٣ز)

باسی یەکەم: دەسەڵاتە کوردییەکان لە سەدەکانی(٤-٧ك/١٠-١٣ز)

باسی دووەم: دەسەڵاتە مەسیحییەکان

باسی یەکەم
دەسەڵاتە کوردییەکان لەسەدەکانی(٤-٧ك/١٠-١٣ز)

تەوەرەی یەکەم
دەیسەمی کوردیی (٣٢٦ - ٣٤٥ك/ ٩٣٧ - ٩٥٦ز)

دەیسەم کوڕی ئیبراهیمی کوردییە، سەبارەت بە ناوی خۆی و باوك و باپیری، لە سەرچاوەکاندا بە چەند شێوەیەک هاتووە: دەیسەمی کوڕی ئیبراهیمی کوردی،[١] ڕۆستەمی کوڕی ئیبراهیمی کوردی،[٢] دەیسەمی کوڕی شازلەوەیهی کوردی،[٣] دەیسەمیَ کوڕی شادکەوەیە.[٤]

ئیبراهیمی باوکی یەکێک بوو لەو سەرکردانەی سەر بە خەواریجەکان بوو، دەیسەمی کوڕیشی بە هەمان شێوەی باوکی،[٥] ئیبراهیم یەکێک بوو لە کەسە نزیکەکانی هارون شاری کە سەرکردەیەکی شوراتەکان بوو، کاتێک هارووڕ کوژرا، ئیبراهیم هەڵهات بۆ ناوچەی ئازەربایجان، لەوێ لەگەڵ کچی یەکێک

---

(١) التنوخي: الفرج بعد الشدة، تح: عبود الشالجي، دار صادر، بيروت، ١٩٧٨م، ج٤/ ص ١٦٦.

(٢) ابن خلدون: ديوان المبتدأ والخبر في تاريخ العرب والبربر، تح: خليل شحادة، ط٢، دار الفكر، بيروت، ١٩٨٨م، ج٤/ ص ٦٦٨.

(٣) امين الدولة الطرابلسي: المجموع اللفيف، ط١، دار الغرب الإسلامي، بيروت، ١٤٢٥هـ ص ٣٢٧.

(٤) عبدالقادر البغدادي: خزانة الأدب و لب لباب لسان العرب، تح: عبد السلام محمد هارون، ط٤، مكتبة الخانجي، القاهرة، ١٩٩٧م، ج٢/ ص ٣٦١.

(٥) ابن الأثير: الكامل في التأريخ، تح: عمر عبدالسلام تدمري، ط١، دار الكتاب العربي، بيروت، ١٩٩٧م، ج٧/ ص ١٠٨؛ ابن خلدون: ديوان المبتدأ والخبر في تاريخ العرب والبربر، ج٤/ ص ٦٦٨.

لە سەرۆک خێڵە کوردەکاندا هاوسەرگیریی کرد و دوای ماوەیەک دەیسەم لەدایك بوو.(١)

سەردەمی دەرکەوتنی دەیسەمی کوڕی ئیبراهیم، سەردەمی دووەمی عەبباسی بوو، ئەو کاتەی قەڵەمڕەوی تورکەکان بەسەر خیلافەتەوە زاڵ بوو و هەژموونیان هەبوو بەسەر سەرجەم جومگەکانی خیلافەتدا (٢٣٢-٣٣٤ك/ ٨٤٦-٩٤٥ز)، بە دوای ئەوانیشدا هاتنی بوەیهییە شیعەکان بوو (٣٣٤-٤٤٧ك/ ٩٤٥-١٠٥٥ز)، وردە وردە لامەرکەزییەت شوێنی دەسەڵاتی ناوەندیی گرتەوە، بۆیە لە بەشە جیاجیاکانی خیلافەتی عەبباسیدا چەند دەسەڵاتێکی جوداخوازیی یان نیمچە سەربەخۆ دەرکەوتن، زیاترینی ئەو دەسەڵاتە نیمچە سەربەخۆیانەش ئەوانەیان بوون کە کەمێک دوورەدەست بوون لە ناوەندی خیلافەتەوە، بەو چەشنە هەواداریی‌یەکی ڕۆحییان نیشان دەدا بۆ خەلیفەی عەبباسی و لە شوێنی خۆیانەوە فەرمانڕەواییەکی نیمچە سەربەخۆیان دەبوو.(٢)

خەلیفە موقتەدیر (٢٩٥-٣٢٠ك/ ٩٠٨-٩٣٢ز) لە ساڵی (٣١٤ك/٩٢٦ز) دا داوای لە یووسفی کوڕی ئەبی ساجی بەڕێسی بەشێک لە ناوچەکانی ئاران و ئازەربایجان کرد بۆ بەرنگاربوونەوەی قەرمەتیەکان(٣) ڕووبکاتە واسیت، ئەویش فەرمانی بەجێگەیاند، لە ساڵی (٣١٥ك/ ٩٢٧ز) دا کوژرا و هەرێمی ئاران و ئازەربایجان بێ والی مایەوە.(٤)

---

(١) ابن خلدون: ديوان المبتدأ والخبر في تاريخ العرب والبربر، ج٤/ ص ٦٦٨.

(٢) محمد سهيل طقوش: تأريخ الدولة العباسية، ط٧، دار النفائس، بيروت، ٢٠٠٩م، ص ص ١٥٦-١٥٧.

(٣) قەرمەتییەکان: گرووپێکی شیعە ناییەنزا بوون کە لە کووفەوە سەریانهەڵدا و سەرەتاکەیان لە ساڵی (٢٧٨ك/ ٨٩١ز) دا بوو، بانگەشەی گێڕانەوەی شکۆیان بۆ نالوبەیتی پێغەمبەر (د.خ) دەکرد، دواتر لە بەحرەین دەرکەوتن و دەسەڵاتیان پەیدا کرد و دژی خیلافەتی عەبباسی وەستانەوە. بڕوانە: (ابن الأثير: الكامل في التأريخ، ج٦/ ص ص ٤٦١، ٥٠٤، ٥٠٩.

(٤) المسعودي: التنبيه والإشراف، تصحيح: عبد الله إسماعيل الصاوي، دار الصاوي، القاهرة،

دوای ئەوە کەسایەتییەک بە ناوی نەزیفی ساجی فەرمانڕەوایی کرد هەتا لە ساڵی (٣٢٦ك/٩٣٧ز) دا لەشکریی هێرشی برد بۆ ناوچەکە و دەستی بەسەردا گرت، دەیسەمیش هاوەم بە ئیبنوودەیلەمیی و سووپایەک هێرشیان بردە سەری و سەرکەوتن بەسەریدا، ئیتر لەو کاتەوە دەیسەم دەسەڵاتی گرتەدەست،[١] هەرچەندە دۆزینەوە شوێنەوارییەکان باس لەوە دەکەن لە ساڵی (٣٢٥ك/٩٣٦ز) دا بەناوی دەیسەمەوە دراو لێدراوە.[٢]

لە ساڵی (٣٢٦ك/٩٣٧ز) ەوە پەیوەندییەکانی نێوان لەشکریی کە سەرکردەیەکی دەیلەمی بوو، لەگەڵ دەیسەمی کوردیدا تێکچوون[٣] و چەندین جار بەرەککەوتن لەنێوانیاندا ڕوویدا هەتا دواجار بە لەناوچوونی لەشکری و هاتنی لەشکرستانی کوڕی و دواتر شکستی ئەویش،[٤] دەیسەم توانی دەسەڵاتی خۆی بەسەر ئازەربایجاندا بچەسپێنێت.[٥]

لە ساڵی (٣٣٠ك/ ٩٤١زز) دا مەرزەبان[٦] لەگەڵ وەزیرەکەی دەیسەمدا دەستی تێکەڵ

١٩٣٨م، ص ٣٣١؛ مسكويه: تجارب الأمم و تعاقب الهمم، تح: أبوالقاسم إمامي، ط٢، مطبعة سروش، طهران، ٢٠٠٠م، ج٥/ص٢١٥؛ أبو الفداء: المختصر في أخبار البشر، ط١، المطبعة الحسينية المصرية، ج٢/ ص ٧٢.

(١) ابن الأثير: الكامل في التأريخ، ج٧/ ص ٧٤؛ الذهبي: تأريخ الإسلام، تح: د.عمر عبدالسلام تدمري، ط٢، دار الكتاب العربي، بيروت، ١٩٩٣م، ج٢٤/ ص ٤٠.

(٢) ارشاك بولاديان: الأكراد في حقبة الخلافة العباسية، تر: الكساندر كشيشيان، ط٢، دار الفارابي، بيروت، ٢٠١٣م، ص ٧٦.

(٣) ابن الأثير: الكامل في التأريخ، ج٧/ ص ٧٤؛ ابن كثير: البداية و النهاية، تح: عبد الله بن عبد المحسن التركي، ط١، دار هجر، جيزة، ١٩٩٧م، ج١٥/ ص ١٠٦.

(٤) مسكويه: تجارب الأمم، ج٦/ ص ص ٧-١٣؛ أحمد كسروي: شهرياران گمنام، چ٢، چاپخانه نوبهار، تهران، ١٣٨٨ هـ .ش، ص ٧٥؛ ارشاك بولاديان: الأكراد في حقبة الخلافة العباسية، ص ٧٨.

(٥) مسكويه: تجارب الأمم، ج٦/ ص ٦٢؛ ابن الأثير: الكامل في التأريخ، ج٧/ ص ٧٥.

(٦) مەرزەبان کوڕی موحەممەدی کوڕی موسافیری دامەزرێنەری دەوڵەتی سالارییەکانە، کەسێکی شیعە ناییەنزای باتینی بوو، سنووری دەسەڵاتەکەی ڕۆژ بە ڕۆژ فراوانتر دەبوو. بڕوانە: (احمد

کرد[١] و بە پیلانێک دەیسەم بەدیل گیرا[٢] هەتا دواتر لە ساڵی (٣٣٧ك/ ٩٤٨زز) دا بۆ بەکارهێنانی لە یەکلاکردنەوەی ناکۆکی نێوخۆیی سەرکردە بوەیهییەکان ئازاد کرا.[٣]

لە ساڵی (٢٤٣ک/ ٢٤٩زز) دا پاش ئازادبوونی لە بەندیخانە، مەرزەبان هێزێکی پێکەوەنا و هێرشی بردە سەر دەیسەم و توانی بەسەریدا سەربکەوێت و دەیسەمیش بەرەو بەغداد هەڵهات.[٤]

لە ساڵی (٤٤٣ک/ ٥٥٩ز) دا دەیسەم بە پشتیوانی سەیفودەوڵە بەرەو ئازەربایجان ڕۆیشت و توانی سەلماس بگرێتەدەست،[٥] مەرزەبانیش سووپایەکی بۆ نارد و دەیسەم لە جەنگێکدا تێکشکا، بە گەڕانەوەی خودی مەرزەبان بۆ ئازەربایجان، دەیسەم بەرەو ئەرمەنستان رایکرد،[٦] دواتر بە ڕێککەوتنی نێوان دەسەڵاتدارانی ئەرمەنستان و مەرزەبان، دەیسەم درایە دەست مەرزەبان[٧] و سەرەنجام لەو بەندییەیدا کوژرا.[٨]

کسروی: شهریاران گمنام، ص ص).

(١) مسکویه: تجارب الأمم و تعاقب الهمم، ج٦/ ص ٦٧-٦٨؛ ارشاك بولادیان: الأکراد في حقبة الخلافة العباسیة، ٧٩.

(٢) ابن الأثیر: الکامل في التأریخ ، ج٧/ ص ١٠٩.

(٣) مسکویه: تجارب الأمم، ج٦/ ص ١٨٤؛ ابن الأثیر: الکامل في التأریخ ، ج٧، ص ١٨٤؛ ارشاك بولادیان: الأکراد في حقبة الخلافة العباسیة، ص ٨١.

(٤) مسکویه: تجارب الأمم، ج٦/ ص ١٨٣؛ ارشاك بولادیان: الأکراد في حقبة الخلافة العباسیة، ص ٨٢.

(٥) مسکویه: تجارب الأمم، ج٦، ص ١٩٩.

(٦) ابن خلدون: دیوان المبتدأ والخبر، ج٤/ ص ٦٧٣.

(٧) ابن حوقل: صورة الأرض، دار صادر، بیروت، ١٩٣٨م، ص ٣٥٤؛ ابن الأثیر: الکامل في التأریخ ، ج٧، ص ٢٠٣.

(٨) مسکویه: تجارب الأمم، ج٦/ ص ١٩٩؛ أحمد کسروي: شهریاران گمنام، ص ١٠٢.

تەوەرێ دووەم

شەدادیەکان (٣٤٠- ٤٦٨ك/ ٩٥١- ١٠٧٥ز)

شەدادیەکان بنەماڵەیەکی خانەدانی کوردی موسڵمان بوون،[١] توانییان لە ناوچەی ئاران[٢] دەسەڵاتێک بۆ خۆیان دابمەزرێنن[٣] و ماوەی پتر لە دوو سەدە و نیو فەرمانڕەوایی ناوچەگەلێکی سەر بە ئەرمەنستان و ئاران بکەن،[٤] هەڵکەوتەی شوێنی دەسەڵاتەکەشیان کەوتبووە نێوان دەسەڵاتی دەیلەمیە سالاریەکان و ئەرمەنییەی مەسیحییەکانەوە.[٥]

مونەجم باشی سەبارەت بە شەدادیەکان نووسیویەتی "فەرمانڕەوایانی شەدادی دە کەس بوون، پێم وایە ئەمانە کورد بون، پێگەی دەسەڵاتیان شاری دوبەیل و دواتر (جەنزە/گەنجە)[٦] بوو، سەرەتای دەرکەوتنیشیان لە ساڵی (٣٤٠ك/٩٥١ز)

---

(١) مونەجم باشی: شەدادیەکان، و: نهاد جلال – ڕێکەوت عزیز، چ١، چاپخانەی زانا، سلێمانی، ٢٠٢١ز، ل ١٣؛ زرار صدیق تۆفیق: کورد و کوردستان لە ڕۆژگاری خیلافەی ئیسلامیدا، چ١، چاپخانەی خۆرهەڵات، هەولێر، ٢٠١٠ز، ل ١٣٤.

(٢) ئاران هەرێمێکی ناسراوەو لە بەرەی خۆرئاوایەوە هاوسنووری ئازەربایجانە و لەوڵاوە سنووری ئەرمەنستان و لە خۆرهەڵات و باشووریشەوە ئازەربایجان و لە باکووریشەوە شاخەکانی قبق، لە بنکە و مەڵبەندەکانی بریتیە لە شارەکانی نەشوا و بابولئەبواب و گەنجە و تفلیس و شکور و بەیلەقان و سەریروللان. بڕوانە (مونەجم باشی: شەدادیەکان، ل ١٥).

(٣) محمد علی مرجونة: تاریخ الاکراد في الخلافة العباسیة، مؤسسة شباب الجامعیة، اسکندریة، ٢٠١٠م، ص ص ١٨١- ١٨٥.

(٤) زرار صدیق تۆفیق: کورد و کوردستان لە ڕۆژگاری خیلافەی ئیسلامیدا، ل ١٣٤.

(٥) مونەجم باشی: شەدادیەکان، ل ل ٢١-٢٣؛ محمد علی مرجونة: تاریخ الاکراد في الخلافة العباسیة، ص ص ١٨١- ١٨٥.

(٦) گەنجە: شارێک بوو لە ناوچەی ئاران و هاوسنووری جۆرجیا بوو، شارێکی بەپیت و دەوڵەمەند بوو. خەڵکەکەی سەر بە نابینزای سوننە بوون، شارەزاییەکی باشیان هەبوو لە هونەری

بوو، نەمان و لە ساڵی (٤٦٨ك/ ١٠٧٥ز) دا کۆتاییان پێ هات، ماوەی فەرمانڕەواییشیان (١٣٨) ساڵ بوو. (١)

دامەزرێنەری ئەم میرنشینە کەسایەتییەک بوو بە ناوی موحەممەدی کوڕی شەداد، هۆکاری دامەزراندنەکەش دەگەڕێتەوە بۆ گیرانی سالار مەرزەبان لە ساڵی (٣٣٧ك/ ٩٤٨ز) لەلایەن بوەیهییەکانەوە کە بەو هۆیەوە لە ناوچەی ئاران و ئازەربایجان بۆشاییەکی سیاسی دروست بوو و موحەممەدی کوڕی شەداد توانی لە ساڵی (٣٤٠ك/٩٥١ز) دەسەڵات بگرێتەدەست.(٢)

خەڵکی ژێر دەسەڵاتی ئەم میرنشینە وابەستەی ئایینی ئیسلام و بەتایبەت پابەندی ئەهلی سوننەو جەماعە بوون، وەک قەزیونی لەبارەی دانیشتوانی شاری گەنجەوە نووسیویەتی: "خەڵکەکەی سەر بە ئەهلی سوننەو جەماعەن، خەڵکی چاکە و چاکەکاری و ئایینداربن، ڕێگە نادەن کەس لە شارەکەیاندا نیشتەجێ ببێت ئەگەر سەر بە ڕێباز و بیروباوەڕی خۆیان نەبێت بۆ ئەوەی ڕێباز و بیروباوەڕەکەیان نەشێوێنرێت".(٣)

لە ماوەی فەرمانڕەوایی ئەم میرنشینە بەردەوام ململانێ لەگەڵ هێزە مەسیحییەکانی ئەرمەنستاندا هەبوو و چەندجار بەریەککەوتنی ڕاستەوخۆ، یان ناڕاستەوخۆ لەگەڵ دەسەڵاتی ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی ڕوویدا، ئەمەش هۆکار بوو بۆ ئەوەی پەیوەندیی ئەم میرنشینە لەگەڵ خیلافەتی عەبباسیدا لە ئاستێکی باش و ئەرێنیدا خۆی ببینێتەوە.(٤)

جەنگیدا. بڕوانە (القزويني: آثار البلاد وأخبار العباد، بيروت، دار صادر، ص ٥٢٢).

(١) مونەجم باشی: شەدادیەکان، ل ل ١٣- ١٤.

(٢) مونەجم باشی: شەدادیەکان، ل ١٨؛ ناکۆ بورهان محەمەد: میرنشینە کوردییەکانی سەردەمی عەبباسی، چ١، چاپخانەی چوارچرا، سلێمانی، ٢٠١٨/ ل ل ١١-١٣.

(٣) آثار البلاد وأخبار العباد، ص ٥٢٢.

(٤) مونەجم باشی: شەدادیەکان، ل ٤٨؛ محمد علی مرجونة: تاريخ الاكراد في الخلافة العباسية،

بە داخەوە لەلایەن میژوونووسانی کورد و موسڵمانانیشەوە گرنگیەکی ئەوتۆ نەدراوە بە میژووی ئەم میرنشینە و زۆر زانیاریی لە بارەیانەوە بە نادیاری ماوەتەوە، سەرچاوەیەکی گرنگ کە لەوبارەوە هاتبێت، بریتیە لە بەشێکی تۆمارکراوی میژوونووسێکی هاوسەردەمی شەدادیەکان کە گومان وایە مەسعوود نامدار بێت و میژوونووسی عوسمانی (مونەجم باشی)[١] لە کتێبەکەیدا (جامع الدول) ئەو بەشەی تایبەت بە شەدادیەکانی هێناوە لەژێر ناونیشانی (باب في الشدادیه)،[٢] هاوکات دیوانی قەترانی تەبریزیی زۆر وردەکاریی سەبارەت بە میرانی شەدادیی تێدا تۆمارکراوە، بەتایبەت وردەکاری ئەو جەنگانەی لەنێوان میرانی شەدادی و هێز و دەسەڵاتە مەسیحییەکاندا ڕوویانداوە.[٣]

دوابەدوای ئەوە زانیارییەکان لە نووسینەکانی میژوونووسە ئەرمەنەکانی وەک ئاسۆلیك و ڤارتانەوە لەبارەیانەوە هاتون کە ئەوانیش بەهۆی هەواداریی ئایینیانەوە و لەپێناو پشتیوانیی ناوچە و ئایینەکەی خۆیاندا زۆرجار زانیاریی هەڵەیان خستۆتەڕوو.[٤]

لە نووسەرانی سەردەمی نوێشدا میژوونووسی ئێرانی (أحمد کسروی) لە کتێبەکەیدا (شهریاران گمنام) گرنگیەکی زۆری داوە بە میژووی ئەم میرنشینەو وردەکاریی پەیوەندییەکانی لەگەڵ هێز و دەسەڵاتە مەسیحییەکانی دەوروبەریدا.

ص ١٩٨.

(١) (احمد بن لطف الله) ی سڵانیکی ڕۆمیی مەولەویی لە سالّی(١٠٤١ك/١٦٣١ز) لەدایك بوو، یەکێک بوو لە کەسە نزیکەکانی سولتان موحەممەدی چوارەم، بەڵام دواتر لەو پۆستە لابرا و چوو بۆ میسر و لەوێشەوە بۆ حیجاز، لە سالّی (١١٣ك/١٧٠٢ز) لە شاری مەککە وەفاتی کرد. بڕوانە: (مونەجم باشی: شەدادیەکان، ل ل ٧-٨).

(٢) زرار صدیق تۆفیق: کورد و کوردستان لە ڕۆژگاری خیلافەی ئیسلامیدا، ل ١٣٤.

(٣) دیوان حکیم قطران تبریزي، چ١، چاپخانه فردین، تهران، ١٣٦٣هـ .ش.

(٤) جمال رشید أحمد: لقاء الأسلاف الکرد و اللان، ط١، ریاض الریس للکتب والنشر، بیروت، ١٩٩٤م، ص ٢١٦.

تەوەری سێیەم

میرنشینی ڕەوادیی (٣٣٧-٤٦٣ك/ ٩٤٨-١٠٧١ز)

ڕەوادییەکان ماڵباتێکی ڕەسەنی کوردن کە لە ناوچەکانی ئەرمەنستان و ئازەربایجان نیشتەجێ بوون،[١] بنەچەی ئەیووبییەکانیش دەگەڕێتەوە سەر ئەوان و ئیبنولئەسیر لە وەسفیاندا نووسیویەتی "ئەوان خانەدانترینی نێو کوردانن".[٢]

بوونی دوو دەسەڵاتی ڕەوادی لە ناوچەکانی ئازەربایجاندا، گومانێکی دروستکردووە سەبارەت بەوەی ئایا ڕەوادیەکان کورد بن یان نا، ئەویش بوونی ڕەوادیە عەرەبەکانە کە لەوێ دەسەڵاتیان هەبوو، هاوکات ڕەوادیە کوردەکانیش لەوێ میرنشینێکیان دامەزراند، بۆیە ئەوانەی پێیان وایە ڕەوادیەکان کورد نین و عەرەبن، لەوەدا بە هەڵەدا چون کە هەردوو دەسەڵاتە ڕەوادیەکە تێکەڵ بە یەک دەکەن.[٣]

لەبەرئەوەی سەرچاوە عەرەبی و فارسییەکان لە ماوەی سالانی (٣٥٠-٤٢٠ك/ ٩٦١-١٠٢٩ز) زانیارییەکی ئەوتۆیان لەسەر ڕەوادیەکان باس نەکردووە، بۆیە

---

(١) ابن كثير: البداية والنهاية، ج١٦/ ص ص ٤٣٧-٤٣٨؛ المقريزي: اتعاظ الحنفاء بأخبار الأئمة الفاطميين الخلفاء، تح: د. محمد حلمي، ط١، المجلس الأعلى للشئون الإسلامية، القاهرة، ج٣/ ص ٣٠٥؛ احمد كسروى: شهرياران گمنام، ص ١٥٥؛ ناكۆ بورهان محەمەد: میرنشینە کوردییەکانی سەردەمی عەبباسی، ل ٤٦.

(٢) ابن الأثير: الكامل في التأريخ، ج٩/ ص ٣٤٢.

(٣) احمد كسروى: شهرياران گمنام، ص ١٥٥؛ محمد على مرجونة: تاريخ الاكراد في الخلافة العباسية، ص ١٢٣.

سەختە بە وردی کاتی دەستپێکی دەسەڵاتی ڕەوادیەکان دەستنیشان بکرێت،[١] بەڵام ئاماژەکان بۆ ئەوە دەچن کە لە ساڵەکانی ناوەڕاستی سەدەی چوارەمی کۆچیدا ئەم میرنشینە دامەزرابێت،[٢] ئەمین زەکی بەگ نووسیویەتی " لە ساڵی (٤٢٠ك/١٠٢٩ز) حکوومەتی ڕەوادیی کوردی لە تەورێزدا تەشەکولی کرد"،[٣] هەرچەندە جەمال ڕەشید ساڵی (٣٤٣ك/٩٥٤ز) بە سەرەتای دەسەڵاتیان دادەنێت و پێی وایە تەبرێزیان کردووە بە پایتەخت و نزیکەی ١١٧ ساڵ فەرمانڕەواییان کردووە.[٤]

دواجار میرنشینی ڕەوادی لە ساڵی (٤٩٢ک/١٠٩٨ز) لەسەر دەستی سەلجووقییەکان[٥] کۆتایی پێهات،[٦] ئەمەش پاش ئەو پاشکۆییە دوو دەیەیەی لە هاتنی سەلجووقییەکانەوە بەخۆیەوەدی، کاتێک میر وەهسووزانی کوڕی مەملان لە ساڵی (٤٤٦ک/١٠٥٤ز) هەوە وەک گوێڕایەڵێکی سەلجووقییەکان فەرمانڕەوایی ناوچەکەی دەکرد و پاش کۆچی دوایی ئەم میرە لە ساڵی (٤٥٠ک/ ١٠٥٨ز)، لەسەر پێشنیاری

---

(١) حسام الدين النقشبندي: أذربايجان إيران في العهد السلجوقي، مؤسسة ژين، السليمانية – ٢٠١٢م، ص ٩٩.

(٢) زرار صديق توفيق: كورد و كوردستان له ڕۆژگاری خیلافەی ئیسلامیدا، ل ١٢٥.

(٣) محەمەد ئەمین زەکی: خولاصەیەکی تاریخی کورد و کوردستان، پێداچوونەوە و پەراوێزنووسین: د. حوسامەدین ئەقشبەندی و چەندێکی دی، چ١، تاران، ٢٠٢١ز/ ب١، ل٢٥٦.

(٤) لقاء الأسلاف الكرد و اللان، ص ٢١٢.

(٥) سەلجووقیەکان: بەشێکن لە تورکە غوزەکان کە لە دەشتاییەکانی قرغزیەوە بەرەو وڵاتی ئەودیو ڕووبار کشان و لەوێ هاتنە ناو ئیسلامەوە بەرەو خوراسان کشان، دواتر بەرەو بەغداد هاتن و توانییان بوەیهییەکان لەناوببەن. بڕوانە (سعيد عبدالفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطى، مكتبة الأنجلومصرية، القاهرة، ٢٠٠٩م، ج١/ ص ص ٤٠٧-٤٠٨)

(٦) ابن الأثير: الكامل في التأريخ، ج٨/ ص ٤٢٨؛ قادر محمد حسن: الإمارات الكردية في العهد البويهي، ط١، مؤسسة موكرياني، اربيل، ٢٠١١م، ص١٦٠؛ نیشتیمان بەشیر محەمەد: کورد و سەلجووقییەکان، و: ئیدریس عەبدوڵا موستەفا، چ٢، چاپخانەی وەزارتی پەروەردە، ٢٠٠٦ز، ل ل ٢٧٩-٢٨٠.

سەلجووقییەکان و بە ڕەزامەندی ئەوان مەملانی کوڕی وەک میری ڕەوادییەکان دەستنیشان کرا،[۱] بەڵام لە ساڵی (٤٦٣ک/ ١٠٧٠ز) دا سوڵتان ئەلب ئەرسەلانی سەلجووقی پاش سەرکەوتنی لە جەنگی ملازگرد و گەڕانەوەی، ئەم میرەی کەنارخست و لە شوێنەکەیدا والیەکی سەلجووقیی دانا،[۲] هەرچەندە ڕەوادییەکان بە لاوازی و لە سنووڕێکی بچووکدا هەتا سەرەتاکانی سەدەی شەشەمی کۆچیش مابوونەوە.[۳]

(١) ابن الأثير: الكامل في التأريخ، ج٨/ ص١٦٢؛ الذهبي: تأريخ الإسلام، ج٣٠/ص ٢٧٣.

(٢) ابن الأثير: الكامل في التأريخ، ج٨/ ص ص١٦٢، ٢٢٥؛ محمد على مرجونة: تاريخ الاكراد في الخلافة العباسية، ص ص ١٧٥ – ١٧٦.

(٣) ابن الأثير: الكامل في التأريخ، ج٨/ ص ٦١٢.

تەوەرەی چوارەم

میرنشینی دۆستەکی -مەڕوانی- (٣٧٣-٤٨٩ك/ ٩٨٣-١٠٩٦ز)

یەکێکە لە میرنشینە کوردییەکان لە سەدەکانی ناوەڕاستدا کە لە ناوچەکانی دیاربەکر و میافارقین لە سەروبەندی سالّی (٢٧٣ك/ ٢٨٩ز) و لەسەر دەستی ئەبووعەبدوڵا حوسەینی کوڕی دۆستەک دامەزرا،[١] سەرەتای دامەزراندنی ئەم میرنشینە لەسەر بنەمای فراوانخوازیی میر باد بوو لە ناوچەکەدا و بەتایبەت لە ناوچەکانی جیهانی مەسیحیدا،[٢] چونکە ئەم میرە زیاتر سەرقاڵ بوو بە بواری سەربازی و فراوانخوازییەوە.[٣]

لە سالّی (٣٨٠ك/ ٩٩٠ز) کە میر بادی کوردیی کوژرا، دەسەڵات گوازرایەوە بۆ مەڕوانییەکان و لەوێ بە دواوە میرنشینەکە بە میرنشینی مەڕوانی ناوزەد دەکرێت.[٤]

---

(١) الفارقي: تأريخ الفارقي، تح: د. بدوي عبداللطيف عوض، ط١، الهيئة العامة لشؤون المطابع الاميرية، القاهرة، ١٩٥٩م، ص ص ٤٩- ٥١؛ ابن شداد: الأعلاق الخطيرة في ذكر أمراء الشام والجزيرة، منشورات وزارة الثقافة، دمشق، ١٩٩١م، ج٣/ ص ١٢٩؛ محمد سهيل طقوش: تاريخ الأكراد، ط١، دار النفائس، بيروت، ٢٠١٥م، ص ٦٠.

(٢) ابن الأثير: الكامل في التأريخ، ج٧/ ص ٤٠٢.

(٣) الفارقي: تأريخ الفارقي، ص ٥٢.

(٤) ابن شداد: الأعلاق الخطيرة في ذكر أمراء الشام والجزيرة، ج٣/ ص ٢١٧؛ عماد الأصفهاني: البستان الجامع لجميع تواريخ أهل الزمان، تح: عمر عبدالسلام تدمري، ١، المكتبة العصرية، بيروت، ٢٠٠٢م، ص ٢٦٥؛ زرار صديق تۆفیق: کورد و کوردستان لە ڕۆژگاری خیلافەی ئیسلامیدا، ل ل ٢٠٠-٢٠١.

ئەم میرنشینە یەکێک بووە لە بەهێزترین میرنشینە کوردییەکان کە ڕۆڵێکی کارای لە ناوچەکەدا هەبووە و ئاستی پەیوەندییەکانی لە یەک کاتدا پەیوەست بووە بە پەیوەندیی لەگەڵ خیلافەتی عەبباسی و سەلجووقییە سوننە و بوەیهی و فاتیمیە شیعەکان و بیزەنتییە مەسیحییەکان،[١] بۆ نموونە هەریەک لە خیلافەتی عەبباسیی و دەوڵەتی فاتیمی و ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی دانیان نا بە دەسەڵاتی ئەحمەدی کوڕی مەڕوان و فەرمانڕەواییەکەیدا، هەروەها هەر سێکیان لە یەک کاتدا نێردراوی خۆیان بە دیاریییەوە نارد بۆ لای ئەحمەد.[٢]

پێشکەوتن و بەهێزیی ئەم میرنشینە تەنیا لە روانگە سیاسی و سەربازییەکەوە نەبوو، بەڵکوو بە بەراورد بە میرنشینە کوردییەکانی دیکە، گرنگی زیاتر دراوە بە بواردکانی شارستانیەت،[٣] بەهێزییەکەی لە هەندێ قۆناغدا گەیشتۆتە ئاستێک وێڕای تێری و حەسانەوەی خەڵکەکەی،[٤] خەمی باڵندەکان خوراوەو لە ناوچەکاندا دانەوێڵەیان بۆ داکراوە هەتا برسیی نەبن.[٥]

ململانێ دەرەکییەکانی ئەم میرنشینە هەندێ جار وایدەکرد کەمتر بیر لە ململانێی نێوخۆیی ناو میرنشینەکە بکرێتەوە، بۆ نموونە ململانێی میر

---

(١) فرست مرعي: الامارات الكردية في العصر العباسى الثانى، ط١، دار سپيرێز، أربيل، ٢٠٠٥م، ص ٢٢٣.

(٢) الفارقي: تأريخ الفارقي، ص ص ١٠٩ - ١١٠؛ عبدالرقيب يوسف: الدولة الدوستكية في كردستان الوسطى، ط٣، مؤسسة دلير، السليمانية، ٢٠٠٤م، ج١/ ص ١٧٣؛ محمد سهيل طقوش: تاريخ الأكراد، ص ص ٧٢-٧٨.

(٣) ناکۆ بورهان محەمەد: میرنشینە کوردییەکانی سەردەمی عەبباسی، ل ١٠٥.

(٤) الذهبي: تأريخ الإسلام، ج١٠/ ص ٣٥.

(٥) الصفدي: الوافي بالوفيات، تح: أحمد الأرناؤوط وتركي مصطفى، دار إحياء التراث، بيروت، ٢٠٠٠م، ج٨/ ص ١١٥.

باد لەگەڵ ئەرمەنەکان[١] و بیزەنتییەکان[٢] و بوەیهییەکان[٣] و حەمدانی و عوقەیلیەکان.[٤]

پەیوەندییەکانی ئەم میرنشینە هەمیشە بەریەککەوتن و جەنگی بەخۆیەوە نەدەبینی، بەڵکوو هەندێ جار ئاگربەست و ڕێککەوتن و پەیوەندی دۆستایەتیی و هاوسەرگیریشی بەخۆیەوە دەبینی، بۆ نموونە: ئەبووعەلی حەسەنی کوڕی مەڕوان بۆ پاراستنی میرنشینەکەو چەسپاندنی ئارامی تیایدا، ئاگربەستی دە ساڵەی لەگەڵ بیزەنتییەکاندا ئەنجام دا،[٥] یاخود ئەحمەدی کوڕی مەڕوان یەکێک لەو خشڵە گرانبەهایانەی بە دیاریی نارد بۆ توغرولبەگی سەلجووقی.[٦]

دواجار لە دەیەی هەشتەمی سەدەی پێنجەمی کۆچیدا میرنشینی مەڕوانی بەرەو ڕووخان هەنگاوی نا و هەر لەو دەیەشدا کۆتایی بە دەسەڵاتی میرنشینەکە هات، بەهێزبوونی زیاتری سەلجووقییەکان و هەوڵدان بۆ نەهێشتنی دەسەڵاتە ناوچەییەکان و نەبوونی میرێکی بەهێز و بەتوانای مەڕوانی لەو سەروبەندەدا، هۆکار بوو بۆ ئەو ڕووخانە، چونکە میر مەنصووری مەڕوانی نەیتوانی مەلەکشاهی سەلجووقی (٤٦٥-٤٨٥ك/١٠٧٢-١٠٩٢ز) ڕازیی بکات بە مانەوەی میرنشینەکەی و بە بڕیار و پاڵپشتی ئەو سوڵتانە، ناوچەکانی میرنشینی مەڕوانی دران بە فەخرودەولەو لەنێوان سالاّنی (٤٧٦-٤٧٨ك/ ١٠٨٣-١٠٨٥ز)

---

(١) ابن الأثير: الكامل في التأريخ، ج٧/ ص ٤٠٣.

(٢) عبدالرقيب يوسف: الدولة الدوستكية في كردستان الوسطى، ج١/ ص ٥٥؛ محمد سهيل طقوش: تاريخ الأكراد، ص ٦١؛ ناراس زمینەڵ: دیپلۆماسیەتی کورد لە سەردەمی بوەیهییەکاندا، چ٢، ٢٠١٩ز، ل ٢١٨.

(٣) الفارقي: تأريخ الفارقي، ص ٥٣؛ عبدالرقيب يوسف: الدولة الدوستكية، ج١/ ص ٦٩؛ محمد سهيل طقوش: تاريخ الأكراد، ص ٦١.

(٤) أرشاك بولاديان: الأكراد في حقبة الخلافة العباسية، ص ١٧٢.

(٥) الفارقي: تأريخ الفارقي، ص ٦١.

(٦) الذهبي: سير أعلام النبلاء، ط١، دار الحديث، القاهرة، ٢٠٠٦م، ج١٣/ ص ٣٤٠؛

یەکەیەکە ناوچەکانی میرنشینەکە کەوتنە ژێر دەسەڵاتی وەزیر فەخرودەولە و لە ساڵی (٤٨٦ك/١٠٩٣ز) کۆتایی بەم میرنشینە کوردییە هات.[1]

(١) الفارقي: تأريخ الفارقي، ص ص ٢٤٥-٢٤٧؛ ابن العبري: تأريخ الزمان، تر: الأب إسحاق أرملة، دار المشرق، بيروت، ١٩٩١م، ص ١١٧؛ زرار صديق توفيق: كورد و كوردستان له ڕۆژگاری خیلافەی ئیسلامیدا، ل ٢٤٧-٢٤٨.

تەوەری پێنجەم

ئەیووبییەکان

ئەیووبییەکان بنەماڵەیەکی کوردی سەر بە شاری دوین بوون،[١] لە گوندێکی سەر بە دوین کە پێی دەوترا ئەجدانقان و سەرجەمی دانیشتوانەکەی لە کوردانی ڕەوادی بوون، ئەیووبی باوکی سەلاحەدین کە دواتر ناوەکەی زاڵبوو بەسەر بنەماڵەکەدا لەوێ لەدایکبوو.[٢]

سەبارەت بە کوردبوون، یان کوردنەبوونی ئەیووبییەکان، چەند دەقێکی جیاواز لە سەرچاوەکان بەدیدەکرێن، لەوانەش:

"کۆمەڵێک لە پادشایانی ئەیووبی نکووڵییان دەکرد لە کوردبوونیان و دەیانوت ئێمە عەرەب بوین، بەڵام لای کوردەکان ماینەوە و هاوسەرگیریمان لەگەڵ کردن".[٣]

"ئەسەدەدین شێرکۆ[٤] و نەجمەدینی برای کوڕانی شازی لە شاری دوین

---

(١) ابن الأثير: الكامل في التأريخ، ج٩/ ص ٣٤٢؛ ابن الوردي: تاريخ ابن الوردي، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٩٩٦م، ج٢، ص ٧٤؛ ابن كثير: البداية و النهاية، ج١٦/ ص ص ٤٣٧-٤٣٨.

(٢) ابن خلكان: وفيات الأعيان و أنباء أبناء الزمان، تح: إحسان عباس، دار صادر، بيروت، ١٩٧٢م، ج٧/ ص ١٣٩.

(٣) ابن واصل: مفرج الكروب في أخبار بني أيوب، دار الكتب والوثائق القومية، المطبعة الأميرية ، القاهرة -١٩٥٧م، ج١/ ص ٣.

(٤) شێرکۆی کوڕی شادی کوڕی مەڕوانی کوردی کە لە شاری دوین لەدایك بوو، هاوەم بە نەجمەدینی برای بەرەو تکریت چوون و دواتر چوونە لای زەنگییەکان و لەوێ هەرکامیان پۆستیان وەرگرت، شێرکۆ بوو بە پاڵەوانێکی سەربازیی وا کە فرەنجەکان کاتێک ناوی ئەویان دەبیست ترس

لەدایکبوون و ڕەچەڵەکیان لە کوردانی ڕەوادیە". [۱]

"لە کتێبی میژووی حەلەبدا کە قازی کەمالەدین ئەبولقاسم عومەری کوڕی ئەحمەدی ناسراو بە ئیبنولعەدیمی حەلەبی کۆیکردۆتەوە، بینیومە باسی جیاوازی ڕەچەڵەکیانی کردووە، دەڵێت: موعیز ئیسماعیلی کوڕی سەیفولئیسلامی کوڕی ئەیووبی پادشای یەمەن بانگەشەی ئەوەی دەکرد کە ڕەچەڵەکی دەگەڕێتەوە سەر بەنی ئومەییە و بانگەشەی خیلافەتی دەکرد، منیش لە مامۆستامان قازی بەهائەدینی ناسراو بە ئیبن شداد بیستوومە کە لە سوڵتان سەلاحەدینەوە دەیگێڕایەوە نکوولّی لەو ڕەچەڵەکی ئومەوی بوونە دەکرد و دەیوت: هەرگیز ئەوە ئەصڵ و بنەڕەتێکی نیە". [۲]

"بنەڕەتیان لە دوین بوو کە شارێکی بچووک بوو لە ناو عەجەمدا، دەوترێت لە کوردانی ڕەوادین، ئەمەش ڕاستترین ڕاوبۆچوونە". [۳]

"ئەمانە لە کوردانی ڕەوادین و ئەو هۆزەش لە ناودارترین و هەڵکەوتەترین هۆزەکانی کوردن". [٤]

"گەورەی موسڵمانان لە خاکی میسر.. یووسفی کوڕی ئەیووبی کوردی". [٥]

ئەیووبییەکان لە شاری دوینەوە بەرەو عێراق هاتن و سەرەتا لە بەغداد

دایدەگرتن، شێرکۆ توانی لە میصر ببێتە وەزیری فاتیمییەکان، لە ساڵی (٥٦٤ك/ ١١٦٨ز) لە میصر کۆچی دوایی کرد. بڕوانە (الذهبي: سير أعلام النبلاء، ج١٥، ص ٢٦٥).

(١) ابن الأثير: الكامل في التأريخ، ج٩/ ص ٣٤٢.

(٢) ابن خلكان: وفيات الأعيان و أنباء أبناء الزمان، ج٧/ ص ١٤١.

(٣) ابن تغري بردي: النجوم الزاهرة في ملوك مصر و القاهرة، دار الكتب، مصر، ١٩٦٣م، ج٦/ ص ٤.

(٤) أبوشامة: الروضتين في أخبار الدولتين النورية و الصلاحية، تح: إبراهيم الزيبق، ط١، مؤسسة الرسالة، بيروت،١٩٩٧م، ج١/ ص ٤٠٣؛ ابن كثير: البداية و النهاية، ج١٦/ ص ص ٤٣٧-٤٣٨.

(٥) كاتب مراكشي: الإستبصار في عجائب الأمصار، دار الشؤون الثقافية، بغداد، ١٩٨٦م، ص ١٠٤.

مانەوە،[١] پاشان لە تکریت نیشتەجێ بوون، لەوێ ڕێزیان لێنرا و پۆستیان پێ درا،[٢] بەڵام زۆری نەخایاند پەیوەندییەکانیان لەوێ تێکچوو و ئەوانیش چوون بۆ لای عیمادەدین زەنگیی لە موصڵ، ئەویش ڕێزێکی زۆری لێگرتن و ناوچەیەکی دیاریکراوی پێ بەخشین،[٣] دواتر لەناو سووپاکەیدا بەکاریدەهێنان و پۆست و پێگەی گرنگی پێدەدان.[٤]

بە کوژرانی عیمادەدین زەنگیی لە ساڵی (٥٤١ك/١١٤٦ز)، ئەسەدەدین شێرکۆی ئەیووبی ڕۆڵی هەبوو لە دانانی نوورەدین زەنگیدا،[٥] دواتریش ڕۆڵێکی کارای هەبوو لە لێدانی نەیارەکانی دەوڵەتی زەنگیدا، بەتایبەت هێزە خاچییەکان کە مەبەستیان بوو دەستبگرن بەسەر شامدا،[٦] لە بەجێگەیاندنی ئەجێندای دەوڵەتەکەش لە میسردا ڕۆڵی سەرەکی لەدەست ئەیووبییەکاندا بوو[٧] کە دواجار لێکەوتەکەی لە بەرژەوەندی خۆیان بوو و دامەزراندنی دەوڵەتی ئەیووبی لێکەوتەوە.

---

(١) ابن خلكان: وفيات الأعيان و أنباء أبناء الزمان، ج٧/ ص ١٤٠؛ ابن واصل: مفرج الكروب، ج١/ ص ٧.

(٢) أبوشامة: الروضتين في أخبار الدولتين النورية و الصلاحية، ج٢/ ص ٢٥٢؛ ابن كثير: البداية و النهاية، ج١٦/ ص٤٣٨.

(٣) ابن الأثير: الكامل في التأريخ، ج٩/ ص ٣٤٢؛ ابن كثير: البداية و النهاية، ج١٦/ ص٤٣٨؛ المقريزي: السلوك لمعرفة دول الملوك، تح: محمد عبدالقادر، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٩٩٧م، ج١/ ص ٢٨١.

(٤) ابن واصل: مفرج الكروب، ج١/ ص ص ٨-٩؛ ابن كثير: البداية و النهاية، ج١٦/ ص٤٣٨؛ محمد سهيل طقوش: تأريخ الأيوبيين، ط١، دار النفائس، بيروت، ٢٠٠٨م ص ١٨.

(٥) ابن واصل: مفرج الكروب، ج١/ ص ١٠؛ عطا عبدالرحمن محى الدين: ئەسەدەدین شێرکۆ، چ١، سلێمانی، ناوەندی ڕۆشنبیر، ٢٠٠٣ز، ل ل ٧٢-٧٤.

(٦) ابن عساكر: تأريخ مدينة دمشق، تح: عمرو بن غرامة، دار الفكر، بيروت، ١٩٩٥م، ج٢٣/ ص ٢٨٤؛ أحمد محمود خليل: تأريخ الكرد في العهود الإسلاميه، ط١، دار ئاراس، أربيل، ٢٠١٣م، ص ١٨٧.

(٧) ابن خلكان: وفيات الأعيان و أنباء أبناء الزمان، ج٢/ ص ٤٤٠.

پاش مردنی نوورەدین زەنگیی، شیرازەی زەنگییەکان تێکچوو و مەترسی خاچییەکانیش لەسەر شام زیادی کرد، ئەمە دەرفەتێک بوو بۆ سەلاحەدینی ئەیووبی کە دوای مەرگی هەریەک لە ئەسەدەدین شێرکۆی مامی و کۆتا خەلیفەی فاتیمی عازید لیدینیللاە (٥٥٥-٥٦٧ك/١١٦٠-١١٧١ز) جڵەوی میسری بکەوێتەدەست، هەتا بیر لە گرتنی شامیش بکاتەوە و ناوچەکانی جیهانی ئیسلامی یەکبخات بۆ بەرنگاربوونەوەی مەترسی خاچییەکان، ئەم هەوڵانەی بەردەوام بوون هەتا ساڵی (٥٨١ك/ ١١٨٥ز) و دواجار توانی دەوڵەتێکی بەهێزی یەککگرتوو دابمەزرێنێت کە شەرعیەتی لە خیلافەتی عەبباسی وەرگرتبوو، ئیتر لەوێوە هەنگاو بنێت بۆ لێدانی خاچییەکان و گرتنەوەی ئەو ناوچانەی دەستیان بەسەردا گرتبوون.[١]

دوای ئەوە سەلاحەدین هێرشەکانی بەرەو خاچییەکان دەستپێکرد و توانی لە ساڵی (٥٨٣ك/١١٨٧ز) یەکێک لە گرنگترین مەڵبەندە دیارەکانی شامیان لێوەربگرێتەوە کە قودس بوو[٢] و لە ڕووی ئایینیەوە لای موسڵمانان پیرۆزیەکی زۆری هەبوو و بوو بە گەورەترین دەستکەوتی ئەیووبییەکان لە ماوەی دەسەڵاتداریاندا.

دوای ئەمەش قۆناغی وەڵامدانەوەی هێرشی سێیەم و مەرگی سەلاحەدین هۆکار بوون بۆ وەستانی فراوانخوازی ئەیووبییەکان، وەرگرتنەوەی قودس لێیان و دواتر گێڕانەوەی بۆ جاری دووەم (٦٤٢ك/١٢٤٤ز) و بەریەککەوتنی بەردەوامی نێوان خاچی و ئەیبووبییەکان و دروستبوونی دووبەرەکی لەنێو ماڵی ئەیووبیدا دیارترین دیمەنە سیاسییەکانی ئەو دەوڵەتە بوون هەتا دواجار بە هاتنی

---

(١) ابن الراهب: تاريخ ابن الراهب، مطبعة الآباء اليسوعيين، بيروت، ١٩٠٣م، ص ٧٦؛ محمد سهيل طقوش: تاريخ الأيوبيين، ص ص ٥١ — ٨١.

(٢) أبوشامة: الروضتين في أخبار الدولتين النورية و الصلاحية، ج٣/ ص ص ٣٣٣-٣٥٣؛ ابن كثير: البداية و النهاية، ج١٦/ ص ٥٨٥.

مەملووکییەکان کۆتایی بە دەسەڵاتەکەیان هات.[١]

پەیوەندییەکانی ئەیووبییەکان لەگەڵ دەسەڵاتە زلهێزەکانی ناوچەکەش دیوێکی دیکەی مێژووی ئەو دەوڵەتە بوو کە لە پەیوەندی لێکتێگەیشتن و تەبایی و هەواداری لەگەڵ خیلافەتی عەببباسی[٢] و پەیوەندی دیبلۆماسی و ناتەبایی و تەبایی لەگەڵ ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی[٣] و چەند دەسەڵاتێکی تری ناوچەیی مەسیحی وەک میرنشینی جۆرجیا[٤] و پەیوەندی بەریەککەوتن و ململانێ لەگەڵ میرنشینە خاچییەکان و دەوڵەتە مەسیحییە ئەوروپییەکان خۆی دەبینیەوە کە لە رێگەی شاڵاوە خاچییەکانەوە لەگەڵ ئەیووبییەکاندا بەریەکدەکەوتن.[٥]

---

(١) قاسم عبده قاسم و علي السيد علي: الأيوبيون والمماليك، عين للدراسات، ص ص ٧١ — ٧٧، ٨٣-١١١، ١٢٧-١٣٢.

(٢) ابن واصل: مفرج الكروب، ج٣/ ص ٣٥٧؛ محمد سهيل طقوش: تاريخ الأيوبيين، ص ص ٨٣-٨٩.

(٣) ابن شداد: النوادر السلطانية، تح: د. جمال الدين الشيال، ط٢، مكتبة الخانجي، القاهرة، ١٩٩٤م، ص ٣١١؛ المقريزي: السلوك لمعرفة دول الملوك، ج١/ ص ١٨٥؛ زبيدة محمد عطا: الشرق الإسلامي و الدولة البيزنطية زمن الأيوبيين، ط٢، دار الأمين، القاهرة، ١٩٩٤م، ص ٦.

(٤) ابن نظيف: التاريخ المنصوري، تح: أبوالعيد دودو، مطبعة الحجاز، دمشق، ١٩٨١م، ص ص ٢١٨-٢٢٠؛ ابن واصل: مفرج الكروب، ج٣/ ص ٢٠١؛ الذهبي: سير أعلام النبلاء، ج١٦/ ص ١٢٩؛ فتحي سالم اللهيبي: مملكة جورجيا في العصور الوسطى، ط١، دار غيداء، عمان، ٢٠١٥م، ص ص ١٧٥-١٩٢.

(٥) يعقوب الڤيتري: تاريخ بيت المقدس، تر: سعيد البيشاوي، ط١، دار الشروق، عمان، ١٩٩٨م، ص ١٥٩؛ أبوشامه: مفرج الكروب، ج٣/ص٢٥٤؛ محمد سهيل طقوش: تاريخ الحروب الصليبية، ط١، دار النفائس، بيروت، ٢٠١١م، ص ٥٧٢.

باسی دووەم

دەسەڵاتە مەسیحییەکان

تەوەری یەکەم

ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی

سەبارەت بە سەرەتاکانی دامەزراندنی ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی بۆچوونی جیاواز هەیە، لەنێوان کۆتاییەکانی سەدەی سێیەمی زاینی هەتا نیوەی دووەمی سەدەی شەشەمی زاینیدا، بەڵام بۆچوونی دروستتر ئەوەیە کە دامەزراندنی شاری قوستەنتینیە وەک پایتەختی نوێ سەرەتای دامەزراندنی ئیمپراتۆریەتی بیزەنتییە،[1] مەسەلەکەش پەیوەندی هەبوو بە سیاسەتی ڕووکردنە خۆرهەڵات.[2]

لە سەردەمی دەسەڵاتی قوستەنتین و لە کۆنگرەی میلان لە ساڵی (٣١٣ز) دا سەرەتایەکی کرانەوەی ئیمپراتۆریەتەکە بە ڕووی ئایینی مەسیحییەتدا دەستپێکرد کاتێک تیایدا بڕیار درا لەسەر ئازادی پەرستش و دانان بە کڵێسای مەسیحیدا،[3] دواتر خودی قوستەنتین لە ساڵی (٣١٨ز) ەوە هێمای ناوی مەسیحی لەسەر پۆشاکی ئیمپراتۆریەت نەخشاند، دواتریش لە قوستەنتینیەی

---

(١) محمد مؤنس عوض: الإمبراطورية البيزنطية، ط١، عين للدراسات، ٢٠٠٧م، ص ص ١٢٥-١٢٧.

(٢) نورمان بينز: الإمبراطورية البيزنطية، تر: حسين مؤنس و محمود يوسف، القاهرة، ١٩٥٠م، ص ص ١-٤.

(٣) سيد أحمد الناصري: تاريخ الإمبراطورية الرومانية السياسى و الحضاري، ط٢، دار النهضة العربية، القاهرة، ١٩٩١م، ص ٤٣٤؛ کەیوان نازاد نەنوەر: میژووی ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی، چ٢، چاپخانەی چوارچرا، سلێمانی، ٢٠٢٢ز، ل ٤٠.

پایتەختی نوێدا کە دروستی کرد، کڵێسای گەورەی دامەزراند و تیایدا لەبری قوربانی بۆ خواوەندەکانی ڕۆما، ڕێوڕەسمی مەسیحییەت پەیڕەو دەکرا،[١] بەم چەشنە قوستەنتین لە ڕووی بنیادەوە پایتەختی ئیمپراتۆریەتی بیزەنتیی بنیادنا، لە ڕووی ئایینیشەوە ئایینی ئیمپراتۆریەتەکەی دەستنیشانکرد.[٢]

دوای هاتنی ئایینی ئیسلام و دروستبونی ململانێی فرەلایەنەی نێوان هەردوو جیهانی ئیسلامی و بیزەنتی، یەکەم بەریەککەوتنەکانی موسڵمانان لەگەڵ مەسیحییەکان لە سەردەمی پێغەمبەردا (د.خ) دەستیپێکرد و[٣] لە سەردەمی خیلافەتی ڕاشیدیندا تۆخبوویەوەو سەرکەوتن و پێشڕەوی موسڵمانان زیادی کرد،[٤] ئەم حاڵەتە لە سەردەمی ئومەوی و عەببباسیشدا ڕەنگی دایەوە، هەندێ جار سەرکەوتن بۆ موسڵمانان بوو و هەندێ جاریش دەبوویە بەختی بیزەنتییەکان، جاری وایش هەبوو ئاگربەستی نێوانیان بۆ ماوەیەک بەریەککەوتنەکانی کەمتر دەکردەوە،[٥] بەڵام بە شێوەیەکی گشتی هەریەک لەو دوو دەسەڵاتە گەورەی کە وەک پێگەی هێز و هێمای دوو ئایینی گەورەی ئیسلامی و مەسیحی خۆیان نیشان دەدا، لەسەر سنوورەکانی نێوانیاندا بەریەککەوتن و ململانێی سەختیان

---

(١) البكري: المسالك والممالك، دار الغرب الإسلامي، تونس، ١٩٩٢م، ج١/ص ٣١١؛ أ.ب. تشارلز ورث: الإمبراطورية الرومانية، تر: رمزى عبده و محمد صقر خفاجة، الهيئة المصرية العالمية للكتاب، القاهرة، ١٩٩٩م، ص ص ٢١٠-٢١١.

(٢) ابن الأثير: الكامل في التأريخ، ج١/ ص ٢٦٢.

(٣) الطبري: تأريخ الرسل والملوك، ط٢، دار التراث، بيروت، ١٣٨٧ هـ ج٣/ ص ٣٦ وما بعدها؛ الذهبي: تأريخ الإسلام، ج٢، ص ٤٨١.

(٤) ابن بطريق: التأريخ المجموع على التحقيق والتصديق، مطبعة الآباء اليسوعيين، بيروت، ١٩٠٩م، ص ١٠-١٥، ١٧، ٢٥.

(٥) المسعودي: التنبيه والإشراف، ص ٢٧٥؛ ابن الأثير: الكامل في التأريخ، ج٢/ ص ص ٢٦٨، ٥٠٣، ج٣/ ص ص ٥٦، ٩١، ٣٥٨-٣٥٩؛ ابن الجوزي: المنتظم في تاريخ الأمم والملوك، تح: محمد عبد القادر و مصطفى عبد القادر، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٩٩٢م، ج٤/ ص ١٩٣؛ کەیوان نازاد ئەنوەر: میژووی ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی، ل ل ١١٩-١٢٢.

هەبوو و ئەو هێز و دەسەڵاتە ناوچەییانەی سەر بە هەرکام لەو دوو هێزەش کە لەو سەرسنوورانەدا بوون، دەبوونە چەکی دەستی ئەو دوو هێزە گەورە.[١]

لە سەردەمی دامەزران و دەسەڵاتی میرنشینە کوردییەکانی سەردەمی عەببباسیدا، بەشێک لەو میرنشینانە هاوسنووری ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی بوون، لەوانەش شەدادیەکان و ڕەوادیەکان و مەڕوانییەکان، ئەم هەندێ جار پەیوەندی ناڕاستەوخۆیان هەبوو لەگەڵ بیزەنتییەکاندا، ئەویش لە ڕێگەی ئەو هێزە مەسیحییە هاوسنوورانەیانەوە کە وەک شوێنکەوتەی بیزەنتییەکان مامەڵەیان دەکرد، بۆ نموونە جاری وا هەبوو بیزەنتییەکان دژ بە میرنشینە کوردییەکان ئەو هێزە مەسیحیانەیان هاندەدا، جاری وایش هەبوو بەپێچەوانەوە هانی میرنشینە کوردییەکانیان دەدا دژ بەو هێزانە،[٢] گەلێ جاریش هەوڵیاندەدا دەست بخەنە نێو پەیوەندی نێوخۆیی میرنشینە کوردییەکانەوە و دژ بە یەک بەکاریان بهێنن،[٣] هەندێ جاریش پەیوەندیی ڕاستەوخۆیان دەبوو، وەک چۆن میر موحەممەدی کوڕی شەداد کاتێک لەبەردەم مەرزەباندا شکستی خوارد پەنای بردە بەر ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی هەتا پشتیوانی بکەن،[٤] یان دانانی بارمتە لای ئیمپراتۆری بیزەنتی لەلایەن ئەبولئەسواری شەدادیەوە،[٥] یاخود دیداری میر مومەهیدودەولەی مەڕوانی و ئیمپراتۆری بیزەنتی و پێدانی نازناوی بەو میرە کوردە لەلایەن باسیلی دووەمەوە (٣٦٦-٤١٦ك/ ٩٧٦-١٠٢٥ز).[٦]

---

(١) ابن الأثير: الكامل في التأريخ، ج٧/ ص ٧٦٤.

(٢) احمد كسروى: شهرياران گمنام، ص ص ٢٨٩-٢٩٤؛ كەيوان نازاد ئەنوەر: كوردستان و كورد لە سەدەكانى ناوەڕاستدا، چ١، چاپخانەى پەنجەرە، تاران، ٢٠١٥ز، ل ٨٩.

(٣) ابن الأثير: الكامل في التأريخ، ج٧/ ص ٧٦٤.

(٤) محمد على مرجونة: تاريخ الاكراد في الخلافة العباسية، ص ٢٠٠.

(٥) جمال رشيد أحمد: لقاء الأسلاف الكرد و اللان، ص ٢٣١؛ ڤ.ف. مينۆرسكى: چەند لێكۆڵينەوەيەك لە مێژووى كوردەكانى قەوقاز، و: عەلى نادر، چ١، چاپخانەى تاران، ٢٠٢١ز، ل ٢٤.

(٦) الأنطاكي: تأريخ الأنطاكي، تح: عبدالسلام تدمري، جروس بروس، طرابلس، ١٩٩٠م، ص ٢٤٧.

تەوەری دووەم

ئەرمەنەکان

ئەرمەنستانی کۆن لە ڕووی جوگرافیەوە بریتی بوو لەو ناوچانەی دەکەوتنە نێوان کۆتایی باشووری قەفقاس و باکوروی خۆرئاوایی ئێران و باکووری خۆرهەڵاتی ئاسیای بچووک،[١] پێش هاتنی ئەرمەنەکان ئەو ناوچەیە بە ئورارتوو یان ئارارات ناسرابوو،[٢] بەڵام هاتنی ئەرمەنەکان ناوەکەی گۆڕی و لەوە بەدوا بە ئەرمەنستان ناسرا، لە دیارترین شارەکانی ئەو ناوچەیەش بریتی بوون لە ئانی[٣] و ورمێ و سەڵماس و خوێ و وەستان و قالیقلا.[٤]

ڕاو بۆچوونی دروست ئەوەیە کە ئەرمەنەکان لە گەلە ئاریەکانن.[٥]

دوو سەدە پێش هاتنی مەسیح، ئەرمەنەکان سەر بە دەوڵەتی سلووقی[٦] بوون،

---

(١) يوسف عزت باشا: تاريخ القوقاز، تح: عبدالحميد غالب بك، مطبعة عيسى البابي الحلبي و شركاؤه، القاهرة، ١٩٣٣م، ص ٢٠.

(٢) مروان المدور: الأرمن عبر التاريخ، ط٢، منشورات دار نوبل، دمشق، ص ٤٩.

(٣) شارێکی گەورە بوو لە ئازەربایجان کە زۆر بەهێز بوو و بە ئاسانی زەفەری پێ نەدەبرا، سێ لای ڕووباری ئاراس بوو و لاکەی دیکەشی ڕووبارێکی قوواڵ بوو و لەڕێی پردەوە هاتوچۆی بۆ دەکرا. بڕوانە (ابن الأثير: الكامل في التأريخ، ج٨/ ص ١٩٦).

(٤) زياد علاءالدين محمود قداوي: الأوضاع السياسية في بلاد القفقاس في القرنين ٦-٧هـ ط١، دار غيداء، عمان، ٢٠٢٠م، ص ص ٣٩-٤٢.

(٥) يوسف عزت باشا: تاريخ القوقاز، ص ٢٠؛ فتحي سالم حميدى اللهيبي: مملكة ارمينيا الصغرى، ط١، دار غيداء، عمان، ٢٠١٩م، ص ٢٥.

(٦) ئیمپراتۆریەتی سلووقی لە پاش هاتنی ئەسکەندەری مەکدۆنی لە خۆرهەڵات دامەزرا و هەتا هاتنی ئیسلام درێژەی کێشا و چەندین شانشین و ناوچەو ڕۆشنبیری جیاواز تیایدا کۆبووبوونەوە

دواتر بە شکانی سلووقییەکان، ئەرمەنەکان سەربەخۆییان ڕاگەیاند و دوو دەسەڵاتی ئەرمەنستانی گەورە و ئەرمەنستانی بچووکیان پێکهێنا، دواتر لە سەدەی دووەمی زاینیدا ڕۆمانەکان ئەرمەنستانیان خستە ژێر قەڵەمڕەوی خۆیانەوە، لاوازبوونی ڕۆمانەکان دەرفەتی بە فارسەکان بەخشی هەتا دەسەڵاتیان بەسەر ئەرمەنستاندا بسەپێنن،[1] بەو چەشنە هەتا هاتنی ئیسلام و دەستپێکردنی فتووحاتی ئیسلامی، ئەرمەنستان جێی ململانێی نێوان فارسەکان و ڕۆمەکان بوو.[2]

لە ساڵی (١٨ك/٦٣٩ز) لە سەردەمی خیلافەتی عومەری کوڕی خەتتابدا (ر.خ) فەتحی ئەرمەنستان دەستپێکرد و چەند ناوچەیەکی خرانە ژێر قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی ئیسلامیەوە، دواتر چەندجارێک ئاگربەست لەنێوان دەسەڵاتە ئیسلامیەکان و ئەرمەنەکاندا دەبەسترا و تاوەتاوەش بارگرژیی لەنێوانیاندا سەریهەڵدەدایەوە، جاری وایش هەبوو هێزە ئیسلامی و مەسیحییەکان پێکەوە بەرنگاری نەیارانی ئەرمەنستان دەبوونەوە، وەک ئەو هێرشانەی کە خەزەرەکان دەیانکردە سەر خاکی ئەرمەنستان و لەلایەن موسڵمانان و ئەرمەنە مەسیحییەکانەوە بەرپەرچ دەدرانەوە.[3]

لە سەروبەندی دەرکەوتنی میرنشینە کوردییەکانی هاوسنووری ئەرمەنەکاندا، ژیانی سیاسی ئەرمەنەکان لە نیشتمانی خۆیاندا مۆرکی پەرتبوونی پێوە دیاربوو، ئەوان دابەش بووبوون بەسەر شەش میرنشینی بچووکدا و بەردەوام لە ململانێی نێوخۆییدا دەژیان، ئەمەش ڕەنگدانەوەی هەبوو لەسەر بارودۆخی دەرەکییان

وەک عیلام و سۆمەر و فارس و بابل و فینیقیا و ئاسیای بچووک. بڕوانە: (ول دیورانت: قصة الحضارة، تر: زكي نجيب و آخرون، دار الجيل، بيروت، ١٩٨٨م، ج٨، ص ص ٣٦-٣٧.).

(١) موريس خوريناتيسى: تأريخ الأرمن من البداية حتى القرن الخامس الميلادي، نقله عن الأرمنية: نزار خليلي، ط١، دار اشبيلية، دمشق، ١٩٩٩م، ص ص ٢٠٦ وما بعدها.

(٢) يوسف عزت باشا: تاريخ القوقاز، ص ص ٢٠ — ٢٤؛ ك.ل. استارجيان: تأريخ الامة الأرمنية، مطبعة الإتحاد الجديدة، الموصل، ١٩٥١م، ص ص ١٢٥-١٦١.

(٣) مروان المدور: الأرمن عبر التاريخ، ص ص ١٩٧- ٢٠٦.

و هێزە ئیسلامی و مەسیحییەکانی دیکەش هەوڵیان دەدا دەستبگرن بەسەر ناوچەکانی ئەرمەنستاندا،[١] بۆ نموونە لە سەردەمی دەسەڵاتی ئەیوبئەسواری شەدادیدا ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی نامەیەکی نارد بۆ ئەیوبئەسوار و هانی دا هەتا ناوچەکانی ئەرمەنستان بگرێت،[٢] ئەویش هێرشی بردە سەر ناوچەکانی ئەرمەنستان و چەند شار و قەڵایەکی گرت،[٣] یاخود جۆرجییەکان لە سەرەتای دامەزراندنی میرنشینەکەیانەوە دەستیان برد بۆ گرتنی چەند ناوچەیەکی ئەرمەنستان،[٤] بەڵام ئەوەی زیاتر دەربڕی دەسەڵاتی ئەرمەنەکان بوو میرنشینی بەقرادۆنی بوو.[٥]

سەبارەت بە ئایینی ئەرمەنەکایش ئەوە زانراوە کە خواوەندەکانی فارسیان دەپەرست، هاوکات پەرستشی خواوەندی تایبەتی ئەرمەنەکانیان دەکرد هەتا هاتنی مەسیحییەت،[٦] بە هاتنی ئایینی مەسیحییەت و موژدەبەری ئەو ئایینە لەنێویاندا، دواجار ئایینی مەسیحییەتیان وەرگرت و لە سەرەتای سەدەی چوارەمی زایینیدا یەکەم دەوڵەتی مەسیحییان دامەزراند[٧] و بە درێژایی مێژوو وابەستەی

---

(١) موريس خوريناتيسي: تأريخ الأرمن من البداية حتى القرن الخامس الميلادي، ص ص ٣٥، ٥٥، ١١٨، ١٢٢-١٢٨؛ فتحي سالم اللهيبي: مملكة ارمينيا الصغرى، ص ص ٢٧-٢٨.

(٢) احمد كسروى: شهرياران گمنام، ص ٢٩٢؛ ڤ.ف. مينۆرسكى: چەند لێكۆڵينەوەيەك لە مێژووى كوردەكانى قەوقاز، ل ٦٦.

(٣) احمد كسروى: شهرياران گمنام، ص ٢٩٢؛ جمال رشيد أحمد: لقاء الأسلاف الكرد و اللان، ص ٢٣٥.

(٤) صبا سالم شيت: الأوضاع السياسية في أرمينيا الكبرى، رسالة ماجستير، جامعة الموصل، كلية التربية للعلوم الإنسانية، قسم التأريخ، ٢٠١٩م، ص ١٥٤؛ فتحي سالم اللهيبي: مملكة جورجيا في العصور الوسطى، ص ٩٣.

(٥) اديب السيد: ارمينيا في التاريخ العربي، ط١، ١٩٧٢م، ص ١٧٨.

(٦) فتحي سالم اللهيبي: مملكة ارمينيا الصغرى، ص ٢٦؛ ك.ل. استارجيان: تأريخ الامة الأرمنية، ص ١٢٠.

(٧) ك.ل. استارجيان: تأريخ الامة الأرمنية، ص ١١٦؛ محمد زرقوق: مملكة أرمينيا الصغرى

ئەو ئایینە ئاسمانییە بوون، هەرچەندە لە سەرەتاوە هاوئایینزای بیزەنتییەکان بوون، بەڵام دواتر لە سەرەتای سەدەی شەشەمی زاینیەوە لە ڕووی ئایینزایەوە لە کڵێسای بیزەنتی جیابوونەوە، ئەمەش ڕەنگدانەوەی هەبوو لەسەر پەیوەندییەکانی نێوانیان.[1]

بين المغول والمماليك، رسالة ماجستير غير منشورة، جامعة الجزائر٢، كلية العلوم الإنسانية والإجتماعية، قسم التاريخ، ٢٠١٢م، ص ٢٩.

(١) فتحي سالم اللهيبي: مملكة جورجيا في العصور الوسطى، ص ٧٠.

تەوەری سێیەم

جۆرجییەکان

جۆرجیا دەکەوێتە ناوچەی قەفقاس لە باکووری خۆرئاوای کیشوەری ئاسیاوە، بەم چەشنە لاپاڵەکانی باشووری خۆرئاوای شاخەکانی قەفقاسی گەورە لەخۆدەگرێت،[١] جۆرجییەکان لە نێو شاخەکان قبق و لە وڵاتی سەریر نیشتەجێ بوون،[٢] لە دیارترین شارو ناوچەکانی جۆرجیا بریتی بوون لە (تفلیس[٣]، کارز، سوخوم، باتووم).[٤]

سەبارەت بە شوێنی نیشتەجێبوونی جۆرجییەکان، ئیبن خەلدوون وای نووسیوە "وڵاتەکەیان لە ناوچەی خەزەر بوو لە ڕووی باکوورەوە لەنێو کۆمەڵە شاخێکی سەختدا لەنێوان ئەرمەنستان و قوستەنتینیەدا".[٥]

سەبارەت بە خودی جۆرجییەکانیش یاقووتی حەمەوی لەبارەیانەوە نووسیویەتی"ئەوان مەسیحین، لە شاخەکانی قبق و وڵاتی سەریر نیشتەجێ بوون".[٦]

---

(١) فتحي سالم اللهيبي: مملكة جورجيا في العصور الوسطى، ص ص ٢٦-٢٧.

(٢) ياقوت الحموي: معجم البلدان، ط٢، دار صادر، بيروت، ١٩٩٥م، ج٤/ ص ٤٤٦.

(٣) تفلیس: ئەم شارە دەکەوتە نێو ئەرمینیای گەورەوە نزیک بوو لە بابولئەبوابەوەودواتر کەوتە دەست جۆرجییەکان هەتا لە ساڵی (٥١٥ك/ ١١٢١ز) دا لەلایەن سەلجووقییەکانەوە لە چنگیان دەرهێنرا. بڕوانە (یاقوت الحموي: معجم البلدان، ج٢، ص ٣٦).

(٤) زياد علاءالدين: الأوضاع السياسية في بلاد القفقاس، ص ص ٣٣-٣٤.

(٥) ديوان المبتدأ والخبر، ج٢/ ص ٢٧٧.

(٦) معجم البلدان، ج٤، ص ٤٤٦.

هەروەها نووسیویەتی: "ئەبخاز. گەلێک لە مەسیحییەکانی تێدا نیشتەجێیە کە پێیان دەوترێت الکرج".[١]

جۆرجییەکان لە ڕووی نەژادەوە دەچنەوە سەر هەمان بنەچە کە ئەرمەنەکانی لێوە هاتوون و لە ڕەگەزی ئاری هیندۆ ئەوروپین،[٢] ئیبن خەلدون بە برای ئەرمەنەکان ناویان دەهێنێت،[٣] دەوترێت ئەوان و چەرکەسەکانیش لە ڕەگەزی سپین،[٤] بەلازوری دەسەڵاتدارانی جۆرجیا (جورزان) ی بە خەزەرەکان ناو بردووە،[٥] یاقووتی حەمەوی جۆرجییەکان سەر بە شانشینی ئەپخازیا دەناسێنێت،[٦] ئیبنولئەسیر جۆرجییەکان و خەزەرەکان بە یەک ڕەچەڵەک ناو دەهێنێت،[٧] ئیبن خەلدوون پێی وا نەبوو ئەوە ڕاست بێت، بەڵام ئەگەری ئەوەی داناوە کە جۆرجییەکان بەشێک بن لە خەزەرەکان،[٨] قەلقەشەندی لەگەڵ کورددا بە یەک ڕەچەڵەک هەژماری کردوون.[٩]

ئیبن فەزلوڵاهـ ئەلعومەریش سەبارەت بە جۆرجییەکان نووسیویەتی"سەربازگەی گورجەکان خاچین و لەسەر ئایینی خاچین، ئەوان بەهێز و فریادڕەسن، موسڵمانەکان بە کورد و مەسیحییەکانیش بە گورج ناسراون".[١٠]

---

(١) معجم البلدان، ج١/ ص ٦٤.

(٢) زياد علاءالدين: الأوضاع السياسية في بلاد القفقاس، ص ٤٣.

(٣) ديوان المبتدأ والخبر، ج٥/ ص ١٤٨.

(٤) يوسف عزت باشا: تاريخ القوقاز، ص ٢٨.

(٥) فتوح البلدان، بيروت، دار ومكتبة الهلال، ١٩٨٨م، ص ١٩٣.

(٦) معجم البلدان، ج٢/ ص١٢٥.

(٧) الكامل في التأريخ، ج٨/ ص ٦٥٢.

(٨) ديوان المبتدأ والخبر، ج٥/ ص ٥٨.

(٩) قلائد الجمان في التعريف بقبائل عرب الزمان، ط٢،دار الكتاب المصري، القاهرة، ١٩٨٢م، ص ٣١.

(١٠) التعريف بالمصطلح الشريف، تح: محمد حسين شمس الدين، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٩٨٨م، ص ٧٨.

جۆرجییەکان لە سەرچاوەکاندا بە ناوی جیاواز ناویان هاتووە، بۆ نموونە لە سەرچاوە ئیسلامییەکاندا بە (کەرەج) [١] و (جورزی)[٢] ناویان هاتووە، عیبرانیەکان بە (مەشەخ) یان (مەسەخی) ناویان هێناون، فارسەکان بە جۆرجیستان ناویان هێناوە، هەروەها بۆچوونێک پێی وایە یەکەمجار بە قادانۆل ناوبراون،[٣] سەبارەت بە خاکەکەشیان بە ناوەکانی (ساسبیر) و دواتر (ئیبریا) و پاشان (کەرەج) هاتووە.[٤]

لە ڕووی سیاسییەوە هەر لە دێر زەمانەوە هەتا سەردەمی فتووحاتی ئیسلامی بەشێک بوو لە ئەرمەنستانی گەورە،[٥] ماوەی چەند سەدەیەک لەژێر دەسەڵاتی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانیدا بوو، ماوەیەکیش بەشێک لەو وڵاتە لەژێر دەسەڵاتی ئیمپراتۆریەتی ساسانیدا بوو، لە سەردەمی ڕاشیدینەوە کە فتووحاتی ئیسلامی دەستیپێکرد، ئەو ناوچانە خرانە نێو بازنەی دەسەڵاتی خیلافەتی ئیسلامییەوە،[٦] بەڵکوو بەردەوام سەرانەیان لێ وەردەگیرا،[٧] بەڵام لە نیوەی دووەمی سەدەی سێیەمی کۆچییەوە بەرەبەرە بەرەو سەربەخۆبوون هەنگاوی نا،[٨] پێدەچێت هۆکارەکەشی ئەو بەهێزی و هەڵمەتە بەردەوامانەیان بووبێت کە پێی ناسرابوون.[٩]

---

(١) ابن حوقل: صورة الأرض، ص ٣٤٠؛ ناصر خسرو: سفرنامه، تح: يحيى الخشاب، ط٣، دار الكتاب الجديد، بيروت، ١٩٨٣م، ص ٩٥.

(٢) ياقوت الحموي: معجم البلدان، ج٢/ ص ١٢٥.

(٣) يوسف عزت باشا: تاريخ القوقاز، ص ٢٨.

(٤) محمد جمال صادق: موسوعة تاريخ القفقاس و الجركس، دار علاء الدين (دمشق — ١٩٩٦م، ص ١٨٧.

(٥) البلاذري: فتوح البلدان، ص ١٩٣؛ فتحي سالم اللهيبي: مملكة جورجيا في العصور الوسطى، ص ٢٦.

(٦) يوسف عزت باشا: تاريخ القوقاز، ص ٣٣-٣٥.

(٧) اليعقوبي: البلدان، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٤٢٢هـ ص ٨٤.

(٨) فتحي سالم اللهيبي: مملكة جورجيا في العصور الوسطى، ص ص ٢٦-٢٧.

(٩) البلاذري: فتوح البلدان، ص ١٩٤.

بنەماڵەی دەسەڵاتداری نێو جۆرجیا و ئەرمەنستان پەیوەندییەکی بەهێزیان هەبوو، بۆیە بەردەوام هاوپەیمانی نێوان ئەو دوو دەسەڵاتە مەسیحییە لە ماوە میژووییە جیاجیاکاندا بەدیدەکرا،(١) هاوکات لەلایەن هەردوو دەسەڵاتی گەورەی خیلافەتی عەباسی و ئیمپراتۆریەتی بیزەنتیشەوە دان نرا بە دەسەڵاتیاندا،(٢) بەڵام دواتر جۆرجییەکان تەمایەکی زیاتریان پەیداکرد و چاویان لەسەر هەندێ ناوچەی ئەرمەنستان بوو، دواجار ململانێکانیان پەلیان کێشا بۆ سەربەخۆیی تەواوەتی جۆرجییەکان بە چەشنێک بەهێزتر لە ئەرمەنەکان دەردەکەوتن،(٣) دوای ئەو سەربەخۆبوونە، زۆری نەخایاند جارێکی دی هاوپەیمانی نێوان جۆرجییەکان و ئەرمەنەکان دەستپێکردەوە، بەڵام ئەمجار لە ئاستی دوو دەسەڵاتی جیاواز و سەربەخۆدا، بەشێکی ئەو هاوپەیمانیەش دژ بە میرنشینە کوردییەکان بوو، وەک ئەو هاوپەیمانیانەی نێوانیان کە دژ بە شەدادیەکان بەستیان.(٤)

سەبارەت بە ئایینی جۆرجییەکان لە سەرەتادا پەرستنی دیاردە سروشتییەکان بوو،(٥) دواتر بە هاتنی ئایینی مەسیحی ئەو ئایینەیان وەرگرت،(٦) ئایینزاکەشیان هاوشێوەی بیزەنتییەکان ئەرسەدۆکسی بوو جیا لە ئەرمەنەکان کە پابەندی بڕیارەکانی کۆڕبەندی خەلقەدونی نەبوون،(٧) لە سەردەمی فتووحاتی ئیسلامیشدا بەشێکیان هاتنە نێو ئیسلامەوە.(٨)

---

(١) انطون خانجي: مختصر تواريخ الأرمن، دير الابا الفرنسيسكانيين، اروشليم — ١٨٦٨م، ص ص ١٩١ - ١٩٢.

(٢) فتحي سالم اللهيبي: مملكة جورجيا في العصور الوسطى، ص ص ٩٣-٩٤، ١٢٥.

(٣) ابن خلدون: ديوان المبتدأ والخبر، ج٥/ ص ١٤٨؛ ك.ل. استارجيان: تأريخ الامة الأرمنية، ص ١٨٢.

(٤) صبا سالم شيت: الأوضاع السياسية في أرمينيا الكبرى، ص ص ١٥٢-١٥٦.

(٥) محمد جمال صادق: موسوعة تاريخ القفقاس و الجركس، ص ١٨٩.

(٦) ابن خلدون: ديوان المبتدأ والخبر، ج٥/ ص ١٤٨.

(٧) صبا سالم شيت: الأوضاع السياسية في أرمينيا الكبرى، ص ١٥٢.

(٨) محمد جمال صادق: موسوعة تاريخ القفقاس و الجركس، ص ١٨٩.

تەوەری چوارەم

لان و ڕووسەکان

١-لانەکان:

لانەکان خاوەن ناوچەیەکی بەرفراوان بوون و ژمارەشیان زۆر بوو و زۆرینەشیان مەسیحی بوون، خاوەن سەرکردەیەک نەبوون کۆیان بکاتەوە و هەر کۆمەڵە و سەرکردەیەکیان هەبوو، بە گەلێکی زبر و دڵڕەق باسیان هاتووە.[١]

ئەمانە لەنێو دەشتاییەکانی باکووری قەزوێندا نیشتەجێ بوون و دواتر لە جووڵەی بەردەوامدا بوون لەنێوان ناوچەکانی باشووری ڕووسیا هەتا سنووری چینی ئەمڕۆ، ئەوان خەڵکانێک بوون زیاتر کۆچەری بوون و شارەزای کشتوکاڵ نەبوون، بەشێکی لانەکان لە قەفقاسیا نیشتەجێ بوون و لەوێوە بەرەو باشوور کشان،[٢] دواتر هاوسنووری ئەرمەنستان و خەزەرەکان بوون لە باکووری بابولئەبواب[٣] نیشتەجێ بوون[٤] و دواتر چەند جارێک بەرەو باشووری ئەرارات کشان،[٥] لەوێوە پەیوەندیی ئایینی و بازرگانی و ڕامیارییان لەگەڵ دانیشتوانی

---

(١) ياقوت الحموي: معجم البلدان، ج١/ ص ٢٤٥.

(٢) جمال رشيد أحمد: لقاء الأسلاف الكرد و اللان، ص ٨٩.

(٣) بابولئەبواب شارێک بوو لەسەر دەریای خەزر، شارێکی کشتوکاڵی بوو و بە شووڕە پەیوەست بە شاخەکان دەورە درابوو، نەتەوە و زمانی جیاواز لەو ناوچەیە نیشتەجێ بوون. بڕوانە (ياقوت الحموي: معجم البلدان، ج١/ص ٣٠٣).

(٤) ياقوت الحموي: معجم البلدان، ج٥/ ص ٨؛ اسماعيل شكر رسول: الامارة الشدادية الكردية في بلاد ناران، ط١، مؤسسة موكريانى، أربيل، ٢٠٠١م، ص ٩١.

(٥) اسماعيل شكر رسول: الامارة الشدادية الكردية في بلاد ناران، ص ٩١.

دەوروبەریان بەست وەک جۆرجی و ئەرمەن و کورد و ڕۆمەکان.[١]

لە سەرەتای دەسەڵاتی دەوڵەتی ئومەوی و لە ساڵی (٤٢ك/ ٦٦٢ز) موسڵمانان لەگەڵ لانەکاندا بەجەنگ هاتن،[٢] لە سەردەمی دەوڵەتی ئومەویدا بەریەککەوتنی هێزە ئیسلامیەکان لەگەڵ لانەکاندا باسکراوەو[٣] لە ڕووادوەکانی ساڵی (١٠٦ك/ ٧٢٤ز) ڕێککەوتنی نێوانیان تۆمارکراوە کە تیایدا لانەکان سەرانەیان بە ئومەوییەکان داوە.[٤]

بەشێک لە لانەکان دایانە پاڵ ئایینی مەسیحی و بە تەواوەتی وابەستەی ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی بوون، تەنانەت دراوی بیزەنتیشیان بەکاردەهێنا، لەکاتێکدا بەشێکی دیکەیان پەیوەندییان لەگەڵ جۆرجییەکاندا بەهێز بوو، هەرکام لەمانەش کە هەردەم ڕاهاتبوون بە کشان بەرەو ناوچەکانی دی، چەند جارێک هەوڵی ئەوەیان دا بەرەو ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی میرنشینە کوردییەکانی سەردەمی عەببباسی بکشێن و بەریەککەوتن لەنێوانیاندا ڕوویدا.[٥]

٢-ڕووسەکان:

ڕووسەکان بەشێکن لە سڵاڤیە خۆرهەڵاتییەکان کە لە دەشتاییەکانی خۆرهەڵاتی ئەوروپاوە بۆ خۆرئاوای ئاسیا نیشتەجێ بوون، زیاتر سەرقاڵی

---

(١) جمال رشيد أحمد: لقاء الأسلاف الكرد و اللان، ص ٩٢.

(٢) الطبري: تأريخ الرسل و الملوك، ج٥/ ص ١٧٢.

(٣) ابن الجوزي: المنتظم في تاريخ الأمم والملوك، ج٧/ ص ٩٦.

(٤) ابن خياط: تأريخ خليفة ابن خياط، تح: د. أكرم ضياء العمري، ط٢، دار القلم، دمشق، ١٣٩٧هـ، ص ٣٣٦؛ ابن الجوزي: المنتظم في تاريخ الأمم والملوك، ج٧/ ص ١١٢.

(٥) جمال رشيد أحمد: لقاء الأسلاف الكرد و اللان، ص ص ٩٧، ١٠٥.

کشتوکاڵ و ڕاوکردن بوون و سیستمێکی کۆمەڵایەتی بەهێزیان هەبوو،[١] ئیبن حەوقەل بە نەتەوەیەکی هەمەجی ناوزەدی کردوون،[٢] یان بە کەسانی زبر و جەنگاوەری سەرسەخت پێناسە کراون کە زۆرجار هێرشیان بردووەتە سەر دەسەڵاتە دراوسێکانیان و سەرکەوتوون بەسەریاندا.[٣]

ئیبن تاهیری مەقدیسی کە لە سەدەی چوارەمی کۆچیدا ژیاوە، بەو چەشنە باسی ڕووسەکانی کردووە "ڕووسەکان لە دوورگەیەکدان کە دەریاچەیەک چواردەوری داون و بووە بە قەڵایەک بۆ پاراستنیان لەدەست هەر هێرشبەرێک، بە مەزندەیی ژمارەیان سەرو سەد هەزار کەسەوەیە و کشتوکاڵ و ئاژەڵداریان نیە، وڵاتەکەیان هاوسنووری صەقلەبەکانەو هێرشیان دەبەنە سەر و ماڵ و سامانیان دەخۆن و بە دیلیان دەگرن".[٤]

ڕووسەکان هاوسنووری خەزەر و لان و ئەرمەنەکان بوون، ئەوان لە ڕووی زمانەوە جیا بوون، بەڵام پەیوەندییەکی بەهێزیان هەبوو لەگەڵ خەزەر و بیزەنتییەکاندا،[٥] دیارە پێش ئەوەی ئایینی مەسیحیی وەربگرن، لەگەڵ بیزەنتییەکاندا جەنگ و بەریەککەوتنیان هەبوو.[٦]

بەهۆی گەیشتنی ئایینی مەسیحیی بۆ نێو ڕووسەکان، بەشێکی زۆری تۆماری ئایینەکانی پێشوویان لەناوچوو، بۆیە زانیارییەکی ئەوتۆ سەبارەت

---

(١) ايناس سعدي و اسامه عدنان: تاريخ روسيا الديني، اشوريانيبال للكتاب، ط١، ٢٠١٩م، ص ص ١٣-١٨.

(٢) صورة الأرض، ص ١٥.

(٣) مؤلف مجهول: حدود العالم من المشرق الى المغرب، تر: السيد يوسف الهادي، الدار الثقافية للنشر، القاهرة، ١٤٢٣هـ، ص ١٨٩.

(٤) البدء والتاريخ، مكتبة الثقافة الدينية، بور سعيد، ج٤، ص ٦٦.

(٥) الإصطخري: المسالك والممالك، دار صادر، بيروت، ٢٠٠٤م، ص ص ٢٢٥-٢٢٦.

(٦) الأنطاكي: تاريخ الأنطاكي، ص ٤١.

بە ئایینی ڕووسەکان لەپێش مەسیحییەتدا لەبەردەست نیە، بەڵام ئەوەی زیاتر باسکراوە ئەوەیە کە ڕووسەکان پێش شۆڕشکەوتنی ئایینی مەسیحییەت ئایینە فرەخوداییەکانیان پەیڕەو دەکرد،[١] هەرچەندە ئەنتاکیی لە ڕووداوەکانی ساڵی (٣٧٧ك/ ٩٨٧ز) باسی لەوە کردووە کە هەتا ئەو کاتەش مەسیحییەکان شۆڕشکەوتەی بیرویاوەڕێکی دیار نەبون.[٢]

لە ساڵی (٣٧٨ك/ ٩٨٨ز) و لە سەردەمی دەسەڵاتی (ڤلادیمیر سڤیاتوسلاڤیتش)[٣] دا پاش ناردنی شاندێک بۆ قوستەنتینیە و شارەزابوون لە ئایینی مەسیحییەت، ڕووسەکان بە ڕەسمی ئایینی مەسیحییەتیان وەرگرت،[٤] لە دوای وەرگرتنی ئایینی مەسیحییەت و هەواداریی و گەرمو گوڕییان بۆ ئایینی نوێ، لەژێر کاریگەری جۆرجی و ئەرمەن و بیزەنتییەکاندا، ڕووسەکان بوون بە بەشێک لەو هێزە دراوسێیانەی هێرشیان دەبردە سەر میرنشینە کوردییەکان.[٥]

---

(١) ياقوت الحموي: معجم البلدان، ج٣/ ص ص ٨٠-٨٣؛ ايناس سعدي و اسامه عدنان: تاريخ روسيا الديني، ص ص ٢٠-٢١.

(٢) تأريخ الأنطاكي، ص ٢٠٩.

(٣) ئەم کەسایەتییە سەرکردەی ڕووسەکان بوو و بە هۆکاری جیاواز ئایینی ڕووسەکانی لە بتپەرستییەوە گۆڕی بۆ ئایینی مەسیحییەت و ئایینزای بیزەنتییەکانی وەرگرت و ماوەی دوو سەدە کڵێسای ڕووسی لەژێر دەسەڵاتی کڵێسای قوستەنتینیەدا مایەوە. بڕوانە: (ول ديورانت: قصة الحضارة، ج١٤/ص٣٧٤).

(٤) ايناس سعدي و اسامه عدنان: تاريخ روسيا الديني، ص ص ٥٧-٥٩.

(٥) ڤ.ف. مینۆرسکی: چەند لێکۆڵینەوەیەک لە میژووی کوردەکانی قەوقاز، ل ٩٩؛ اسماعيل شكر رسول: الامارة الشدادية الكردية في بلاد ناران، ص ٩١.

تەوەری پێنجەم

ئەرمەنستانی بچووک

سنووری جوگرافی ئەرمەنستانی بچووک کە لە سەرچاوە عەرەبییەکاندا زیاتر بە (قیلیقیا) ناوی هاتووە،[١] لە خۆرهەڵاتەوە زنجیرە چیاکانی ئامانوس و لە باکوور و خۆرئاواوە زنجیرە چیاکانی تۆرۆس و لە باشووریشەوە دەریای سپی ناوەڕاست بوو، ئەم ناوچەیە لە دوو بەشی دەشتایی و چیایی پێکدەهات.[٢]

بە هۆی هەریەک لە سیاسەتی بیزەنتییە مەسیحییەکان و هێرشی سەلجووقیە موسڵمانەکان بۆ سەر ئەرمەنستان،[٣] ئەرمەنەکان بەرەو شام کۆچیان کرد و لە ناوچەکانی دەوروبەری ڕوها و ئەنتاکیە نیشتەجێ بوون، لەوێ هەندێکیان خاوەن قەڵەمڕەوی سەربەخۆ بوون و بەشێکیشیان لەژێر رکێفی سەلجووقییەکاندا فەرمانڕەواییان دەکرد.[٤]

ئەو شەپۆلی کۆچەی ئەرمەنەکان بەرەو شام بە سێ قۆناغی سەرەکیدا تێپەڕی:

قۆناغی یەکەم: ئەو بازرگانانەی لە تاو سەرمایە و داهاتەکانیان بەهۆی

---

(١) محمد زرقوق: مملكة أرمينيا الصغرى بين المغول والمماليك، ص ص ٢٢-٢٣.

(٢) مروان المدور: الأرمن عبر التاريخ، ص ٢٢٣.

(٣) انطون خانجي: مختصر تواريخ الأرمن، ص ٢١٠-٢١١.

(٤) ر.سي.سميل: الحروب الصليبية، تر: سامي هاشم، ط١، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، بيروت، ١٩٨٢م، ص ٤٩.

نائارامی ناوچەکەیانەوە ڕوویان لە شام کرد.[١]

قۆناغی دووەم: لەژێر کاریگەری فشاری بیزەنتییەکاندا بەشێک لە ئەرمەنەکان ناچار بە کۆچ بوون بەرەو ناوچەکانی شام.[٢]

قۆناغی سێیەم: پاش جەنگی ملازگرد و شکستی بیزەنتییەکان لەبەردەم سەلجووقییەکاندا و دەستگرتنی سووپای سەلجووقی بەسەر ئەرمەنستاندا کۆچی بەرفراوانی ئەرمەنەکان بەرەو شام ڕوویدا بە چەشنێک لەوێ ئەرمەنستانی بچووکیان دامەزراند کە پێکهاتبوو لە کۆمەڵێک دەسەڵاتی پەرت و جیاجیای ئەرمەنی، بەشێکیان سەربەخۆ و بەشێکیان هەواداری بیزەنتییەکان بوون، بەڵکوو زۆربەی کات ململانێی نێوان ئەرمەنەکان و بیزەنتییەکان لەسەر فراوانکردنی قەڵەمڕەویان بەدیدەکرێت، هەرکات ئیمپراتۆرێتی بیزەنتی تووشی لاوازییەک ببوایە، خێرا ئەرمەنەکان هەوڵیاندەدا لەژێر هەژموونی ئەواندا دەربچن و قەڵەمڕەوی دەسەڵاتیان فراوان بکەن.[٣]

ئەرمەنەکان جیابوون لە هەر پێکهاتەیەکی تری مەسیحی، چونکە ئەوان بڕێک دروشم و ڕێوڕەسمی تایبەت و نەریتی نامۆ و تایبەت بە خۆیان هەبوو.[٤]

لەگەڵ سەرەتاکانی هەڵمەتە خاچییەکاندا، ئەرمەنەکان بە گەرمی باوەشی پێشوازییان بۆ کردەوە دانیان نا بە دامەزراندنی میرنشینە خاچییەکاندا،[٥] هەرچەندە سەرەتا جۆرێک لە نەگونجان و ململانێ لەسەر هەژموونی دەسەڵات لەنێوان خاچییەکان و ئەرمەنەکاندا ڕوویدا، بەڵام بە خێرایی لەلایەن سەرکردە

---

(١) مروان المدور: الأرمن عبر التاريخ، ص ٢٢٢.

(٢) انطون خانجي: مختصر تواريخ الأرمن، ص ٢١٥؛ سعيد عبدالفتاح عاشور: تاريخ العلاقات بين الشرق والغرب في العصور الوسطى، ط٢، دار النهضة العربية، بيروت، ٢٠٠٣م، ص ٧٧.

(٣) محمد زرقوق: مملكة أرمينيا الصغرى بين المغول والمماليك، ص ص ٤١ – ٤٦.

(٤) يعقوب الڤيتري: تاريخ بيت المقدس، ص ص ١٢٣-١٢٤.

(٥) انطون خانجي: مختصر تواريخ الأرمن، ص ٢١٦؛ ر.سي.سميل: الحروب الصليبية، ص ٤٩.

خاچییەکانەوە هەوڵی ئەوە درا ئەرمەنەکان ئاشت بکرێنەوە و بخزێنرێنە نێو ئەو ململانێیەی کە خۆیان دژ بە موسڵمانان بۆی هاتبوون، بەمەش دوو ئامانجی سەرەکییان دەپێکا، لاوازکردنی پێگە و هەژموونی ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی کە هەر لە دوای هەڵمەتی یەکەمی خاچییەکانەوە پەیوەندی لەگەل میرنشینە خاچییەکان تێکچوو و زۆرجار دژ بەوان هەواداری موسڵمانان دەبوو، لەلایەکی دیکەشەوە بوونی ئەرمەنەکان و بەکارهێنانیان دژ بە هێزی موسڵمانان قورسایی بەریەککەوتنی خاچی و موسڵمانەکانی بۆ هەڵمەتهێنە خاچییەکان کەم دەکردەوە.[١]

نموونەیەکی پەیوەندی نێوان ئەرمەنەکان و خاچییەکان، ناردنی پەیامێک بوو لەلایەن ئەرمەنەکانی شاری سەروجی سەر بە جەزیرە کە داوایان لە فرەنجەکان کرد بێن شارەکە بگرن و ئەوانیش چوون بەدەم داواکەوەو شارەکەیان گرت.[٢]

بەهۆی گرتنی ڕوها لە ساڵی (٥٣٩ك/ ١١٤٤ز)[٣] کە زۆرینەیان ئەرمەن بوون بەریەککەوتنی زەنگی و ئەرمەنەکان تۆختر بوویەوە،[٤] خێرا ئەرمەنەکان شاندێکیان بەرەو ڕۆما نارد بۆ وەرگرتنی پشتیوانی دژ بە زەنگییەکان، هاتنی نووردین زەنگیش ململانێکەی تۆختر کردەوەو چەندین ناوچەی ژێر قەڵەمڕەوی ئەرمەنەکانی گرت، دواتریش توانی دەستوەربداتە نێو ماڵی ئەرمەنەکان و بە پشتیوانی ئەو یەکێک لە سەرکردەکانیان بە ناوی ملیح (٥٦٥-٥٧٠ك/١١٦٩-١١٧٤ز) جەنگی بیزەنتییەکانی کرد و لە ساڵی (٥٦٨ك/ ١١٧٢ز) دا بۆ

---

(١) عزيز سوريال عطية: تاريخ المسيحية الشرقية، تر: اسحاق عبيد، ط١، المجلس الأعلى للثقافة، القاهرة، ٢٠٠٥م، ص ٤١١.

(٢) ابن الأثير: الكامل في التاريخ، ج٨، ص ٤٥٨.

(٣) ابن واصل: مفرج الكروب، ج١/ ص ٩٣.

(٤) ابن الأثير: الكامل في التاريخ، ج٩/ ص ١٤٥.

یەکەمجار بناغەی ئەرمەنستانی بچووکیان دامەزراند،[1] بەڵام کۆژرانی ئەم سەرکردەیە و هاتنی ڕۆبینی سێیەم (۵۷۱-۵۸۲ك/۱۱۷۵-۱۱۸٦ز) و هاوپەیمانی لەگەڵ خاچییەکاندا، ململانێیەکی قوڵی بۆ ئەیووبییەکان جێهێشت.[2]

(۱) النويري: نهاية الإرب في فنون الأدب، ط۱، دار الكتب والوثائق القومية، القاهرة، ١٤٢٣هـ ج۳۰/ ص ٣٤١؛ اللهيبي: مملكة ارمينيا الصغرى، ص ص ۹۸-۱۰۱.

(۲) اللهيبي: مملكة ارمينيا الصغرى، ص ص ۹۸-۱۰۱.

تەوەری شەشەم

خاچییەکان

هاندانی جیهانی مەسیحی ئەوروپا بۆ ڕووکردنە خۆرهەڵات لەسەر دەستی ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی بوو کاتێک داوای لە پاپا گریگۆری حەوتەم (٤٦٦-٤٧٨ك/ ١٠٧٣-١٠٨٥ز) کرد بە هانای قوستەنتینیەوە بچێت،[١] بەجێگەیاندنەکەشی لەسەر دەستی پاپا ئوربانی دووەم بوو کاتێک لەناو جیهانی ئەوروپیدا بانگەوازی بۆ کرد و بەدەمەوەچوونێکی بەرفراوانی خێرای بەدوادا هات.[٢]

دیارترین پاڵنەرەکانی شاڵاوە خاچییەکان بریتی بوون لە:

پاڵنەری ئایینی: گرتنەدەستی ڕێگەی سەردانیکردنی مەسیحییەکان کە بە مەبەستی سەردان دەچوون بۆ قودس، ئەمەش کرا بە پاڵنەرێکی ئایینی بۆ دەستگرتن بەسەر قودسدا.[٣]

پاڵنەری ئابووری: بەدەستهێنانی هەلی کار و دەستگرتن بەسەر زەوی

---

(١) یوشع بروار: عالم الصلیبیین، تر: قاسم عبده و محمد خلیفه، عین للدراسات، ط١، القاهرة، ١٩٩٩م، ص ٣٣.

(٢) مؤلف مجهول: أعمال الفرنجة وحجاج بیت المقدس، تر: د. حسن حبشي، دار الفکر العربي، القاهرة، ص ١٧؛ ستیفن رنسیمان: تاریخ الحملات الصلیبیة، تر: نورالدین خلیل، ط١، الهیئة المصریة العامة للکتاب، القاهرة، ١٩٩٤م، ج١/ ص ص ١٨٧-١٩١.

(٣) فوشیه شارتری: الاستیطان الصلیبي في فلسطین، تر: قاسم عبده قاسم، ط١، دار الشروق، القاهرة، ٢٠٠١م، ص ٨٤؛ متی الرهاوي: تأریخ متی الرهاوي، تر: د. محمود محمد الرویضي و عبدالرحیم مصطفی، مؤسسة حمادة، إربد، ٢٠٠٩م، ص ٤٥.

خۆرهەڵاتدا لەلایەن جیهان ئەوروپییەوە.[1]

پاڵنەری سیاسی: هەوڵدان بۆ فراوانکردنی دەسەڵات چ لەلایەن پاپا یان سەرکردە و پادشاکانی ئەوروپاوە.

پاڵنەری کۆمەڵایەتی: هیوای رزگاربوون لەدەست ژیانی سەخت و دابەشبوونی کۆمەڵایەتی ناو ئەوروپا لەلایەن ژمارەیەکی بەرچاوی بەشداربوانەوە.[2]

یەعقووب ئەلفێتری کە خۆی لەنێو ڕووداوەکاندا بوو، دیوێکی تری هۆکاری بەشداری کەسانێکی باسکردووە کە بە هۆکاری شکستی هێرشە خاچییەکانی زانیوە "چ کارەساتێک وێرانکەرتر لە پیاوانی مەترسیدار و تاوانبار و خراپەکار و سەرکەش و پیس و چەتە و ڕێگر و بکوژ و باوککوژ و سوێندشکێن و داوێن پیس و ناپاك بە نیشتیمان .. مەینۆشان و کەسانێک خەریکی یاری مار و پەیژەن، قەشە هەڵگەڕاوەکان، ئافرەتە راهیبە داوێن پیسەکان، ئافرەتانێک بۆ ژیان لەنێو یانەی لەشفرۆشیدا مااڵی پیاوەکانیان جێهێشتبوو، پیاوانێک لەدەست هاوسەرە شەرعییەکانیان هەڵهاتبوون و هاوسەری دیکەیان گرتبوو، گەلێکی لەو چەشنە لە خۆرئاواوە کە دەریای سپی بڕیبوو و لە زەوییە پیرۆزەکاندا پەنابەر بوون، ئەوان ژینگەکەیان گۆڕیبوو بەاڵم کەسێتی خۆیان نەگۆڕیبوو."[3]

سەبارەت بە بەشداری هێز و دەسەڵاتە ئەوروپییەکان لە شاڵاوە خاچییەکاندا ئەبووشامە بەم چەشنە باسی کردووە "لەنێو ئەو سوپا پێکهێنراوانەدا هێندە سوپای خۆرئاوایی و زمانی بیانی هەبوون کە نە بە ژماردن دەژمێردران و نە

---

(١) ارنست باركر: الحروب الصليبية، تر: السيد الباز العريني، ط٢، دار النهضة العربية، بيروت، ص ص ١٤ - ٢٢.

(٢) يعقوب الڤيتري: تاريخ بيت المقدس، ص ١٣٣؛ راغب السرجاني: قصة الحروب الصليبية، ط٢، مؤسسة اقرأ، القاهرة، ٢٠٠٩م، ص ٦٤.

(٣) تاريخ بيت المقدس، ص ١٣٣-١٣٤.

بوونیان لە دنیادا وێنا دەکرا .. تاکو ئاستێک ئەگەر کەسێک بەدیل بگیرایە و یەکێک داوای پەنای بکردایە، بۆ تێگەیشتن لە زمانەکەی پێویستی بە چەند وەرگێڕێک هەبوو، یەکێک بێت زمانەکەی ئەو وەرگێڕێتە سەر زمانێکی دی، دووەمیش لەو زمانەوە وەریگێڕێتە سەر زمانێکی دی، سێیەمیش بێت وەرگێڕان بۆ وەرگێڕانەکەی کەسی دووەم بکات". (١)

فۆشیە شارتری کە بەشداری یەکەم هەڵمەتی خاچییەکان بووە، هەمان حاڵەتی باسکردووە و نووسیویەتی"کێ پێشتر بینیویەتی لەنێو سووپادا هێندە زمانی تێکەڵ هەبێت؟! لێرە ئەمانە هەبوون، فرەنجەکان، فلمنج، فریزییەکان، گاڵەکان، ئولوبرۆگییەکان، لۆسەرنگییەکان، ئەڵیمانییەکان، باڤارییەکان، ئینگلیزەکان، سکۆتلەندییەکان، ئەقتانییەکان، ئیتاڵییەکان، داشییەکان، ئوپۆلییەکان، ئیبرییەکان، بریتۆنەکان، یۆنانییەکان، ئەرمەنەکان".(٢)

یوحەننا ڤورزبورگ کە گەریدەیەکی مەسیحیی بووە جەختی لە هەمان بۆچوون کردۆتەوە:"هێشتا باسی چەندین پەرستگا و کڵێسای بچووکم نەکردووە کە لەوێ بنیاد دەنران و سەرپەرشتی دەکران لەلایەن خەڵکانێکەوە کە سەر بە نەتەوەی جیاجیا بوون و بە زمانی جیاواز قسەیان دەکرد، تاکو ئەوەی بزانرێت ئەمانەی لێ بو (یۆنانیەکان، بولگارییەکان، لاتینەکان، ئەڵمانەکان، هەنگارییەکان، جۆرجییەکان، ئەرمەنەکان، یەعقووبییەکان، سریانەکان، نستووریەکان، هیندییەکان، میسری و قیبتییەکان، کافریترکەکان، موارنە و چەندین خەڵکی دی کە باسکردنیان درێژە دەکێشێت".(٣)

هاتنی شاڵاوە خاچییەکان بە خێرایی ڕێڕەوی خۆی گۆڕی و سەرکردەکانی

---

(١) الروضتين، ج٤/ ص ص ٢٥١ – ٢٥٢.

(٢) فوشيه شارتري: الاستيطان الصليبي في فلسطين، ص ١٠٥.

(٣) وصف الأراضي المقدسة في فلسطين، تر: د.سعيد عبدالله البيشاوي، ط١، دار الشروق، عمان، ١٩٩٧م، ص ١١٣.

ناو شاڵاوی یەکەم هەرکامیان بەدوای بەرژەوەندی تایبەتی خۆیاندا هەنگاویان نا و هەوڵی دامەزراندنی چەند میرنشینێکی ناوچەییان دا، بەمەش یەکڕیزی شاڵاوە خاچییەکان پەرتبوونی لێکەوتەوە[1] لە بەرانبەردا چوار میرنشینی خاچی دامەزران کە بریتی بوون لە (میرنشینی ڕوھا، میرنشینی ئەنتاکیە، میرنشینی تەرابلوس، شانشینی بەیتولمەقدیس).[2]

یەکەم: میرنشینی ڕوھا

شاری ڕوھا کە شارێکی مەسیحی نشین بوو، لای مەسیحییەکان گرنگیەکی تایبەتی پێ دەدرا[3] تاکو ئاستێک بە ڕوھای پیرۆز ناودەبرا،[4] لە سەردەمی خیلافەتی عومەری کوڕی خەتتابدا (ر.خ) ئەم شارە لەسەر دەستی موسڵمانەکان فەتح کرا[5] و لەژێر دەسەڵاتی موسڵمانانداما یەوە ھەتا لە سەردەمی ئیمپراتۆر ڕۆمانوسی سێیەمی بیزەنتیدا (٤١٩- ٤٢٦ك/ ١٠٢٨-١٠٣٤ز) شارەکە کەوتە ژێر دەستی بیزەنتییەکان و تاکو کاتی ھاتنی خاچییەکان لە کۆتاییەکانی سەدەی یانزەدا ڕوھا بەشێک بوو لە ناوچەی دەسەڵاتی ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی، ئەوکات یەکەم میرنشینی خاچییەکان لە خۆرھەڵات دامەزرا و بوو بە مەترسییەکی دیار بۆ سەر ھێڵی پەیوەندی ئیسلامی نێوان موصڵ و حەلەب و بەغداد و

---

(١) محمد سهيل طقوش: تاريخ الحروب الصليبية، ص ٦.

(٢) يعقوب الڤيتري: تاريخ بيت المقدس، ص ص ٣٦-٤١.

(٣) ابي الهيجاء: تاريخ أبي الهيجاء، تح: احمد فريد المزيدي، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، ٢٠٠٤م، ص ٢٢٨.

(٤) علية عبدالسميع الجنزوري: إمارة الرها الصليبية، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ٢٠٠١م، ص ٣١.

(٥) ابن خياط: تاريخ خليفة ابن خياط، ص ١٣٨.

سەلجووقییەکانی ڕۆم.[١]

بەلدوین (٤٩٢-٤٩٤ك/١٠٩٨-١١٠٠ز) دامەزرێنەری میرنشینی ڕوها یەکێک بوو لە سەرکردەکانی یەکەم هەڵمەتی خاچییەکان، پێی باش بوو لە خۆرهەڵاتدا ناوچەیەک بکاتە بنکەی دەسەڵاتی هەتا لەوێوە فراوانخوازیەکانی دەست پێبکات، بۆ ئەمەش لەلایەن سەرکردە ئەرمەنەکانەوە ڕێنمایی کرا بەرەو ڕوها بچێت، هەرچەندە لەو کاتەدا ڕوها کەوتبووە دەست سەرکردەیەکی ئەرمەنی و ئەویش ویستی سوود لە هێزی بەلدوین وەربگرێت، ئەویش هات بە دەم داواکەیەوە، بەڵام دواجار ناپاکی لە سۆزۆسی ئەرمەنی کرا و کوژرا و بەلدوینی دووەم (٤٩٤-٥١٣ك/١١٠٠-١١١٩ز) شوێنی گرتەوە و میرنشینی ڕوهای دامەزراند کە بۆچوونی زۆرینە لەسەر ئەوەیە یەکەم میرنشینی خاچیی بوو لە ساڵی (٤٩٣ك/ ١٠٩٩ز) دا دامەزرا.[٢]

هاتنی زەنگییەکان و ململانێیان لەگەڵ هێزە مەسیحی و خاچییەکاندا دەستاودەستی شارەکەی لەنێوان موسڵمانان و خاچییەکاندا بەخۆیەوەدی، ئەوەبوو لە ساڵی (٩٣٥ك/١٤١١ز) دا زەنگییەکان بە سەرکردایەتی عیمادەدین زەنگی ڕوهایان لەدەست فرەنجەکان وەرگرتەوە، بەڵام پاش کوژرانی عیمادەدین فرەنجەکان شارەکەیان گرتەوە،[٣] پاشان نوورەدین زەنگی کوڕی هێرشی بردەوە سەریان و شارەکەی لەدەست وەرگرتنەوە،[٤] دواتر بەوەوە نەوەستا و ناوچەکانی

---

(١) علية عبدالسميع الجنزوري: إمارة الرها الصليبية، ص ص ٣٨ — ٤٠.

(٢) فوشيه شارتري: الاستيطان الصليبي في فلسطين، ص ص ١٠٦- ١٠٨؛ متى الرهاوي: تأريخ متى الرهاوي، ص ص ٧٣-٧٤؛ علية عبدالسميع الجنزوري: إمارة الرها الصليبية، ص ص ٥٩ — ٧١.

(٣) ابن العبري: تأريخ الزمان، ص ص ١٥٦، ١٦١؛ الذهبي: تاريخ الاسلام، ج٣٦/ ص ٢٢٧.

(٤) ابن العبري: تأريخ الزمان، ص ص ١٥٦-١٥٧؛ الصلابي: الدولة الزنكية، دار المعرفة، ط٢، بيروت، ٢٠٠٩، ص ص ٤٩٢-٤٩٣.

دیکەی میرنشینەکەشی گرت و بە یەکجارەکی کۆتایی پێهێنا.[١]

دووەم: میرنشینی ئەنتاکیە

لە ساڵی (٤٩٠ك/ ١٠٩٦ز) دا هێزە خاچییەکان گەمارۆی ئەنتاکییەکان دا، ئەوەی هاندەری زیاتریان بوو دامەزرانی میرنشینی ڕوها بوو کە وای لە بوهیمۆند کرد ئەمیش بیر لەوە بکاتەوە لە ئەنتاکیە میرنشینێک دابمەزرێنێت، دواجار لە ساڵی (٤٩١ك/ ١٠٩٧ز) دا شارەکەیان گرت،[٢] هەرچەندە فارقی ساڵی (٤٩٧ك/١١٠٣ز) بە ساڵی دامەزراندنی میرنشینەکە داناوە،[٣] هەرچەندە ریمۆند دەیویست ئەنتاکیەش بخاتە پاڵ دەسەڵاتەکەی لە ڕوها، بەڵام سەرکەوتوو نەبوو و بوهیمۆند سەرکردەکانی ڕازی کرد و شانشینی ئەنتاکیەی دامەزراند،[٤] ئەنتاکیەش پایتەختی ئەو میرنشینە خاچییە بوو.[٥]

ئەم میرنشینە خاچییە ماوەیەکی زۆر ڕۆڵی کارای بینی و هەوڵی فراوانخوازی دەدا[٦] و تیایدا چەند سەرکردەیەک یەک دوای یەک دەسەڵاتیان گرتەدەست، هاتنی زەنگییەکان و پڕۆژەیان بۆ لێدانی خاچییەکان سەرەتایەک بوو بۆ وەستاندن و دواتر خستنی میرنشینە خاچییەکان، نووسەدین زەنگی هەوڵیدا

---

(١)علية عبدالسميع الجنزوري: إمارة الرها الصليبية، ص ص ٣٣٥ – ٣٣٦.

(٢) مؤلف مجهول: أعمال الفرنجة وحجاج بيت المقدس، ص ص ٦٤-٧٠؛ ابن العبري: تأريخ الزمان، ص ١٢٣؛ ابن العديم: زبدة الحلب في تاريخ حلب، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٩٩٦م، ص ص ٢٣٨-٢٤١؛ محمد سهيل طقوش: تاريخ الحروب الصليبية، ص ص ٩٩ - ١٠١.

(٣) تأريخ الفارقي، ص ٢٧١.

(٤) فوشيه شارتري: الاستيطان الصليبي في فلسطين، ص ص ١٢١-١٢٣؛ محمد سهيل طقوش: تاريخ الحروب الصليبية، ص ص ١١٤-١١٥.

(٥) يعقوب الڤيتري: تاريخ بيت المقدس، ص ٣٨.

(٦) مؤلف مجهول: أعمال الفرنجة وحجاج بيت المقدس، ص ص ١٠٠-١٠١؛ ابن العبري: تأريخ الزمان، ص ١٢٤.

میرنشینی ئەنتاکیە بخاتەوە ژێر رکێفی موسڵمانان و لە ساڵی (٥٤١ك/ ١١٤٦ز) دا هێرشی بردە سەری و لە جەنگی ئینەب گورزی کوشندەی لە سووپای ئەنتاکیە وەشاند و تیایدا برنسی سەرکردەیان کوژرا[١].

پەیوەندی میرنشینی ئەنتاکیە لەگەڵ ئەیووبییەکاندا پەیوەندی ناتەبایی و دوژمنایەتی بوو، چونکە ئامانجی سەرەکی سەلاحەدینی ئەیووبی لەناوبردنی دەسەڵاتە خاچییەکان بوو لە شامدا،[٢] لەو نێوەندەدا بەریەککەوتنیشی لەگەڵ ئەنتاکیەدا هەبوو،[٣] بەڵام ئەم میرنشینە خاچییە هەتا ساڵی (٦٦٦ك/ ١٢٦٧ز) مایەوەو دواجار لەبەر کۆمەڵێک هۆکاری ناوخۆیی و دەرەکی گەیشتە لووتکەی لاوازی و لەناوچوو.[٤]

سێیەم: شانشینی بەیتولمەقدیس

ئامانجێکی سەرەکی هاتنی خاچییەکان بەرەو جیهانی ئیسلامی دەستگرتن بوو بەسەر قودسدا، بۆیە ئەوان بە گرتنی ڕوهاو و ئەنتاکیە ڕازی نەدەبوون،[٥] بۆیە لە ساڵی (٤٩٢ك/١٠٩٨ز) دا گەمارۆی قودسیان دا و بە ئامێرە جەنگیەکانی گەمارۆدان کەوتنە وێرانکردنی شارەکەو هێرشبردنەسەری و دواجار گرتنی و ئەنجامدانی کوشتارێکی زۆر تیایدا،[٦] تەنانەت جوولەکەکانیش لەو کوشتارە

---

(١) ابن العديم: زبدة الحلب في تاريخ حلب، ص ٣٣٣-٣٣٤.

(٢) طلب صبار الجنابي: إمارة أنطاكية، دار نينوى، دمشق، ٢٠١٤م، ص ص ١٧٤-١٧٦.

(٣) ابن الأثير: الكامل في التاريخ، ج١٠/ ص ٥٢-٥٦.

(٤)طلب صبار الجنابي: إمارة أنطاكية، ص ص ١٩٧-٢٣٦.

(٥) فوشيه شارتري: الاستيطان الصليبي في فلسطين، صص ١٢٧-١٢٨ ؛ ميخائيل زابورون: الصليبيون في الشرق، تر: دار التقدم، دار التقدم (موسكو — ١٩٨٦م، ص ١١٩.

(٦) مؤلف مجهول: أعمال الفرنجة وحجاج بيت المقدس، ص ص ١١٤-١١٩؛ متى الرهاوي: تأريخ متى الرهاوي، ص ٩٩؛ ابن العبري: تأريخ الزمان، ص ١٢٤.

دەریاز نەبوون و زۆربەیان لە پەرستگادا سووتێنران،[١] لە بەرانبەردا گورِ و تین و خۆشحاڵی مەسیحییەکان بە گرتنی شاری پیرۆز دیمەنێکی کەموێنەی پێدابوون.[٢]

دوای گرتنی شارەکە، بڕیار درا گۆدفری دی بوایۆن بکرێت بە سەرکردەی ئەو میرنشینە، بەم چەشنە خاچییەکان توانییان میرنشینی خۆیان لە قودس دابمەزرێنن و گرنگیەکی زۆری پێ بدەن، بۆیە خێرا هەریەک لە بەرپرسانی میرنشینەکانی ڕوها و ئەنتاکیە بۆ حەج خۆیان گەیاندە قودس.[٣]

میرنشینی بەیتولمەقدیس زیاتر لە نیو سەدە مایەوەو ڕۆڵێکی کارای هەبوو لە ڕێکردەی ڕووداوەکانی ناوچەکەدا هەتا دواجار لەسەر دەستی سەڵاحەدینی ئەیووبی لە جەنگی حەتیندا هێزە خاچییەکان گورزی کوشندەیان بەرکەوت و کۆتاییەکەی گرتنەوەی قودس و لەناوچوونی میرنشینە خاچییەکەی لێکەوتەوە.[٤]

چوارەم: میرنشینی تەرابلوس

پاش گرتنی قودس، یەکێکی دی لە سەرکردەکانی شاڵاوە خاچییەکان بە ناوی ریمۆندی صەنجیلی چاوی بڕیبوویە تەرابلوس بەو هیوایەی ئەویش لەوێ میرنشینێک بۆ خۆی دابمەزرێنێت، هاوکات بە هۆی گرنگی شوێنەکەیەوە

---

(١) ابن القلانسي: ذيل تاريخ دمشق، تحقيق: د.سهيل زكار، ط١، دار حسان، دمشق – ١٩٨٣م، ج١/ ص ٢٢٢؛ ابن العبري: تأريخ الزمان، ص ١٢٤؛ ابن الراهب: تاريخ ابن الراهب، ص ٧٢.

(٢) وليم الصوري: الحروب الصليبية، تر: حسن حبشي، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ١٩٩٢م، ج٢/ ص ص ١٢٩-١٣٤.

(٣) ريموند اچيل: تأريخ الفرنجة غزاة بيت المقدس، تر: حسين محمد عطية، ط١، دار المعرفة الجامعية، ١٩٨٩م، ص ص ٢٤٠-٢٤٤؛ فوشيه شارتري: الاستيطان الصليبي في فلسطين، ص ١٤٣.

(٤) رنيه گروسيه: موجز تاريخ الحروب الصليبية، تر: احمد إيبش، ط١، دار الكتب الوطنية، أبوظبي، ٢٠١٤م، ص ٦٥.

تەرابلوس جێی تەمای سەرکردەی خاچییەکانی دی بوو و کۆبوونەوەی هێزە جیاوازە خاچییەکان و هێرشی بەردەوامیان بۆ سەر شارەکە، دواجار گرتنی ئەو شارەی لێکەوتەوە لە ساڵی (٥٠٢ك/١١٠٨ز) و بوو بە سەرەتای دامەزاندنی میرنشینی خاچیی تەرابلوس و فراوانخوازیی لە ناوچەکەدا.[١]

میرنشینی تەرابلوس بە درێژایی سەردەمی هەریەک لە زەنگیەکان و ئەیووبییەکانیش لە دەسەڵاتدا مایەوەو دواجار لەسەر دەستی سوڵتان قلاوون لە سەردەمی مەملووکیەکاندا لە ساڵی (٨٨٦ك/١٩٨٢ز.) کۆتایی بە دواین میرنشینی خاچییەکان هات.[٢]

---

(١) ابن العبري: تأريخ الزمان، ص ١٣٢؛ ابن القلانسي: ذيل تاريخ دمشق، ج١/ ص ص ٢٦٠-٢٦٢؛ محمد سهيل طقوش: تاريخ الحملات الصليبية، ص ١٦٤، ١٨٠.

(٢) النويري: نهاية الإرب في فنون الأدب، ج٣١/ ص ص ٤٦-٤٧.

بەشی دووەم

پەیوەندیی دەیسەم و شەدادیەکان لەگەڵ هێزە مەسیحییەکان

باسی یەکەم: پەیوەندیی دەیسەم و شەدادیەکان لەگەڵ دەسەڵاتدارانی ئەرمەنستان

باسی دووەم: پەیوەندیی شەدادیەکان لەگەڵ ڕووس و لان و جۆرجی و بیزەنتییەکان

باسی یەکەم

پەیوەندیی دەیسەم و شەدادیەکان لەگەڵ دەسەڵاتدارانی ئەرمەنستان

تەوەری یەکەم

پەیوەندیی دەیسەم لەگەڵ دەسەڵاتدارانی ئەرمەنستان

دەکرێت پەیوەندیی ناڕاستەوخۆی دەیسەم لەگەڵ ئەرمەنستاندا بگێڕینەوە بۆ ڕووداوی ساڵی (٣١٩ك/ ٩٣١ز)، کاتێک ئیبنودیرانی دەسەڵاتداری ئەرمەنستان و چەند سەرکردەیەکی تری ئەوێ پەیوەندییان کرد بە بیزەنتییەکانەوە و داوایان لێکردن هێرش ببەنە سەر خاکی موسڵمانان و بەڵێنیان دا ئەمانیش پشتیان بگرن، بیزەنتییەکانیش ڕازی بوون و بە سووپایەکی زۆرەوە هێرشیان هێنا بۆ ناوچەکانی خەلآت و دەوروبەری و کوشتارێکی زۆریان تێدا ئەنجامدا،[1] بەردەستەکەی یووسفی کوڕی ئەبی ساجیش کە ناوی موفلیح بوو، ئەم هەواڵەی بیست و بە ژمارەیەکی زۆری خۆبەخشەوە ڕووبەرووی کردەوە ئەرمەنستان و و هێرشی بردە سەر ناوچەکانی ئیبنودیرانی و پشتیوانانی و کوشتارێکی زۆری سووپاکەی کرد.[2]

لێرەوە دەکرێت بگەینە ئەوەی لەبەرئەوەی دەیسەم کەسی زۆر نزیکی یووسف

---

(١) ابن الأثير: الكامل في التأريخ، ج٦/ ص ص ٧٦٣-٧٦٤؛ ابن كثير: البداية و النهاية، ج١٥/ ص ٥٣.

(٢) ابن كثير: البداية والنهاية، ج١٥/ ص ٥٣.

بووە و بەردەوام نزیکی بووە و پۆستی لا وەرگرتووە،[١] لەم هێرشەشدا بەشدار بووبێت، بە تایبەت کە لەدوای ئیبن ئەبی ساج راستەوخۆ باس لە دەسەڵاتی دەیسەم کرابێت.[٢]

پەیوەندیی راستەوخۆی دەیسەم لەگەڵ دەسەڵاتدارانی ئەرمەنستاندا، پەیوەستە بە سەروبەندی ململانێی ئەم کەسایەتییە کوردە لەگەڵ مەرزەباندا، کاتێک لە ساڵی (٣٣٠ك/ ٩٤١ز) مەرزەبان توانی ئازەربایجان لە چنگی دەیسەم دەربکات،[٣] بەسەرهاتەکەش بەو چەشنە بوو کە یەکێک لە وەزیرەکانی دەیسەم بە ناوی عەلی کوڕی جەعفەر لە ساڵی (٣٣٠ك/ ٩٤١ز) پەنای بردە بەر مەرزەبانی کوڕی موحەممەد، لەبەرئەوەی وەزیر و مەرزەبان هەردووکیان هەواداری ئایینزای شیعەی باتینی بوون، بەڵام دەیسەم مەیلی بە لای خەواریجەکاندا دەچوو، عەلیش بە نهێنییی پەیوەندی کرد بە ژمارەیەکی زۆر لە هەواداران و دەوروبەری دەیسەمەوە بەڵێنی لێ وەرگرتن "ئەگەر مەرزەبان بێت، هەموومان پشتی دەیسەم بەردەدەین"، ئەوەبوو کە مەرزەبان هێرشی هێنا، دوو هەزار سەربازی دەیلەمی ناو سووپاکەی دەیسەم، ناپاکییان نواند و چوونە پاڵ مەرزەبان، ئەمەش ترسێکی لەناو سووپای دەیسەمدا دروست کرد و ژمارەیەکی زۆری سەربازە کوردەکانیش داوای پەنایان لە سووپاکەی مەرزەبان کرد، بەم چەشنە هێز لە دەوری دەیسەم نەما.[٤]

دەیسەم بیری لە شوێنێک کردەوە هەتا پەنای بۆ ببات، سەرکردەیەکی ئەرمەنستانی هاتەوەیاد کە بە ئیبنودیرانی ناسرابوو، چونکە جۆرێک لە تەبایی

---

(١) ابن الأثير: الكامل في التأريخ، ج٧/ ص ١٠٧؛ ارشاك بولاديان: الأكراد في حقبة الخلافة العباسية، ص ٧٦.

(٢) ابن خلدون: ديوان المبتدأ والخبر، ج٤/ ص ٦٦٨.

(٣) بامخرمة: قلادة النحر في وفيات أعيان الدهر، ط١، دار المنهاج (جدة -٢٠٠٨م، ج٣، ص ١١٦؛ ارشاك بولاديان: الأكراد في حقبة الخلافة العباسية، ص ٧٩.

(٤) مسكويه: تجارب الأمم، ج٦/ ص ١٨٦؛ أحمد كسروي: شهرياران گمنام، ص ٧٦.

و خۆشەویستی لەنێوانیاندا هەبوو، بەم چەشنە بەرەو ئەرمەنستان هەڵهات، ئەویش ڕێزێکی زۆری گرت و میوانداریەکی تایبەتی کرد و هەرچی پێویستیەکی هەبوو بۆی دابین کرد، پاشان لەوێ دەیسەم کەوتە بیرکردنەوە و هەستی بەو هەڵە گەورەیە کرد کە پشتی بەستبوو بە دەیلەمەکان، ئەمجارەیان هەوڵیدا سووپاکەی سەراپا کورد بن و لەوێ دەستی کرد بە پێکهێنانی سووپایەکی خاوەن پێکهاتەی کورد.[1]

بە دڵنیاییەوە ئەگەر پەیوەندییەکی پێشوەختە لە ئارادا نەبوایە، دەیسەم لە لووتکەی شکستدا ڕاستەوخۆ ڕووینەدەکردە ئەرمەنستان، وەک دەبینین دواتریش کە بۆ جاری دووەم پەنای بردەوە بەر ئەرمەنییەکان، ئیبنودیرانیی دەسەڵاتداری ئەرمەنستان سەرسەختانە بەرگریی لە دەیسەم کرد و ئامادە نەبوو تەسلیمی مەرزەبانی بکاتەوە، ئیبنولئەسیریش ڕوونتر بابەتەکەی خستۆتەڕوو "کاتێک مەرزەبان لە جەنگی نەیارەکانی لێبوویەوە، گەڕایەوە ئازەربایجان، کاتێک لە دەیسەم نزیک بوویەوە، خێرا دەیسەم سەلماسی جێهێشت و بەرەو ئەرمەنستان چوو بۆ لای ئیبن دیرانی و ئیبن حاجیق، چونکە متمانەی بەوان هەبوو".[2]

گێڕانەوەیەکیش هاتووە باسی لەوە کردووە دەیسەم پێش بەریەککەوتنەکەی لەگەڵ نەیارەکانیدا، پەیوەندیی کرد بوو بە بەرپرسانی ئەرمەنستانەوە (ئیبن دیرانی و ئیبن خاجیق و حەمزەی برای و ئیبن سبات و چەند سەرکردەیەکی تر) هەتا ئەگەر تووشی کێشە و سەرئێشەیەک بوو، پەنا بباتە ئەوێ.[3]

پاش ئەوەی دەیسەم جارێکی تر گەڕایەوە دەسەڵاتی گرتەدەست و هەمدی لەبەرانبەر مەرزەباندا لە ساڵی (٣٤٢ك/ ٩٥٣ز) دا شکا، پاشان ڕوویکردە

---

(١) مسكويه: تجارب الأمم، ج٦/ ص ص ٦٤-٦٥، ١٨٦؛ أحمد كسروي: شهرياران گمنام، ص ٧٦.

(٢) الكامل في التأريخ، ج٧/ ص ٢٠٣.

(٣) مسكويه: تجارب الأمم، ج٦/ ص ١٨٦؛ أحمد كسروي: شهرياران گمنام، ص ١٠٠.

بەغداد و لەوێشەوە چووە موصڵ و لەوێوە بۆ شام، هیچکام لەو سێ دەسەڵاتە پشتیوانییان نەکرد دژ بە مەرزەبان، بۆیە لەسەر داوای هەوادارانی لە ئازەربایجان گەڕایەوەو جەنگێکی لەگەڵ سووپای مەرزەباندا بەرپاکرد، بەڵام تیایدا شکا، پەنای بردەوە بەر دەسەڵاتدارانی ئەرمەنستان،[١] چونکە متمانەیەکی زۆری هەبوو بە ئیبنودیرانی، ئەمەش لە ساڵی (٣٤٤ك/٩٥٥ز) دا بوو،[٢] ئیبنودیرانی وێڕای ئەوەی پێشوازی کرد لە خودی دەیسەم و ئەوانەشی کە لەگەڵی بوون، هاوکات بەڵێنی پێدا دژ بە سالار مەرزەبان یارمەتی بدات و پشتیوانی بێت،[٣] بەڵام مەرزەبان نامەیەکی بۆ ئیبنودیرانی نارد و تیایدا داوای لێکرد دەیسەمی رادەست بکاتەوە، ئەویش سەرەتا ڕازی نەبوو دەیسەم تەسلیمی مەرزەبان بکات، بەڵام دواجار ناچار بوو لەگەڵ مەرزەبان ڕێکبکەوێت، ڕێککەوتنەکەش بەو چەشنە بوو کە ئیبنودیرانی دەیسەم بگرێت و بەندی بکات، بەڵام نابێت مەرزەبان داوای لێ بکات بیدات بە دەستەوە، مەرزەبانیش ڕازیی بوو، ئیبنودیرانیش پیلانێکی بۆ دانا کە بتوانێت دەیسەم بگرێت و پیلانەکەشی سەری گرت، کەچی مەرزەبان لە بەڵێنەکەی پاشگەز بوویەوەو نامەیەکی تری بۆ نارد و ناچاری کرد دەیسەمی بە بەندکراویی بۆ بنێرێت، ئیبنودیرانی ماوەیەک بەرهەڵستیی ئەو داواکارییەی کرد، بەڵام دواجار ناچاربوو بیدات بەدەستەوە، مەرزەبانیش کە دەیسەمی بە بەندکراوی هاتەبەردەست، هەردوو چاوی هەڵکۆڵی و بەندی کرد، دواتر بە مردنی مەرزەبان، لە ساڵی (٣٤٥ك/ ٩٥٦ز) دا دەوروبەرەکەی لە ترسی ئاژاوەو هەڵگەڕانەوە، دەیسەمیان کوشت،[٤] بەمەش ناو و پێگەی دەیسەم لەنێو ڕووداوەکاندا نەما.

ئیبن حەوقەل وردەکاریی ڕێککەوتنەکەی مەرزەبان و ئیبنودیرانی باس

---

(١) ابن خلدون: ديوان المبتدأ والخبر، ج٤/ ص ٦٧٣.

(٢) مسكويه: تجارب الأمم، ج٦/ ص ص ١٨٦-١٨٧؛ أحمد كسروي: شهرياران گمنام، ص ١٠٠.

(٣) اديب السيد: ارمينيا في التاريخ العربي، ص ١٨٣.

(٤) مسكويه: تجارب الأمم، ج٦/ ص ص ١٨٦-١٨٧؛ أحمد كسروي: شهرياران گمنام، ص ١٠٢.

کردووە، ئەویش بریتی بوو لەوەی ئیبنودیرانی دەبوو ساڵانە سەد هەزار درهەم بدات بە مەرزەبان، بەڵام مەرزەبان لە بەرانبەر بەدەستەوەدانی دەیسەم، ماوەی چوار ساڵ دەستبەرداری ئەو بڕە پارەیە بوو،[1] بەڵام ئیبنولئەسیر پێی وایە ئیبن دیرانی بە ناچاری و لە ترسی هێرش و دژایەتیی مەرزەبان پەنای بردووە بۆ گرتنی دەیسەم.[2]

(١) صورة الأرض، ص ٣٥٤.

(٢) الكامل في التأريخ، ج٧/ ص ٢٠٣.

تەوەری دووەم

پەیوەندیی شەدادیەکان لەگەڵ دەسەڵاتدارانی ئەرمەنستان هەتا سەردەمی شاوری کوڕی فەزڵوون

بەشێوەیەکی گشتیی پەیوەندیی نێوان شەدادیەکان و ئەرمەنەکان لە ماوەی دەسەڵاتی ئەم میرنشینەدا، ململانێ و بەرەککەوتن بووە، سەرەتای بەرەککەوتنی نێوان شەدادیەکان و ئەرمەنەکانیش لە سەروبەندی دامەزراندنی میرنشینەکەدا بوو لەلایەن موحەممەدی کوڕی شەدادەوە.(١)

یەکەم کەسی شەدادیەکان موحەممەدی کوڕی شەدادی کوڕی قەرتەق بوو، هۆکاری دەرکەوتن و دەسەڵاتەکەی ئەوەبوو کاتێک سالار مەرزەبان لە ساڵی (٣٣٧ك/ ٩٤٨ز) لە بابوڕەی بەندکرا و نزیکەی چوار ساڵ لە بەندیخانەدا مایەوە، دەسەڵاتی ئازەربایجان شێوا و هەر کەسێک خێڵ و پشتێکی هەبوایە، دەستی دەگرت بەسەر بەشێکی ناوچەکەدا، موحەممەدی کوڕی شەدادیش دەستیگرت بەسەر شاری دوبەیلدا.(٢)

دوبەیل شارێکی گەورە بوو و ژمارەیەک لە پەیڕەوانی مەسیحیی لێبوو، لەپاڵ کڵێسای مەسیحییەکاندا مزگەوتی گەورەی موسڵمانان هەبوو، دەوترێت لە گەورە و بەهادارترین شارەکانی ئەو ناوچەیە و شوێنی نیشتەجێبوونی

---

(١) مونەجم باشی: شەدادیەکان، ل ٢٣؛ صبا سالم شيت: الأوضاع السياسية في أرمينيا الكبرى، ص ص ١٤٦-١٤٧.

(٢) مونەجم باشی: شەدادیەکان، ل ١٨؛ أحمد كسروي: شهرياران گمنام، ٢٦٧.

دەسەڵاتداران بووە.[١]

کاتێک میر موحەممەدی کوڕی شەداد دەستیگرت بەسەر شاری (دوین)[٢] دا، سالارییەکان ئەمەیان بە سنووربەزاندن تەماشا کرد و بڕیاریان دا بەرنگاری شەدادیەکان ببنەوە، بۆیە ئیبراهیمی کوڕی مەرزەبان،[٣] فەرمانی دا بە یەکێک لە لایەنگرە مەسیحییەکانی بۆ سووپایەکەوە هێرش بکاتە سەر میری شەدادی، سووپایەک کە پێکهاتەکەی ئەرمەنەکان و لەگز[٤] و مەسیحییەکانی تر بوون، سووپاکە پێکهێنرا و هێرشیان هێنا، بەڵام میری شەدادی پێشوەختە بە سووپایەکەوە لە شار دەرچوو بۆ بەرنگاربوونەوەیان و پاش جەنگێکی سەخت و خوێناوی، مەسیحییەکانی تووشی شکست کرد و بە سەرکەوتوویی گەڕایەوە نێو شاری دوین.[٥]

مونەجم باشی نووسیویەتی: "سالار ئیبراهیمی کوڕی مەرزەبان نامەیەکی نارد بۆ بەرپرسی دیرمۆس و پێشنیاری بۆ کرد بەرنگاری موحەممەد ببێتەوە و گەمارۆی بدات و لە دوبەیل وەدەری بنێت، ئەویش چوو بە دەم پەیامەکەیەوە، ئەو کابرا بێباوەڕە، سووپایەکی سەرسەختی لە ئەرمەن و لەگز و بێباوەڕانی تر کۆکردەوەو بەرەو موحەممەدی کوڕی شەداد پێشڕەویی کرد، هەواڵ گەیشتە

---

(١) الإصطخري: المسالك والممالك، ص ١٨٨.

(٢) شاری دوین لە ناوچەی ئاران لە سنووری ئازەربایجان لە نزیک تفلیس بوو.(الحموي: معجم البلدان، ج٢/ ص ٤٩١.)

(٣) سالار ئیبراهیمی کوڕی مەرزەبانی دەیلەمیی، یەکێک بوو لە سەرکردەکانی سالارییەکان و دەسەڵاتێکی بەرفراوانی هەبوو بەتایبەت دوای مردنی فەخرودلەی بوەیهیی. بڕوانە (ابن الأثير: الكامل في التأريخ، ج٧/ص٧١١).

(٤) لەگزەکان خەڵکێکی کەتە و بەخۆ و بەهێز بوون، دراوسێی ناوچەی تەبەرستان بوون، ناوچەیەکی فراوانیان هەبوو و ژمارەشیان زۆر بوو (بڕوانە: ياقوت الحموي: معجم البلدان، ج١/ ص ٣٠٤).

(5) V. Minorsky: Studies in caucasian history, London: Taylors foreign press, 1953, p 9.

موحەممەد و ئەویش خەڵکەکەی لای خۆی بانگهێشت کرد، هەموان ڕێککەوتن لەسەر بەرنگاربوونەوە و ڕێلێگرتنی ئەو سووپایە و پشتیوان بە خوا لە شار دەرچوون و لەگەڵ ئەو نەفرەتیانە لە نێوان هەردوو ڕووباری ڕەش و منصمون پێکگەیشتن و لە جەنگێکی سەختدا پێکیانداداوا و موسڵمانان سەرکەوتن و بێباوەڕان شکان، تاقیان لێ دەرنەچوو مەگەر ئەوانەی لەنێو دارو درەختەکاندا خۆیان حەشاردابوو، موحەممەدی کوڕی شەدادیش بە سەرکەوتوویی و براوەیی گەڕایەوە بۆ نێو شاری دوبەیل".[1]

"جورزان و ناوچەکانی تری ئەرمەنستان پادشایەکیان هەبوو پێی دەوترا ئاشووتی کوڕی عەببباس[2] کە نازناوی شاهەنشاهی هەبوو، ختووڕەی گەمارۆدانی دوبەیل و ژێردەستەکردنی خەڵکەکەی لا دروست بووبوو، بۆیە سەربازە ئەرمەن و لەگز و بێباوەڕەکانی تری کۆکردەوەو بە سی هەزار کەسەوە بەرەو دوبەیل ملی ڕێگەی گرتەبەر و لە شوێنێکی نزیکی دوبەیل لایدا کە پێی دەوترا ناورد، بڵاوەیان بە سەربازەکانی کرد بۆ سووتاندنی دەغڵ و دان و وێرانکاریی، موحەممەدی کوڕی شەدادیش کە کەمینەیەکی کەمی کەسوکار و هاوەڵانی لە دەور بوو و ئاگای لەم بەزمە نەبوو، هەوالّی پێگەیشت، بۆیە بۆ وەدەرنانی ئەم دوژمنە بەهێزە بیری لە پیلانێک کردەوە، هەرچی پیاو و منداڵی شارەکە هەبوو کۆیکردنەوە و رایسپاردن مەڕومالّات و ڕەشەوڵاخ و هێستر و گوێدرێژ و سوارەکان بەرەو دەرەوەی شار بدەنەبەر و لە نزیک شارەکە بوەستن هەتا دوژمن زۆریی و قەرەباڵغییان ببینێت و گوێی لە هاوار و الله اکبر کردنیان بێت، هەرکات موحەممەد فەرمانی پێکردن بەرەو شارەکە بێن، پاشان بکەونەڕێ، ئەوانیش وایانکرد، موحەممەد خۆیشی بە

---

(١) شەدادیەکان، ل ل ١٩-٢٠.

(٢) ئاشوودی سێیەم کوڕی عەببباس (٣٤٢-٣٦٧ك/٩٥٣-٩٧٧ز) کە بە پادشای میهرەبان ناسرابوو، شارەزاییەکی زۆری لە زانستە یۆنانییەکاندا هەبوو، کەسێکی بەهێز بوو دژ بە نەیارەکانی. بڕوانە (ك.ل. استارجیان: تاریخ الأمة الأرمینیة، ص ١٨٣).

دەستەیەک لە سوارچاك و دلێرانی دەوریەوە وەک هێزی پێشڕەو بەرەو دوژمن ڕۆیشتن، دوژمنیش لەوپەڕی بێئاگاییدا بڵاوەیان کردبوو و لەتاو تینی گەرما چووبوونە بن سێبەرەکان، هێندەیان زانی موسڵمانان چەشنی گەلەشێر دایان بەسەریاندا و بە شمشێر لە هەموو لاوە تێیانکەوتن، کە جەنگەکە گەرم بوو، موحەممەدی کوڕی شەداد ئاماژەی دا بەو سوپایەی لە نزیک شارەکە بوون، ئەوانیش یەکدەم بەدەنگی بەرز هاواریان دەکرد و بەرەوڕووی دوژمن هاتنەپێشێ، دوژمن کە قەرەبالّغیەکەیان بینی دەتوت شاخ و کێون، هێندەی تر ژمارەکەیان بە زۆرتر بینی و وایاندەزانی هێندەی لمی بیابان ژمارەیان زۆرە، بۆیە بە ویستی خوا تێکشکان".[١]

موحەممەد داوای لە خەڵکی شارەکە کرد یارمەتیی بدەن بۆ بنیادنانی شوێنێک لە نزیک شارەکە هەتا ئەگەر مەترسی لەگزەکانیان لەسەر بوو، خاوخێزان و منداڵەکانی تیایدا پەنا بدرێن، خەڵکی شارەکەش هاوکارییان کرد و ئەویش بە یارمەتی خەڵکەکە قەڵایەکی بنیادنا و ناوی نا (تەل حسلا)، خاوخێزانی گواستەوە بۆ ئەوێ، کەمێک لە دووری شاری دوبەیلەوە بوو، گومانەکەشی لە جێی خۆی بوو، چونکە لەشکرکێشیی ئەرمەن و لەگزەکان بە سەرکردایەتیی جورزان لە ئەرمەنستانەوە دەستیپێکرد و میری شەدادیش سەربەرزانە لەم جەنگەشدا براوە دەرچوو و هەڕەشەی میللەتە مەسیحییەکانی ئەرمەنستان و ئارانی لەسەر شارەکە دوورخستەوە.[٢]

ئەگەرچی مەسیحییە ئەرمەنەکان نەیانتوانی شکست بە میری شەدادی بهێنن، بەڵام بە ئازادبوونی مەرزەبانی موسافیریی، توانی هێرشێکی چڕوپڕ ڕێکبخات بۆ سەر دەسەڵاتی میری شەدادی و شکست بەو میرە بهێنێت و ناچار

---

(١) مونەجم باشی: شەدادیەکان، ل ل ٢٣-٢٤.

(2) V. Minorsky: ibid, p 10.

بە هەڵهاتنی بکات،[۱] ئەویش بەرەو دەسەڵاتی بیزەنتییە مەسیحییەکان هەڵهات و داوای یارمەتیی لێکردن دژ بە موسافیرییەکان، کەچی ڕازی نەبوون، بۆیە بە بێئومێدی لە ساڵی (۳٤٤ك/ ۹۵۵ز) دا سەری نایەوە.[۲]

بابەتێکی تر کە لەم بارەیەوە باسکراوە، ئەوەیە کە میر موحەممەد هەر سێ کوڕەکەی ڕاسپاردبێت بچن بۆ لای پادشا گریگۆری ئەرمەنەکان و دایکیان لەگەڵ خۆیان ببەن وەک بارمتە،[۳] تەنیا لەپێناو ڕێکخستنەوەی پەیوەندییەکانی نێوان شەدادی و ئەرمەنەکان، ئەمەش بۆ حاڵەتی کۆمەڵایەتی کوردەواریی و جیهانی موسڵمانان، باوەڕپێکردنی ئاسان نیە.

وادیارە پاش نەمانی دەسەڵاتەکەی موحەممەدی کوڕی شەداد و دابەشبوونی سێ کورەکەی بەسەر ناوچەکاندا، لەشکریی مانەوەی لەنێو مەسیحییەکاندا هەڵبژاردووە و هەتا کاتی وەرگرتنی دەسەڵات لەوێ ماوەتەوە، ئەمەش لەو پەیامەی فەزڵوونی برایدا بە ڕوونی دەردەکەوێت کە کاتێک دەیەوێت ڕازیی بکات دەسەڵاتی گەنجە وەربگرێت، پێی وت: "ئەی برای سەرکردەم، ئیتر کاتی ئەوە نەهاتووە وازبهێنیت لە خزمەتی بێباوەڕانی پیلانگێڕ و بەیانی و نێوارە لەگەڵ بەرازەکاندا بکەیتەوە و لەبری بانگ، گوێبیستی ناقووس[٤] بیت؟".[۵]

هاوکات باس لەوە کراوە لەشکریی بۆ گێرانەوەی هەندێ ناوچەی دەسەڵاتی

---

(۱) مونەجم باشی: شەدادیەکان، ل ل ۲۵-۲٦؛ صبا سالم شیت: الأوضاع السياسية في أرمينيا الكبرى، ص ۱٤۷.

(۲) مونەجم باشی: شەدادیەکان، ل ل ۲٦؛ زرار صدیق تۆفیق: کورد و کوردستان لە ڕۆژگاری خیلافەی ئیسلامیدا، ل ل ۱۳۵-۱۳۹.

(۳) ڤ.ف. مینۆرسکی: چەند لێکۆڵینەوەیەک لە مێژووی کوردەکانی قەوقاز، ل ٤۷.

(٤) جەرەسی مەسیحییەکان لە کڵێسادا کە خەڵکی پێ بانگ دەکرێت بۆ نوێژ. (بڕوانە: ابن منظور: لسان العرب، ط۳، دار صادر، بیروت، ۱٤۱٤هـ ج۱۱/ ص ۷).

(۵) مونەجم باشی: شەدادیەکان، ل ۳۱.

جارانی باوکی، هەماهەنگیی لەگەڵ هێزە مەسیحییە دراوسێکانیدا کردووە و سوودی لە پەیوەندیی دۆستانەیان وەرگرتووە. (١)

دوای لەشکریی فەزڵوونی برای گەیشتە دەسەڵات، ماوەی دەسەڵاتی میر فەزڵوونی کوڕی موحەممەد (٣٧٥- ٤٢٢ك/ ٩٨٥- ١٠٣١ز) تایبەتمەندییەکی جیاواز لەوانی تری هەبوو کە ئەویش زۆریی ماوەی فەرمانڕەواییەکەی بوو لەگەڵ ناسرانی بە سەرکردەیەکی جیهادیی و نەبەرد لەلایەن موسڵمانانەوە، چونکە لەو ماوەی دەسەڵاتیدا جەنگی سەرسەختانەی بەرانبەر ئەرمەنە مەسیحییەکان و هێز و دەسەڵاتە ناموسڵمانەکانی تری هاوسنووریدا گرتەبەر، هۆکارەکەش ئەوەبوو کە ئەم میرنشینە، سنووربڕکی فراوانی هەبوو لەگەڵ دەسەڵاتە ناموسڵمانەکانی وەک ڕووس و ئەرمەن و لەگز و جۆرجی و ئەپخاز(٢)دا، ئەمەش هۆکارێک بوو بۆ ئەوەی ململانێی کەمتری هەبێت لەگەڵ هێز و دەسەڵاتە موسڵمانەکانی هاوسنووریدا،(٣) ئەم حاڵەتی جیهادە و سەرکەوتنی بەسەر مەسیحییەکان و سەپاندنی سەرانە بەپێی شەریعەتی ئیسلامیی، هۆکار بووە هەتا نووسەرە مەسیحییەکان بە خراپە و لە ڕووی دژایەتییەوە لەبارەی فەزڵوونەوە بنووسن.(٤)

لەو زانیارییانەی سەبارەت بە مامەڵەی فەزڵوون لەگەڵ ئەرمەنەکان هاتووە، ئەوەیە کە بانگهێشتی فیلیپی کوڕی گریگۆری کردووە و دواتر بەندی کردووە و پاش مردنی گریگۆری باوکی، ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی داگیرکردووە، هەروەها

---

(١) مونەجم باشی: شەدادیەکان، ل ٣٤؛ احمد کسروی: شهریاران گمنام، ص ٢٦٨.

(٢) ئەپخاز ناوچەیەکی مەسیحی نشین بوو لە نزیک تفلیس کە موسڵمانەکان ئەو ناوچەیان گرت، بەڵام دواتر لێیان سەنرایەوە. بڕوانە (ابن سعيد المغربي: كتاب الجغرافيا، تح: اسماعيل العربي، ط١، المكتب التجاري، بيروت، ١٩٧٠م، ص ١٨٨).

(٣) ابن الأثير: الكامل في التاريخ، ج٧/ص٧٤٠؛ سبط ابن الجوزي: مرآة الزمان في تواريخ الأعيان، ط١، دار الرسالة العالمية، ٢٠١٣م، ج١٨/ ص ٣٦٠؛ ئاکۆ بورهان محەمەد: میرنشینە کوردییەکانی سەردەمی عەبباسی، ل ١٤١.

(٤) جمال رشيد أحمد: لقاء الأسلاف الكرد و اللان، ص ٢٢٠.

بانگهێشتی گاجیکی کوڕی هەمامی کُردووە و کوشتوویەتی و دەستیگرتووە بەسەر ناوچەکانیدا.[١]

مامەڵەی دوژمنکارانەی ئەرمەنەکان بەرانبەر بە شەدادیەکان لە هاوەدەستی لەگەڵ موسافیرییەکان و دواتر هاوپەیمانی لەگەڵ جۆرجییەکان دژ بە شەدادیەکان، هۆکار بوون هەتا شەدادیەکان بە تۆندی بەرنگاری ئەرمەنەکان ببنەوە و لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتیشیاندا فراوانخوازی بکەن.[٢]

میر فەزڵوون لە ماوەی فەرمانڕەواییەکەیدا هێرشێکی بەرفراوانی بردە سەر چەند ناوچەیەکی ئەرمەنەکان و باجیشی بەسەردا سەپاندن،[٣] وەک هێرشی ساڵی (٣٩٤ك/١٠٠٣ز)، بڕی باجەکەش سێ سەد هەزار درهەم بوو، وێڕای ئەوەی لە ماوەی دەسەڵاتەکەیدا بەریەککەوتنێکی زۆری لەگەڵ هێزە مەسیحی و ناموسڵمانەکاندا هەبوو، هاوکات توانی دەسەڵاتی بەشێک لەوان لەناوبەرێت و دەستبگرێت بەسەر خاکەکەیاندا.[٤]

میر فەزڵوون هەندێ جار بۆ لێدانی هێز و دەسەڵاتێکی مەسیحی و دەستگرتن بەسەر ناوچەکەیدا، ئامادەیی ئەوەی هەبوو لەگەڵ هێزی مەسیحیی دیکەدا ڕێک بکەوێت، وەک چۆن لەگەڵ خاجیقی[٥] پادشای ئەرمەنەکاندا ڕێککەوت

---

(١) ف.ف. مینۆرسکی: چەند لێکۆڵینەوەیەک لە مێژووی کوردەکانی قەوقاز، ل ٥٠.

(٢) مونەجم باشی: شەدادیەکان، ل ١٩؛ صبا سالم شیت: الأوضاع السياسية في أرمينيا الكبرى، ص ١٤٨.

(٣) ابن الأثير: الكامل في التاريخ، ج٧/ص٧٤٠؛ أحمد كسروي: شهرياران گمنام، ص ٢٧٠.

(٤) احمد كسروى: شهرياران گمنام، ص ٢٦٩؛ صبا سالم شيت: الأوضاع السياسية في أرمينيا الكبرى، ص ١٤٩.

(٥) خاجیق یان کاکیکی یەکەم (٩٨٩-١٠٢٠ز) پادشای ئەرمەنەکان بوو لە بنەماڵەی باقرادۆنی و سەردەمی دەسەڵاتەکەی ئەوپەڕی بەهێزیی سیاسی و سەربازی دەسەڵاتی ئەرمەنەکان بوو تا ئاستێک نازناوی شاهەنشاهی وەرگرتبوو، لە سەردەمەکەیدا گرنگیەکی زۆر درا بە ئاوەدانی و بواری زانست و مەیدانی کشتوکاڵ و بازرگانی و پێشخستنی وڵات تە زۆر ڕووەوە. بڕوانە (ك.ل.

بۆ گرتنی ناوچەی فاریسۆس و لەناوبردنی دەسەڵاتی هایقازەکان و دابەشکردنی ناوچەکە لەنێوان هەردووکیاندا.[١]

یەکێک لە جەنگەکانی فەزڵوون بەرانبەر بە ئەرمەنەکان، هێرشێکی بوو بۆ سەر داویتی برازای خاجیقی فەرمانڕەوای ئەرمەنستان کە هاودەم بە براکەی خۆی دەستیگرتبوو بەسەر بەشێکی جۆرجیادا و دەسەڵاتێکی تێدا دامەزراندبوو، میر فەزڵوونیش هێرشی بردەسەری و جەنگێکی سەخت لەنێواندا ڕوویدا کە تیایدا میر فەزڵوون بە سەختی شکستی خوارد و بەشێک لە سووپاکەی لەناوچوون و خۆیشی بە سەختیی لە مەرگ دەرباز بوو.[٢]

هاوکات باس لە دوو هێرشی فەزڵوون کراوە بۆ سەر ئەرمەنەکان بە مەبەستی دوورخستنەوەی مەترسییان لەسەر دەسەڵاتەکەی، یاخود سەپاندنی سەرانەیەکی سالّانە بەسەر ئەرمەنەکاندا، لە هێرشی یەکەمدا شکستی خوارد و وەخت بوو خۆیشی لەناوبچێت، بەڵام لە هێرشی دووەمدا کە لە سالّی (٣٩٤ك/ ١٠٠٣ز) دا بوو هێرشێکی زۆر بەهێزی بردە سەریان و ئەرمەنەکان نەیانتوانی بەرنگاری ببنەوە، بۆیە داوای ڕێککەوتنیان لێکرد، خاڵێکی ڕێککەوتنەکەشیان ئەوەبوو کە دەبێت ئەرمەنەکان سەرانەیەکی سالّانە بە بری سێ سەد هەزار درهەم بدەن بە شەدادیەکان.[٣]

میر فەزڵوون کەمتر لە دوو ساڵ دوای هێرشی سالّی (٤٢١ك/ ١٠٣٠ز) کۆچی دوایی کرد، ئەو ماوەیە هەتا مردنی داخی شکستی لە بەردەم ئەرمەنەکاندا لە ناخیدا مایەوە، ئەم داخەش گوازرایەوە بۆ لەشکریی کوڕەزای کە پاش هاتنە

استارجيان: تاريخ الأمة الأرمينية، ص ص ١٩١-١٩٢).

(١) أحمد كسروي: شهرياران گمنام، ص ٢٧١.

(٢) صبا سالم شيت: الأوضاع السياسية في أرمينيا الكبرى، ص ١٤٨-١٤٩.

(٣) اسماعيل شكر رسول: الامارة الشدادية الكردية في بلاد ناران، ص ص ٨٤-٨٥؛ صبا سالم شيت: الأوضاع السياسية في أرمينيا الكبرى، ص ١٤٩.

سەر دەسەڵات (٤٢٥-٤٤١ك/ ١٠٣٣-١٠٤٩ز) هەمان ڕێبازی باپیری بگرێتەبەر و هەوڵی تۆڵەسەندنەوە بدات،[١] بۆیە لەشکریی دووەمیش لەسەر هەمان ڕێبازی میر فەزلوون، جەنگی ئەرمەنەکانی دەکرد، ئەرمەنەکانیش هەوڵی هەر جۆرە هاوپەیمانییەکیان دەدا دژ بە لەشکریی دووەم، کەچی سەرکەوتن لە بەختی میری کوردیدا بوو، شاعیرانیش لە پیاهەڵدانی جەنگ و سەرکەوتنەکانیدا درێغییان نەدەکرد.[٢]

لەو دێرە شیعرانەی کە باس لە داخی دڵی لەشکریی دووەم و جەنگی لەگەڵ نەیارانی و سەرکەوتنەکانی کردووە، دێرە شیعرەکانی (قەترانی تەبریزی)[٣] شاعیرە کە نووسیویەتی:

بـــــه آفـــتـــاب بـــراورد افســـــر اســـــلام بـــه زیـــر خاك فرو برد رایـــت کفـــران

خـــدایگـــــان به زمانـــــی ز کافـــــران بستـــد بـــه تیـــغ کینـــه فضلـــون و کینه ممـــلان

تو زی برون شده بودی به شهر خصم اندار که تاکو بر آتش بوم و برش کنی ویران

چنـــان که موسی عمـران به کوه آتش جست پیمبـــری یافت أز کـوه موســـی عمـــران

---

(١) احمد کسروی: شهریاران گمنام، ص ٢٧١.

(٢) قطران تبریزی: دیوان قطران تبریزي، ص ٣٤٠؛ زرار صدیق تۆفیق: کورد و کوردستان لە ڕۆژگاری خیلافەی ئیسلامیدا، ل ل ١٤٣ – ١٤٤.

(٣) نەم شاعیرە (شرف الزمان حکیم ابومنصور قطران عضدی تبریزی) شاعیرێکی سەدەی پێنجەمی کۆچی بووە و هاوسەردەمی دەسەڵاتی شەدادییەکان و ڕەوادییەکانیش بووە و چەندین پیاهەڵدانی لەبارەی میرانی ئەو دوو میرنشینەوە هەیە، لەنێویاندا میر ئەبولحەسەن عەلی لەشکری و میر ئەبوومەنسوور وەهسوودانی کوڕی موحەممەد و میر ئەبوونەصر مەملان. بڕوانە (پێشەکی دیوان قطران تبریزی، ص ١٣).

یکـــی سپـــاه شکستـــــی دلیـــر و شـــاه شکـــن شهی گرفتی لشکـــر فرو و گردافشـــان[١]

لە ساڵی (٤٢٦ك/ ١٠٣٤ز) دا میر لەشکریی دووەم بۆ تۆڵەسەندنەوەی میر فەزڵوون هێرشی بردە سەرە خاکی ئەرمەنستان و دەستیگرت بەسەر چەند ناوچەیەکدا.[٢]

---

(١) ديوان قطران تبريزي، ص ٣٤١.

(٢) صبا سالم شيت: الأوضاع السياسية في أرمينيا الكبرى، ص ١٤٩.

تەوەری سێیەم

پەیوەندیی شەدادیەکان لەگەڵ دەسەڵاتدارانی ئەرمەنستان لە سەردەمی شاوری کوڕی فەزڵوونەوە هەتا ڕووخانی میرنشینەکە

لە دوای لەشکرێی دووەم، شاوری کوڕی فەزڵوون (٤٤١-٤٥٩ك/ ١٠٤٩-١٠٦٦ز) گەیشتە دەسەڵات، ئەمیش چەشنی براکەی جەنگی دژ بە ئەرمەن و جۆرجییەکان گرتەبەر، چونکە زۆرجار ئەرمەنەکان، یاخود جۆرجییەکان، مەترسییان بۆ سەر ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی شەدادیەکان دروست دەکرد، ئەویش بەرپەرچی دەدانەوە، نەوەک تەنیا ئەو لایەنانە، بەڵکوو سەرچاوە مەسحییەکان باس لەوە دەکەن تەنانەت بەرانبەر بە بیزەنتییەکانیش جەنگاوە، هاوکات شارەکانی ژێر دەسەڵاتی ئامادە دەکرد بۆ بەرگریی، چەشنی ئەو قایمکارییەی بۆ شاری گەنجە ئەنجامیدا و شووڕەیەکی پتەوی بنیادنا و دەرگای ئاسنینی بۆ دانان و بە دەوروبەری شووراکەشدا خەندەقێکی قوواڵی لێدا نەبادا هێزە مەسیحییەکان هێرش بهێننە سەر شارەکە.[1]

ماوەیەک پەیوەندیی نێوان شاور و ئەرمەنەکان هێوریی بەخۆیەوە دی، ئەویش بەهۆی ئەو ژن و ژنخوازییەوە بوو کە لەنێوانیاندا ڕوویدا، کاتێک شاور کچی ئاشوود باگراتۆنی پادشای ئەرمەنەکانی خواست و دوو کوڕی لێی بوو بە

---

(١) مونەجم باشی: شەدادیەکان، ل ل ٤٣-٥٠؛ زرار صدیق توفیق: کورد و کوردستان لە ڕۆژگاری خیلافەی نیسلامیدا، ل ١٤٥.

ناوەکانی فەزڵوون و مەنووچەهر،[١] ئەو ئافرەتەی کە خواستی ناوی تاشیر بوو و خوشکی داوود ئەنهۆلینی سەرکردەی ئەرمەنیی بوو،[٢] پێدەچێت ئامانجی شاور لەم هاوسەرگیرییەی بۆ ئەوە بووبێت مەترسی و هێرشی ئەرمەنەکان بۆ سەر ناوچەکانی شەدادی بوەستێنێت، لەلایەکی دیکەشەوە لە بەرەی ئەرمەنستان بێخەم بێت و خۆی بۆ جەنگی جۆرجییەکان یەکلابکاتەوە.[٣]

هەرچەندە قەترانی تەبریزی لە شیعرەکانیدا هیوای خۆی نیشان داوە بۆ سیاسەتی شاور بە چەشنێک وەک بڵێیت خوێندنەوەی بووبێت بۆ سیاسەتی ئەو سەرکردەیە، بۆیە وتوویەتی:

روم و گرجستان بفرمان منوچهر آورد هند و ترکستان بزیر حکم نوشروان کند[٤]

هەتا ئاشوود باگراتۆن لە ژیاندا مابوو، جەنگ لەنێوان شەدادی و ئەرمەنەکاندا ڕووینەدا و جۆرێک لە ئارامیی دوور لە جەنگ باڵی بەسەر پەیوەندییەکانی هەردوولادا کێشابوو،[٥] بەڵام دواتر پەیوەندییەکانی نێوانیان تێکچوونەوە،[٦] بۆیە شاور بە سووپایەکی سەد و پەنجا هەزار کەسییەوە هێرشی بردە سەر ناوچەکانی

(١) ئاکۆ بورهان محەمەد: میرنشینە کوردییەکانی سەردەمی عەببасی، ل ٤١؛ جمال رشید أحمد: لقاء الأسلاف الکرد و اللان، ص ٢٢٧.

(٢) جمال رشید أحمد: لقاء الأسلاف الکرد و اللان، ص ٢٢٧؛ فارس عثمان: الکرد و الأرمن، العلاقات التأریخیة، الطبعة الأولی، مؤسسة ماریت، سوریا، ٢٠٠٨م، ص ٤٦.

(٣) اسماعیل شکر رسول: الامارة الشدادیة الکردیة في بلاد ناران، ص ٨٦؛ ف.ف. مینۆرسکی: چەند لێکۆڵینەوەیەک لە میژووی کوردەکانی قەوقاز، ل ٦٤.

(٤) قطران تبریزي: دیوان قطران تبریزی، ص ٨٧، واتای دێڕە هۆنراوەکەش بەم شێوەیە: ڕۆم و جۆرجیا بخاتە ژێر فەرمانی مەنووچەهر و هیند و تورکستانیش بخاتە ژێر فەرمانڕەوایی نەوشیروان.

(٥) احمد کسروی: شهریاران گمنام، ص ٢٨٦.

(٦) ئاکۆ بورهان محەمەد: میرنشینە کوردییەکانی سەردەمی عەببасی، ل ٤١؛ جمال رشید أحمد: لقاء الأسلاف الکرد و اللان، ص ٢٢٨.

ئەرمەنستان و سەرەتا ناوچەکانی ئاوەڵزاوا مەسیحییەکەی لە ئەرمەنستان گرت، دواتریش ڕووبەرکردە ناوچەکانی ژنبراکەی، بەڵام ئەمیان داوای هاوکاریی لە پادشای ئانی و فەرمانڕەوای جۆرجیا کرد، چونکە هەردووکیان هاوئایین بوون، بەو ئومێدەی پێکەوە یەکدەست بەرنگاری شەدادییەکان ببنەوە.(۱)

یەکێک لە سەرکردە ئەرمەنییەکان بە ناوی ئابی ڕاد برایەکی هەبوو بە ناوی یووحەننا و دەسەڵاتدارێکی ئەرمەنییەکان بوو، وێستی ناپاکیی بەرانبەری بنوێنێت و بە پیلانێک هێنایە شوێنێکی چۆڵ و یەکێک لە سەرکردە سەربازییەکانی بەردەستی خۆی ڕاسپارد. بیبات لە شوێنێکی پەنهان بیکوژێت، بەڵام سەرکردەکە لەبری ئەوە دەرفەتی دا بەرەو ناوچەی ژێر دەسەڵاتی شاور هەڵبێت، بۆیە ئابی ڕاد چوو بۆ لای شاور، ئەویش پەنای دا و ڕێزێکی زۆری لێ نا، بەڵام زۆری نەخایاند، دەوروبەرەکەی شاور ترس و دڵەڕاوکێیان لای شاور دروست کرد سەبارەت بەو سەرکردە ئەرمەنییە، ناچار ئەویش بڕیاری کوشتنی دا.(۲)

لە مانگی ڕەجەبی ساڵی (٤٥٧ك/ ١٠٦٤ز) دا ئەبولئەسوار سووپاکەی کۆکردەوەو بەرەو وڵاتی ئەرمەن و ڕۆم چوو و چوویە ناو خاکیانەوە و ڕووبەرکردە سەرسنووری ئانی و چوویە ئەوێ و شوێنە پەرتەکانی یەکخست و کاربەدەستی خۆی و ئازووقە و چەک و سەربازی تیادا دانا، پاشان چوویە ناو وڵاتی ڕۆم و شاڵاوی بردە سەری و قەڵایەکی پتەوی نزیک لە ئانی گرت و کەسانی جێمتمانە و سەربازانی پارێزەری خۆی تێدا دانا، پاشان گەڕایەوەو لای دەروازەی قەڵای (ویجین) مایەوە، ئەمەش قەڵایەکی پتەو و سەخت بوو و لە چاکترین قەڵاکانی ئەرمەنەکان بوو، لەو دەورە سەربازگەی دامەزراند و بە زەبر گرتی و کەسانی

---

(۱) مونەجم باشی: شەدادیەکان، ل ٤٨؛ ف.ف. مینۆرسکی: چەند لێکۆڵینەوەیەک لە میژووی کوردەکانی قەوقاز، ل ٦٥؛ کامەران عەزیز عەبدوڵڵا: هۆکارەکانی سەرهەڵدان و ڕووخانی میرنشینە کوردییەکان لە سەردەمی عەبباسیدا، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر، ۲۰۱۲ز، ل ۱۵۱.

(۲) احمد کسروی: شهریاران گمنام، ص ۲۸۸.

جێمتمانەی خۆی تێدا نیشتەجێ کرد، پاشان گەڕایەوە بۆ (گەنجە/جەنزە).[١]

یەکێکی تر لەو جەنگانەی کە باسی لێوەکراوە، جەنگی شاور بوو لەگەڵ داویتی ئەرمەنیدا کە لە ساڵی (٤٤٨ك/١٠٥٦ز) داویت داوای پشتیوانی لە جۆرجییەکان کرد دژ بە شەدادیەکان و ئەوانیش هاتن بەدەم داواکەیەوە، تیایدا شاور و سووپاکەی شکستیان خوارد، هۆکارەکەشی پشت بەستنی میری شەدادی بوو بە هێزێکی مەشق پێنەکراوی تورکەکان کە شارەزاییەکی ئەوتۆیان بە ئاوو هەواو جوگرافیای ناوچەکەش نەبوو، لەبەرانبەردا هێزی ئەرمەنی و جۆرجییەکان راهێنانیان پێ کرابوو و شارەزاییەکی باشیان هەبوو بە ئاوو هەوا و جوگرافیای ناوچەکە، ئەرمەنەکان بەوەوە نەوەستان و هێرشیان بردە سەر شاری دوبەیل و گریگۆری کوڕی بەهرامی پادشای ئەرمەنەکان سەرکردایەتی هێرشەکەی کرد، بەڵام تیایدا کوژرا، ئەمجارە خودی بەهرام هێرشی برد و خودی خۆیشی لەو هێرشەدا کوژرا.[٢]

هێرشی بیزەنتییەکان بۆ سەر ناوچەکانی ئەرمەنستان، مەترسییەکی زیاتریان بۆ شەدادیەکان دروست کرد، چونکە بەریەککەوتنەکان لە هێزێکی ناوچەییەوە دەگۆڕان بۆ هێزێکی گەورە،[٣] بەڵام هاتنی سەلجووقیەکان فریادڕەسی شەدادیەکان بوو بەرانبەر بە هێزە مەسیحییەکان،[٤] بۆیە پاش گیرانی پادشای ئەرمەنەکان لەلایەن بیزەنتییەکانەوە، نێردراوی بیزەنتییەکان گەیشتە لای شاور و داوای لێکرد ئەو ناوچانەی ئەرمەنستان بداتەوەدەست کە دەستی بەسەردا گرتون، بەڵام شاور بەوە ڕازیی نەبوو، قەیصەریش فەرمانیکرد سووپایەکی گەورە لە

---

(١) مونەجم باشی: شەدادیەکان، ل ٣٣.

(٢) اسماعيل شكر رسول: الامارة الشدادية الكردية في بلاد ناران، ص ٨٧؛ صبا سالم شيت: الأوضاع السياسية في أرمينيا الكبرى، ص ص ١٥٠-١٥١ ١٥١.

(٣) ك.ل. استارجيان: تاريخ الأمة الأرمينية، ص ١٩٨.

(٤) الحسيني: أخبار الدولة السلجوقية، اعتنى به: محمد اقبال، لاهور، ١٩٣٣م، ص ٤٢.

ئەرمەنی و جۆرجییەکان هاودەم بە سووپای بیزەنتی هێرش ببەنە سەر دەسەڵاتی شەدادیەکان و پاش دوو جەنگی سەخت، ژمارەیەکی زۆر لە سووپای شەدادیەکان دەستگیر کران، پاشان هێرشی بەهرامی سەرکردەی ناوداری ئەرمەنییەکان بە سووپایەکی ئەرمەنییەوە بەرەو شاور هات، بەڵام لە جەنگەکەدا کوڕەکەی بەهرام کوژرا، بەمەش بەهرام دەستی لە ژیان شۆرد و چاونەترسانە چووبە مەیدانی جەنگ، بەڵام خۆیشی کوژرا، بەمەش ئەرمەنییەکان وڕەیان بەردا و شکان.[1]

سەرچاوە مەسیحییەکانیش باس لەوە دەکەن سووپاکەی شاور نزیکەی سەد و پەنجا هەزار سەرباز بووە و سووپای مەسیحییەکانیش زیاد لە بیست هەزار سەرباز بون، مەسیحییەکان ئینجیل و خاچیان بەدەستەوە بووە و بەو ڕۆحیەتە ئایینیەوە چوونەتە نێو جەنگەکەوە، بەهێزیی شاوریش داویدی ناچارکردووە داوای دروستکردنی هاوپەیمانێتیەک بکات لە هێز و دەسەڵاتە مەسیحییەکانی دەوروبەری (ئەرمەنەکان، ئەپخازەکان، جۆرجییەکان) و هەڕەشەی ئەوەیان لێ بکات ئەگەر نەیەن بە دەمیەوە، ئەوە لەگەڵ شاور لە دژی ئەوان ڕێککەوتن دەکات، بۆیە ئەرمەنەکان سێ هەزار سەرباز و قەبانەکان دوو هەزار سەرباز و ئەپخازەکان چوار هەزار سەربازیان نارد، بەڵام هێزەکە دڕەنگ گەیشتن و شاور دەستی خۆی وەشاند، کوشتارێکی زۆری لێکردن، دواتر کڵێساکانی تەخت کرد و هەرکەس موسڵمان نەبوایە دەیکوشت، هێزی مەسیحییەکان نەگەڕانەوە و بە ڕۆحیەتی ئایینیەوە بەرنگاری سووپای شاور بوونەوە و سووپاکەیان شپرزە کرد و کەوتنە ڕاوەدوونانی پاشماوەی سووپا تێکشکاوەکە و دواجار بە دەستکەوتێکی زۆرەوە گەڕانەوە.[2]

ململانێی شەدادی و هێزە مەسیحییەکان بەو چەشنە بەردەوام بوو و تاو

---

(١) احمد کسروی: شهریاران گمنام، ص ص ٢٨٩-٢٩٤.

(٢) احمد کسروی: شهریاران گمنام، ص ٢٩٠.

نا تاو لە هەڵکشان و داکشاندا بوو، بە نموونە لە سەردەمی فەزڵوونی کوڕی شاوردا کە ویستی شاری ئانی بگێڕێتەوە و تۆڵەی گیرانی باوك و براکانی بکاتەوە، لەگەڵ فەرمانڕەوایانی ئازەربایجاندا ڕێککەوت و سووپایەکی پێکهێنا بۆ هێرش بردنە سەر ئەرمەنییەکان و گەمارۆیەکی سەختی خستە سەریان، پاش بەرگرییەکی زۆر، دواجار ناچار بوون لەگەڵ فەزڵوون ڕێکبکەون و شارەکە بدەن بەدەستەوە بەو مەرجەی ماڵ و گیان و کڵێسایان پارێزراو بێت، تەنانەت یەکێک لە مەرجەکانیان ئەوەبوو کە ئەو کڵێسایەی پێشتر کرابوو بە مزگەوت و دواتر بە هاتنەوەی ئەرمەنەکان کرابوویەوە بە کڵێسا، نەکرێتەوە بە مزگەوت و بە کڵێسایی بمێنێتەوە، فەزڵوونیش بە هەموو داواکارییەکانیان ڕازیی بوو و دواتریش بەڵێنەکەی بردەسەر.[1]

پاش هاتنی سەلجووقییەکان و بەتایبەت بە هاتنی ئولب ئەرسەلان[2]، سیاسەتی دەسەڵاتی مەرکەزیی بوویە هۆی لاوازبوون، یان نەمانی بەشێک لە دەسەڵاتە ناوچەییەکان، لێرەوە دەسەڵاتی شەدادیەکان لە ناوچەیەکی بچووکتردا و لە شاری ئان بە سنووردارى مایەوە، ئەوەی لەم دەسەڵاتەدا سەبارەت بە پەیوەندییەکانیان لەگەڵ جیهانی مەسیحیدا باسکراوە، ڕۆڵی ئەبووشوجاع مەنووچەهری کوڕی ئەبولئەسوارە کە لەگەڵ ئاوەدانکردنەوەی ناوچە وێرانبووەکان، هەوڵیدەدا پەیوەندییەکانیش بنیاد بنێتەوە، بۆیە سەرەتا هەوڵیدا ئەو سەرکردە ئەرمەنییانە ئاشت بکاتەوە کە لە ناوچەکە هەڵهاتبوون و ڕازییان بکات بگەڕێنەوە بۆ ئەوێ، خودی خۆیشی کوڕی ئافرەتێکی ئەرمەنی -کچی ئاشوودی پادشای ئەرمەنەکان- بوو، بۆیە هەتا توانی سیاسەتێکی میهرەبانانەی بەرانبەر بە

---

(١) شهریاران گمنام، ص ص ٣١٢-٣١٣.

(٢) دووەم سوڵتانی سەلجووقییەکانە لە دوای توغرول بەگ، پاش سەرکەوتنی بەسەر سووپای ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی لە جەنگی ملازگرد ناوبانگ و دەسەڵاتی زیاتر بوو، ماوەی دەسەڵاتەکەی زیاتر جەنگ و فراوانخوازیی بەخۆیەوە دی، دواجار لە مەیدانی جەنگدا لە ساڵی (٤٦٥ك/ ١٠٧٢ز) دا کوژرا. بڕوانە (الذهبي: سير أعلام النبلاء، ج١٣/ص٤٩٦).

ئەرمەنەکان گرتەبەر،[۱] تەنانەت سەرکردەی سوپاکەی کەسێکی ئەرمەنی بوو بە ناوی (گریگۆری کوڕی واساتی ئەرمەنی)،[۲] کەچی لە بەرانبەر ئەم ڕەفتارەدا هوهانیسی کۆتا پادشای ئەرمەنەکان لەگەڵ سوڵتان مەلەکشاهی سەلجووقیدا ڕێککەوتنی دەبەست هەتا شاری ئانی لەدەست شەدادیەکان وەربگرێتەوە و بیدات بە ئاشودی کوڕی.[۳]

ئەو هەڵوێستەی ئەرمەنەکان هۆکار بوو هەتا ئەبولئەسواری دووەم شاوری کوڕی مەنووچەهر سیاسەتی باوکی لەمەڕ ئەرمەنەکاندا نەگرێتەبەر و چەندین هێرشیان ببەتەسەر و چەند ناوچەیەکی ژێر دەسەڵاتی ئەرمەنەکان بگرێت، ئەمەش هۆکارێک بوو بۆ لێکنزیکبوونەوەی ئەرمەن و جۆرجییەکان و بەستنی هاوپەیمانی نێوانیان دژ بەم میرە کوردە و هێرشێکی هاوبەشیان بردە سەری و لە جەنگەکەدا میری شەدادییان هاودەم بە منداڵەکانی بەدیلگرت جگە لە فەزڵوونی سێیەم، میر ئەبولئەسواری دووەم و منداڵە گیراوەکانی بران بۆ وڵاتی جۆرجییەکان، لەولاشەوە میر فەزڵوونی سێیەم کە لە خوراسان بوو و بەمەی زانی، خێرا ڕوویکردە ئازەربایجان و داوای لە ئاق سنقری ئەحمەدیلی و کوردە ڕەوادیەکان کرد بێن بە دەمیەوە، بەرپرسی ئازەربایجان چوو بەدەم داواکەیەوەو ژمارەیەکی زۆری کوردە ڕەوادییەکانیش وەک خۆبەخش چوونە ناو سوپاکەیەوە، فەزڵوونی سێیەم بەرەو وڵاتی ئەرمەن هێرشی برد و توانی پاش کوشتارێکی سەختی ئەرمەنەکان، شاری ئانی بگرێت، ماوەی یەک ساڵی تەواوەتی جەنگی ئەرمەنەکانی کرد و گەمارۆی ئانی دا پاشان توانی ئەو شارە بگرێت، گرتنەکەش ڕێککەوتنێکی بەدواوە بوو کە تیایدا ئەم مافانە دەستەبەر

---

(۱) احمد کسروی: شهریاران گمنام، ص ص ۳۰۸-۳۰۹؛ ف.ف. مینۆرسکی: چەند لێکۆڵینەوەیەک لە مێژووی کوردەکانی قەوقاز، ل ل ۱۰۵-۱۰۶.

(۲) اسماعیل شکر رسول: الامارة الشدادیة الکردیة في بلاد ناران، ص ۸۸.

(۳) احمد کسروی: شهریاران گمنام، ص ص ۳۰۸-۳۰۹.

کرابوون بۆ مەسیحییەکانی ناو شارەکە:

١- پارێزرانی گیان و ماڵ و سامانیان.

٢- ئازادی ئایین و بیرکردنەوە.

٣- هێشتنەوەی کڵێساکان و نەڕووخاندنیان.[١]

پێشتر شاری ئانی ناسرابوو بەوەی هەزار کڵێسای تێدایە،[٢] ئەگەرچی ئەمە زیادەڕەوی پێوە دیارە، بەڵام ئاماژەیە بە زۆری کڵێساکانی ئەو شارە، بەڵکوو خەڵکانێک کە سوێندیان دەخوارد دەیانوت "بە حەقی هەزار و یەک کڵێساکەی ئانی.."،[٣] ئیبنولەسیریش باسی لەوە کردووە کە زیاد لە پێنج سەد پەرستگای مەسیحییەکانی تێدا بووە،[٤] شەدادییەکانیش ڕەچاوی بارووداوخی ئایینی خەڵکەکەیان دەکرد و لەگەڵیاندا لێبوردە بوون و مامەڵەیەکی جوانیان لە ئاستیاندا نیشاندا.[٥]

لە ڕووداوەکانی ساڵی (٥٥٠ك/ ١١٥٥ز) ئیبنولئەسیر هێناویەتی "قەشەکانی ئەرمەن هەڵیانکوتایە سەر ئانی و لە دەستی میر شەداد دەریانکرد و دایانە دەست فەزڵوونی برای"،[٦] مەبەست پێیان فەخرەدین شەدادی کوڕی مەحموود و فەزڵوونی چوارەمە.[٧]

---

(١) اسماعيل شكر رسول: الامارة الشدادية الكردية في بلاد ئاران، ص ص ٨٨-٨٩؛ ف.ف. مينۆرسكى: چەند لێكۆڵينەوەيەک لە مێژووى كوردەكانى قەوقاز، ل ل ١٠٩-١١١.

(٢) ابن العبري: تأريخ الزمان، ١٠٦.

(٣) انطون خانجى: مختصر تواريخ الأرمن، ص ١٨٩.

(4) الكامل في التأريخ، ج٨/ ص ٦٩١.

(٥) ك.ل. استارجيان: تاريخ الأمة الأرمينية، ص ١٨٨.

(٦) الكامل في التاريخ، ج٩/ ص ٢٢٢.

(٧) احمد كسروى: شهرياران گمنام، ص ص ٣١٥-٣١٦.

دواجار لەناوچوونی یەکجارەکیی میرنشیی شەدادی لەسەر دەستی ئەرمەنەکان بوو، کاتێک چەندین جار هێرشی سەختیان دەبردە سەر شاری ئانی کە ناوەندی فەرمانڕەوایی شەدادیەکان بوو هەتا دواجار لە ساڵی (۵۹۵ك/ ۱۱۹۸ز) دا هێرشیان بردە سەری و بە یەکجارەکیی کۆتاییان هێنا بە میرنشینی شەدادی.(۱)

ئەگەرچی بۆچوونێکی تر هەیە پێی وایە کۆتاییهاتنی ئەم میرنشینە لەسەر دەستی مەغۆلەکان بووەنەوەک ئەرمەنەکان، بەڵام راستتر ئەوەیە کە ئەرمەنەکان لەناوبەری میرنشینەکە بوون و پێش مەغۆلەکان دەستیان گرتبوو بەسەر شاری ئانی پایتەختی دەسەڵاتی شەدادیەکاندا.(۲)

بەم چەشنە دەبینین بە درێژایی ماوەی دەسەڵاتداریی میرنشینی شەددایی، بەردەوام جەنگ و هێرشی نێوان کوردەکان و ئەرمەنەکان لە هەڵکشاندا بووە جگە لە ماوەیەکی سەرەتای سەردەمی فەرمانڕەوایی میر شاور نەبێت کە بەهۆی هاوسەرگیرییەوە جۆرێک لە ئاشتەوایی لەنێواندا هەبوو کە بە زوویی کۆتایی بەو ماوە کورتەی ئاشتەواییەش هات و سەرلەنوێ جەنگ و بەریەککەوتنەکان دەستیانپێکردەوە هەتا کاتی ڕووخان و نەمانی یەکجارەکیی میرنشینەکە لەسەر دەستی ئەرمەنەکان.

---

(۱) ك.ل. استارجیان: تاریخ الأمة الأرمینیة، ص ۱۸۹؛ ئاکۆ بورهان محەمەد: میرنشینە کوردییەکانی سەردەمی عەببباسی، ل ۴۳.

(۲) ك.ل. استارجیان: تاریخ الأمة الأرمینیة، ص ۱۸۹؛ نیشتیمان بەشیر محەمەد: س.پ، ل ل ۲۷۸-۲۷۹.

باسی دووەم

پەیوەندیی شەدادیەکان لەگەڵ لان و ڕووس و جۆرجی و بیزەنتییەکان

تەوەری یەکەم

پەیوەندی نێوان شەدادییەکان و لان و ڕووسەکان

یەکەم: پەیوەندی نێوان شەدادییەکان و لانەکان

سەبارەت بە پەیوەندی شەدادی و لانەکان، زیاتر خۆی دەبینێتەوە لە ململانێی میر شاور لەگەڵ لانەکاندا، دوو هێرشی لانەکان بۆ سەر شەدادیەکان باس کراوە:

یەکەم: "لە ساڵی (٤٥٤ك/ ١٠٦٢ز) دا لانەکان لە دەروازەی لانەوە پەڕینەوە و هاتنە وڵاتی ئاران و ژمارەیەکی زۆریان لێ کوشتن و زیاتر لە بیست هەزار کەسیان لە پیاو و ژن و منداڵ بەدیلگرت".[1] ئەم هێرشەش بە هاندانی پادشای جۆرجییەکان بوو، کاتێک بوگراتی چوارەم دۆرکیولیلی پادشای لانەکانی هاندا بۆ هێرشبردنە سەر ئەبولئەسوار شاوری شەدادی(٤٤١- ٤٥٩ك/ ١٠٤٩- ١٠٦٦ز).[2]

دووەم: مونەجم باشی پاش باسی بەریەککەوتنەکانی ساڵی (٧٥٤ك/١٤٦٠١ز)

---

(١) مونەجم باشی: شەدادیەکان، ل ٤٥؛ جمال رشید أحمد: لقاء الأسلاف الکرد و اللان، ص ٢٤٤.

(٢) جمال رشید أحمد: لقاء الأسلاف الکرد و اللان، ص ٢٤٤؛ ف.ف. مینۆرسکی: چەند لێکۆڵینەوەیەک لە میژووی کوردەکانی قەوقاز، ل ٩٦.

ی شاور لەگەڵ ئەرمەنەکان هێناویەتی: "لانەکان بە سووپایەکی گەورەوە لە دەروازەی لانەوە لە زیلقەعدەدا دەرچوون و وڵاتی شکا و خەزرانیان تێپەڕاند، پاشان لەگەڵ بێباوەڕانی شوکریە هەموو پێکەوە هاتنە نێو وڵاتی ئاران و خراپەیان تێدا نایەوە و شاڵاوی ناڕەوا و کوشت و بڕیان لە دۆڵ و دەشتیدا دەستپێکرد و هیچ ڕێگرییەکیشیان لەبەردەمدا نەبوو، لە دەروازەی سنووری شمکور زیاتر لە دووسەد خۆبەخشی غەزاکەریان کوشت، شاڵاویان بردە سەر دەروازەی جەنزە و هەرچیەکیان کوشت کە لە گوندەکانی ئەو دەورەدا بوون، ئەبولئەسواریش لەگەڵ سەرکردەکانیدا لە جەنزە بوو و نەیانوێرا بچن ڕووبەڕوویان ببنەوە و لەگەڵیان بجەنگن، پاشان ئەو نەفرەتیانە ڕۆیشتن بۆ بەردەعە و سێ ڕۆژ لای دەروازەکەیەوە دابەزین و شاڵاویان دەبردە سەر دەوروبەری و دواتر چوونە ناویەوە هەتا گەیشتنە خانەقین لە نزیک ڕووباری ئاراس و ژمارەیەکی زۆر لە خەڵکی ئارانیان بەدیلگرت، ژمارەیەکی زۆری موسڵمانان و بەڵێنپێدراوان کە لە ژمارە نەدەهاتن".[1]

دووەم: پەیوەندی نێوان شەدادییەکان و ڕووسەکان:

لەبەرئەوەی خاکی ئاران خاکێکی بەپیت و دەوڵەمەند بوو، بۆیە هەمیشە چاوی ڕووسەکانی لەسەر بوو، ئەمەش هۆکارێکی سەرەکی بوو بۆ هێرش بردنیان بۆ سەر ئەو ناوچەیە.[2]

یەکەم هەنگاوی پەیوەندیی نێوان شەدادی و ڕووسەکان لە سەردەمی فەزڵوندا بوو، مونەجم باشی وردەکارییەکەی بەم چەشنە باسکردووە "لە ساڵی (٤٢١ك/ ١٠٣٠ز) دا فەزڵ مووسای کوڕی خۆی کە جێگرەوەی بوو بە سووپایەکەوە

---

(١) مونەجم باشی: شەدادیەکان، ل ٤٩.

(٢) اسماعيل شكر رسول: الامارة الشدادية الكردية في بلاد ئاران، ص ٩١.

نارد بۆ جەنگی کوڕەکەی تری عەسکەوەیە لە بەیلەقان، چونکە عەسکەوەیە لە باوکی و براکەی یاخی بووبوو و سووپایەکی کۆکردبوویەوە و دەیویست دژ بە باوکی راپەڕێت، مووسایش داوای یارمەتی لە ڕووسەکان کرد دژ بە براکەی، چونکە دەستەیەک لەوان بە نزیکەی سی و هەشت کەشتیەوە چووبوون بۆ وڵاتی شیروان[1] و مەنووچەهری بەرپرسی شیروانیش لەگەڵیان جەنگا، پاشان مەنوچەهر ڕێگەی ئاراسی لێگرتن هەتا ڕێ نەدات سەربکەون، ئەوانیش کۆمەڵێک لە موسڵمانانیان لەناو ڕووبارەکەدا بەخنکان دان، مووسای کوڕی فەزڵیش ئەوانی دەرکرد و سامانێکی زۆری پێدان و بەرەو بەیلەقانی بردن و ئەوێی پێ گرتن و عەسکەوەیەی برایشی دەستبەسەرکرد و کوشتی، پاشان ڕووسەکان لە ئارانەوە بەرەو ڕۆم دەرچوون و لەوێشەوە دەستیان گەیشتەوە بە ڕووسیا".[2]

هاوکات لە ساڵی (٤٢٢ك/١٠٣١ز) دا جارێکی تر ڕووسەکان هێرشیان هێنایەوە، میر مووسایش چوو بۆیان و لە ناوچەی باکویە[3] لەگەڵیان جەنگا و لە وڵاتەکەی دەربکردن و کوشتارێکی گەورەی لێکردن.[4]

---

(١) ناوچەیەکی دراوسێی لانەکان بوو کە بە دەسەڵاتدارەکەی دەوترا شیروانشاە، ناوچەکە بەوە ناسرابوو کە نەوت و خوێی زۆری هەبوو. بڕوانە (البلاذري: فتوح البلدان، ص ١٩٤، ١٩٦، ٢٠٧).

(٢) مونەجم باشی: شەدادیەکان، ل ٣٧-٣٨..

(٣) شارێکە لە دەوروبەری شیروان کە خاوەن نەوتێکی زۆرە. بڕوانە (یاقوت الحموي: معجم البلدان، ج١/ص٣٢٨).

(٤) مونەجم باشی: شەدادیەکان، ل ٣٩.

تەوەری دووەم

پەیوەندییەکانی شەدادی و جۆرجییەکان

ئیبن حەوقەل کە لە دوای سالّی (٣٦٧ ك/ ٩٧٧ز) مردووە، بەم شێوەیە باسی شاری دوینی پایتەختی شەدادیەکانی کردووە "لەم سەردەمەی ئێمەدا خەڵکەکەی بارودۆخیان شێواوە لەبەر دراوسێیەتییان لەگەڵ گورجەکان، چونکە ئەوان شارەکەیان تالّان کردووە و سووتاندوویانە، هەرکاتێک دەرفەتێک بەدیبکەن شالّاوی دەبەنەسەر، ئێستا لە ناوەڕاستی شارەکەدا مزگەوتی گەورەیان دروستکردووە و شوورەشیان لە دەوری لێداوە و پاشان خەندەقیان لە دەوری هەڵکەندووە، لە ناوەڕاستنی مزگەوتەکەشدا کانیاوێک هەیە هەرکات کتوپڕ سەربازگەی گورجەکان بدات بەسەریاندا پەنا دەبەنە بەر ئەو مزگەوتە".[١]

پەیوەندیی شەدادی و جۆرجییەکان زیاتر مۆرکی ململانێی بەخۆیەوە دەبینی، چونکە ئەم دوو هێزە بەردەوام لە ململانێدا بوون لەسەر دەسەڵات، بەتایبەت کە سیاسەتی شەدادیەکان لەسەر فراوانخوازیی لە سنووری ئەرمەنستان و جۆرجیادا دامەزرابوو.[٢]

وەک پەرچەکردارێک لە ئاست ئەم سیاسەتەی شەدادییەکان، جۆرجییەکان هەوڵیاندا سۆز و ڕەزامەندی ئەرمەنەکان بەدەستبهێنن و پێکەوە هێرش ببەنە

---

(١) صورة الأرض، ص ٣٣٧.

(٢) مونەجم باشی: شەدادیەکان، ل ٤٨؛ ابن الأثير: الكامل في التأريخ، ج٧/ص ٧٤٠؛ فتحي سالم اللهيبي: مملكة جورجيا في العصور الوسطى، ص ١٢٤.

سەر میرنشینی شەدادی،[١] لە سەردەمی فەزڵوندا دوو هێرشیان بردە سەر شەدادیەکان، لە ساڵی (٤١٧ك/١٠٢٦ز) هێرشی جۆرجییەکان بۆ سەر ناوچەی شەدادیەکان دەستی پێکرد، میر فەزڵوونیش بۆ بەرگرتن بە هێرشەکان سوودی لە ململانێی ناوخۆیی نێوان هەرێمەکان برد، لە هێرشی یەکەمدا ئەرمەنەکان هاوکاری جۆرجییەکان بوون بۆ هێرشەکە و بە مەنجەنیق[٢] گەمارۆیان خستبوویە سەر سووپا و ناوچەی فەزڵوون، ناچار ئەویش لەگەڵیاندا ڕێککەوت لەبەرانبەر پێدانی سەرانەیەکی ساڵانە و ئامادەیی نیشاندا بۆ یارمەتیدانی جۆرجییەکان دژ بە نەیارەکانیان،[٣] بەمەش توانی ئارامیەک بۆ ناوچەی دەسەڵاتی خۆی بەدیبهێنێت و گەشەی ئابووریشی پێش بکەوێت، ئەم حاڵەتە هۆکار بوو هەتا جۆرجییەکان بیر لە هەڵمەتی دووەم بکەنەوە و هەمدی ئەرمەنەکان و چەند دەسەڵاتێکی دیکەی مەسیحیی ناوچەییش دایانە پاڵ جۆرجییەکان، لەو سەروبەندەشدا فەزڵوون نەخۆشیەکی سەختی گرتبوو، بۆیە هێرشبەران توانییان هەندێ ناوچە بگرن و دەستکەوتێکی زۆریان دەست بکەوێت.[٤]

بەرانبەر بەو هاوپەیمانیە مەسیحییەی جۆرجیا و ئەرمەنستان، هاوپەیمانیەکی شەدادی شیروانی سەریهەڵدا بۆ وەڵامدانەوەی فشار و هێرشەکانیان بۆ سەر شەدادیەکان و لە دوو جەنگدا بەریەککەوتنی سەخت ڕوویدا، یەکەمیان لە ساڵی (٤١٧ك/ ١٠٢٦ز) دا بوو کە تیایدا میر فەزڵوون توانی گورزێکی سەخت لە سووپای جۆرجییەکان بوەشێنێت و ژمارەیەکیان لێ بەدیل بگرێت و

---

(١) جمال رشيد أحمد: لقاء الأسلاف الكرد و اللان، ص ٢٢٣؛ فتحي سالم اللهيبي: مملكة جورجيا في العصور الوسطى، ص ١٢٥.

(٢) جۆرێک چەکی سەربازیی بوو کە بەردی پێ دەهاوێژرا بۆ وێرانکردنی بینا و قەڵاکانی بەرانبەر. بڕوانە: النويري: نهاية الإرب، ج٤/ص٢٨١).

(٣) جمال رشيد أحمد: لقاء الأسلاف الكرد و اللان، ص ٢٢٤؛ ف.ف. مينۆرسكی: چەند لێکۆڵینەوەیەک لە میژووی کوردەکانی قەوقاز، ل ل ٥٣-٥٤.

(٤) جمال رشيد أحمد: لقاء الأسلاف الكرد و اللان، ص ٢٢٤.

دەستکەوتێکی زۆر بەدەستبهێنێت،[١] دووەمیشیان لە ساڵی (٤٢١ك/ ١٠٣٠ز) دا بوو کە ئەمجارەیان میر فەزڵوون هێرشی بردە سەر خاکی جۆرجیا، بەڵام کەوتە ناو بۆسەی ئەوانەوە و تووشی شکست بوو.[٢]

لە ساڵی (٤١٧ك/ ١٠٢٦ز) دا بەرپرسی ئەپخاز چوویە وڵاتی ئاران و چەند ڕۆژێک گەمارۆی شمکووری دا، فەزڵوونیش بە سووپایەکی گەورەوە چوو بۆی و لەگەڵیدا جەنگا و شکستی پێ هێنا و زیاد لە دە هەزار کەسی لە سووپاکەی کوشت، بەم چەشنە بەرپرسی ئەپخاز بە شکستخواردوویی گەڕایەوە بۆ وڵاتەکەی.[٣]

ئەو هێرشەی کە لە ٢٥ ی مانگی شەعبانی ساڵی (٤٢١ك/ ١٠٣٠ز) دا ئەنجامدا و سەرکەوتنی گەورەی تێدا بەدەستهێنا و ژمارەیەکی زۆری لێ کوشتن و ژمارەیەکی بەرچاویشی لێ بەدیل گرتن، سامان و دەستکەوتێکی زۆریشی دەستبەسەردا گرت،[٤] وایکرد خێرا باگاراتی پادشای جۆرجییەکان، پەنای بردە بەر خاجیقی پادشای ئەرمەنەکان بەو هیوایەی هاوکاریی بکات بۆ تۆڵەسەندنەوە لە فەزڵوون، بۆیە پێکەوە سووپایان پێکەوە نا و هێرشیان بردە سەر سووپاکەی میر فەزڵوون کە لە ڕێگەی گەڕانەوەیان بوون بەرەو خاکی خۆیان، سەڵەیەکی ئەو سەرکردەش ئەوەبوو کە زۆر بە هێواشی ڕێگەی گەڕانەوەی گرتەبەر، چونکە پێی وابوو بە تەواوەتی دوژمنی لەپێ خستووە، هاوکات هێزی پاسەوانی و هەواڵگریی لەئیش خستبوو، بۆیە لەو کاتەی خۆی و سووپاکەی لە گەرمەی

---

(١) مونەجم باشی: شەدادیەکان، ل ٣٧.

(٢) ابن الأثير: الكامل في التاريخ، ج٧/ص٧٤٠؛ فتحي سالم اللهيبي: مملكة جورجيا في العصور الوسطى، ص ١٢٥.

(٣) مونەجم باشی: شەدادیەکان، ل ٣٧.

(٤) ابن الجوزي: المنتظم في تاريخ الأمم والملوك، ج١٥/ ص ٢٠٨؛ ابن الأثير: الكامل في التاريخ، ج٧/ص٧٤٠؛ احمد كسروى: شهرياران گمنام، ص ٢٧٣.

خەودا بوون، دوژمنەکانی هێرشی هەڵگەڕاوەیان هێنایەسەری و ژمارەیەکی زۆر لە سووپاکەیان کوشت، باس لە ژمارەیەکی نامۆ دەکرێت لە کوژراوانی سووپاکەی میر فەزڵووندا کە ئەویش دە هەزار کوژراوە، جگە لەوەی هەموو ئەو مااڵ و سامانەیان دەست بەسەردا گرتەوە کە میر فەزڵوون لە هێرشەکەدا دەستیبەسەردا گرتبوو،[1] وێڕای ئەوەش، دەستیان گرت بەسەر سامان و شمەکی ناو سەربازگەی موسلمانانداو بە سەرکەوتوویی گەڕانەوە.[2]

قۆناغی دووەمی ململانێی شەدادی و جۆرجیا لە سەردەمی لەشکری دووەمدا بوو، جۆرجییەکان لەنێوان ساڵانی (٤٣٧ك/ ١٠٤٥ز) بۆ(٤٣٩ك/ ١٠٤٧ز) دا هاوەدەم بە ئەرمەنەکان هێرشیان بردە سەر چەند ناوچەیەکی دەسەڵاتی شەدادیەکان و بڕێک لەو ناوچانەیان گێڕایەوە ژێر رکێفی دەسەڵاتی خۆیان کە پێشتر شەدادیەکان دەستیان بەسەردا گرتبوو، بۆیە لە ساڵی (٤٣٨ك/ ١٠٤٦ز) دا وەک وەڵامێک بۆ هاوپەیمانی جۆرجیا و ئەرمەنستان، لەشکریی دووەم هێرشی بردە سەر خاکی جۆرجیا و گورزێکی سەختی لێ وەشاندن و دەستیگرت بەسەر مااڵ و سامان و مەڕ و ماڵاتێکی زۆردا، وێڕای ئەوەش سەرانەیەکی ساڵانەی لەسەر دانان و ناچاری کردن ئەو سەرانەیە بدەن.[3]

هاتنی ئەبولئەسوار قۆناغێکی نوێی ململانێی جۆرجی و شەدادیەکان بوو، ئەم میرە لە ساڵی (٤٤٦ك/ ١٠٥٤ز) دا هێرشی بردە سەر ناوچەکانی ئەرمەنستان و جۆرجیا و توانی سەرکەوتن بەدەستبهێنێت و بە دەستکەوتێکی زۆرەوە بگەڕێتەوە، دوای ئەوەش لە ساڵی (٤٥٣ك/ ١٠٦١ز) دا هێرشی دووەمی

---

(١) ابن الأثير: الكامل في التاريخ، ج٧/ص٧٤٠؛ سبط ابن الجوزي: مرآة الزمان في تواريخ الأعيان، ط١، دار الرسالة العالمية، ٢٠١٣م، ج١٨/ ص ٣٦٠.

(٢) ابن الأثير: الكامل في التأريخ، ج٧/ ص ٧٤٠.

(٣) ديوان قطران تبريزي، ص ٣٣٩-٣٤١؛ فتحى سالم اللهيبي: مملكة جورجيا في العصور الوسطى، ص ١٢٦.

بردە سەر ناوچەکانی جۆرجیا و شکستێکی سەختی تووشی سووپای بەرانبەر کرد و ژمارەیەکی زۆری لێ کوشتن و بەشێکی لێ بەدیل گرتن و دەستکەوتێکی زۆری دەست بەسەرداگرت، هێرشی سێیەمیشی لە ساڵی (٤٥٩ك/ ١٠٦٦ز) دا بوو کە تیایدا فەزڵوونی کوڕیشی بەشداری کرد و سەرکەوتنێکی گەورەیان بەدەستهێنا و تیایدا پادشای جۆرجیا ناچار بوو داوای ڕێککەوتن بکات لە بەرانبەر پێدانی سەرانەیەکی ساڵانە بە میری شەدادی. (١)

هاتنی ئەبولئەسوار هەرچەندە لە سەرەتاوە هێمنییەکی بەخشی بە پەیوەندییەکانی نێوان شەدادی و ئەرمەنەکان، بەڵام جۆرجییەکان بەو بارودۆخە قەڵس بوون و بەردەوام دنەی ئەرمەنەکانیان دەدا دژ بە شەدادیەکان، هەوڵەکەشیان سەری گرت و تواناییان پەیوەندی ئاشتیانەی نێوانیان بشێوێنن.(٢)

کاتێک ئەلب ئەرسەلان تفلیسی لەدەست جۆرجییەکان دەرهێنا، دایە دەست فەزڵوون و خۆی لەوێ نەمایەوە، دوابەدوای ئەوە باگاراتی چوارەمی پادشای جۆرجییەکان (٤١٨-٤٦٥ك/١٠٢٧-١٠٧٢ز) سووپای ئامادەکرد و هێرشی بردە سەر فەزڵوون و شکستی تووشی سووپاکەی کرد و فەزڵوون هاوەدم بە ژمارەیەک لە دەوروبەرەکەی هەڵهاتن، بەڵام لەکاتی هەڵهاتندا بەدیل گیرا و برا بۆ لای باگارات،(٣) گیرانەکەی لە ناوچەی کاخسیا بوو و لەلایەن ئەخسورتانەوە بەند کرا و دواتر ئەویش ناردی بۆ لای باگارات هەتا لەوێ ئازاد کرا،(٤) سەبارەت بە ئازادکردنی دوو رای جیاواز هاتووە، رایەک پێی وایە بە زەبری هێز ئازادکراوە،

---

(١) أحمد كسروي: شهرياران گمنام، ص ص ٢٨٩، ٢٩٤؛ فتحى سالم اللهيبي: مملكة جورجيا في العصور الوسطى، ص ١٢٧.

(٢) صبا سالم شيت: الأوضاع السياسية في أرمينيا الكبرى، ص ١٥٠؛ فتحى سالم اللهيبي: مملكة جورجيا في العصور الوسطى، ص ١٢٥.

(٣) مونەجم باشی: شەدادیەکان، ل ٥٢؛ احمد كسروى: شهرياران گمنام، ص ٢٩٩.

(٤) فتحى سالم اللهيبي: مملكة جورجيا في العصور الوسطى، ص ١٢٨.

بۆچوونێکیش لەسەر ئەوەیە کە لەبەرانبەر پێدانەوەی هەندێ ناوچە و پێدانی بڕێک پارە و دانانی بارمتەیەک لای باگارات، پاشان فەزڵوون ئازاد کراوە.(١)

مونەجم باشی بەم چەشنە باسیکردووە "لە ڕەمەزانی هەمان ساڵدا (٤٦٠ك/١٠٦٧ز) فەزڵ چوو بۆ سەرسنوورەکانی تفلیس و لەوێوە جەنگی ناوچەکانی ئەفخازی کرد، کاتێک دەستی موسڵمانان پڕ دەستکەوت بوو، ئەفخازیەکان تەنگەبەرەکانیان لێگرتن و لەگەڵیاندا جەنگان و موسڵمانان شکان، فەزڵی بەرپرسی ئارانیش لەنێو دەستەیەکی کەمی دلێراندا مایەوە، خۆیشی شکستی خوارد پاش ئەوەی هەموو ئەوانەی لەگەڵی بوون کوژران، پاشان ڕێگەکەی لێ تێکچوو و ڕێگەی کەوتە گوندی ئیوانا کوڕی لیفەریت کە هی هەندێک لە بەتریکەکانی شکا و خەزران بوو، ماوەیەک لەوێ لایدا و پاشان ئەو کابرایە بردی بۆ لای ئەخسەرتانی نەفرەتی، کە بردیە ئەوێ، لەوێ ناپاکی بەرانبەر نواند و دەمودەس دەستبەسەری کرد و چەند ڕۆژێک لای خۆی هێشتیەوە، پاشان دایە دەست بەرپرسی ئەفخاز ... هەتا لە مانگی جومادیلئاخیرەی ساڵی (٤٦١ك/ ١٠٦٨ز) دا خوای گەورە رزگاری کرد و گەڕایەوە بۆ ناو شوێن و دەسەڵاتەکەی لە جەنزە".(٢)

دەوترێت فەزڵوون نزیکەی سی و سێ هەزار سەربازی لەبەردەستدا بووە، بەڵام کاتێک لە جەنگەکەدا شکستی خواردووە و هەڵهاتووە، دوانزە یاخود پانزە کەسی لە دەور بووە.(٣)

ئیبنولئەسیر سەبارەت بە مامەڵەی خەڵکی گەنجە لەگەڵ جۆرجییەکاندا نووسیویەتی:"خەڵکی گەنجە ژمارەیان زۆر و بەهێز بوون، لەبەرئەوەی ئەزموونێکی

(١) احمد کسروی: شهریاران گمنام، ص ٢٩٩.

(٢) شەدادیەکان، ل ل ٥٢-٥٣.

(٣) احمد کسروی: شهریاران گمنام، ص ٢٩٩؛ جمال رشید أحمد: لقاء الأسلاف الکرد و اللان، ص ٢٤٦.

دوورودرێژیان هەبوو لە جەنگی دژ بە جۆرجییەکاندا، بۆیە دڵێڕیی و نەبەردییەکی زۆریان هەبوو".[۱]

دوای ئەوە هێرشەکان بەشێوەیەکی هەڵگەڕاوە لەلایەن جۆرجییەکانەوە دەبرانە سەر دەسەڵاتی شەدادیەکان، بۆیە لە ساڵی (٤٦٤ک/ ۱۰۷۱ز) دا هێرشیان بردە سەر شاری تفلیس و ماوەیەک دەستیان بەسەردا گرت و دواتر بە ڕێککەوتن دەستبەرداری بوون بۆ شەدادیەکان، لە ساڵی (٥۱۳ک/ ۱۱۱۹ز) شدا داوودی سێیەمی پادشای جۆرجیا هێرشی هێنایە سەر ناوچەکانی میرنشینی شەدادی و چەند ناوچەیەکی گرت.[۲]

لە ساڵی (۳۰٥ك/ ۱۱۱۱ز) باس لە هێرشی جۆرجییەکان کراوە بۆ سەر شاری گەنجە و دەوروبەری و کوشتار و وێرانکارییان ئەنجامداوە.[۳]

جارێکی دی جۆرجییەکان لە ساڵی (٥۱٤ک/ ۱۱۲۲ز) هێرشیان هێنایە سەر شاری تفلیس و گەمارۆیان خستەسەری، ماوەی یەک ساڵ گەمارۆکە بەردەوام بوو هەتا لە ساڵی (٥۱٥ک/ ۱۱۲۱ز) دا دەستیان بەسەردا گرت.[٤]

لە ساڵی (٥۱۷ك/ ۱۱۲۳ز) شدا هێرشیان بردە سەر شاری ئانی و دەستیان بەسەردا گرت و هەتا ساڵی (٥۲۰ك/ ۱۱۲٦ز) ئەو شارە لە دەست جۆرجییەکاندا مایەوەو پاش مردنی داوودی سێیەم (٤۸۲-٥۱۸ك/۱۰۸۹-۱۱۲٤ز) لە ساڵی (٥۱۸ك/ ۱۱۲٤ز) و هاتنەسەر دەسەڵاتی دیمیتری یەکەمی کوڕی (٥۱۸-٥٥۹ك/۱۱۲٤-۱۱٥٦ز) لە ساڵی (٥۲۰ك/ ۱۱۲٦ز) دا بە هاوکاری سەلجووقییەکان شارەکە

---

(۱) الكامل في التأريخ، ج۱۰/ ص۳۸۸.

(۲) فتحى سالم اللهيبي: مملكة جورجيا في العصور الوسطى، ص ص ۱۲۸.

(۳) ابن القلانسي: ذيل تاريخ دمشق، ص ۲٦۹.

(٤) النويري: نهاية الإرب في فنون الأدب، ج۲۳/ ص۲٦٤.

گەڕایەوە نێو چنگی شەدادیەکان.[١]

لە سەردەمی ئەبولئەسوار شاوری کوڕی فەزڵدا جارێکی دی پێشڕەوی شەدادیەکان دەستیپێکردەوە لە ساڵی (٥٤٨ك/ ١١٥٣ز) دا هێرشی بردە سەر خاکی ژێر دەسەڵاتی جۆرجییەکان و هەندێ ناوچە و قەڵای گێڕایەوە کە پێشتر لەژێر دەسەڵاتی شەدادیەکاندا بوون و جۆرجییەکان دەستیان بەسەردا گرتبوون، بەوەشەوە نەوەستا، بەڵکوو سەربازگەی بەهێزی تێدا دامەزراند بۆ بەرپەرچدانەوەی هەر مەترسی و هێرشێکی جۆرجییەکان، بەڵام جۆرجییەکان لەلایەکی ترەوە هێرشیان برد و لە ساڵی (٥٤٩ك/ ١١٥٤ز) و ساڵی دواتریشیدا دوو هێرشیان هێنا و شاری ئانی و چەند ناوچەیەکی تریان گرت و شارەکەیان بەدەستەوە مایەوە[٢] هەرچەندە ئیبنولەئسیر باسی لەوە کردووە کە لە ساڵی (٥٥٦ك/ ١١٦٠ز) دا جۆرجییەکان هێرشیان هێناوەتە سەر ئانی و گرتوویانە و کوشتارێکی زۆریان تێدا کردووە.[٣]

لە باسی ڕووداوەکانی ساڵی (٥٥٧ك/ ١١٦١ز) دا ئیبنولئەسیر نووسیویەتی "کەرەجەکان بە ژمارەیەکی زۆرەوە کە دەگەیشتنە سی هەزار جەنگاوەر کۆبوونەوە و ڕووبەرانکردە خاکی ئیسلام و بەرەو شاری دوین لە ئازەربایجان چوون و گرتیان و تاڵانیان کرد و کوشتاری خەڵکی شارەکەو چواردەوریان کرد و نزیکەی دە هەزار کەسیان لێ کوشتن، ژنەکانیان بە دیل گرتن و ڕووتیان کردنەوە و بە ڕووتی و پێخاوسی دانیانە پێش خۆیان، مزگەوتەکانیان سووتاندن، کە گەیشتنەوە وڵاتی خۆیان، ئافرەتە کەرەجەکان ناڕەزاییان دەربڕی لە ئاست ئەو مامەڵەی لەگەڵ ئافرەتە موسڵمانەکان کراوەو بە کەرەجەکانیان وت: موسڵمانانتان ناچار کردووە

---

(١) احمد كسروى: شهرياران گمنام، ص ٣١٣؛ فتحى سالم اللهيبي: مملكة جورجيا في العصور الوسطى، ص ص ١٢٨-١٢٩.

(٢) فتحى سالم اللهيبي: مملكة جورجيا في العصور الوسطى، ص ص ١٣٠-١٣١.

(٣) الكامل في التأريخ، ج٩/ص٢٨٨.

ئێوە چیتان بە ژنەکانیان کردووە ئەوانیش وا بە ئێمە بکەن، پاشان جلوبەرگیان بۆ بردن و پۆشتەیان کردن".[١]

هەر لەو ساڵەدا هێرشیان بردە سەر شاری ئانی و دەستیان بەسەریدا گرت.[٢]

هەروەها لە ساڵی (١٦٥ك/ ٥٦١١ز) دا هێرشیان هێنایەوە سەر گەنجە و کوشتار و تاڵانییەکی زۆریان تێدا ئەنجامدا،[٣] پاشان لە ساڵی (٩٦٥ك/ ٣٧١١ز) دا هێرشیان هێنایەوە سەر شاری ئانی و گرتیان.[٤]

---

(١) الكامل في التاريخ، ج٩/ ص ٢٩٤.

(٢) ابن العبري: تأريخ الزمان، ص ١٧٤.

(٣) الكامل في التاريخ، ج٩/ ص ٣٢٦.

(٤) ابن العبري: تأريخ الزمان، ص ١٩٠.

تەوەری سێیەم

پەیوەندیی شەدادی و بیزەنتییەکان

سەرەتای پەیوەندیی نێوان شەدادی و بیزەنتییەکان دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی دامەزرێنەری میرنشینی شەدادی و میری یەکەمی ئەو میرنشینە، موحەممەدی کوڕی شەداد،[١] پەیوەندییەکانیشیان لە سەرەتاوە لەسەر بنەمای دۆستایەتی دامەزرابوو، بە چەشنێک لەو کاتەی موحەممەدی شەدادی تووشی شکست بوو، پەنای بردە بەر ڕۆمانۆسی دووەمی ئیمپراتۆری بیزەنتیی (٣٣٣-٣٥٢ك/٩٤٤-٩٦٣ز).[٢]

پاش ئەوەی موحەممەدی کوڕی شەداد لە بەردەم هێرشی سالار مەرزەباندا شکستی خوارد و ناوچەکانی دەسەڵاتی خۆی لەدەستدا، کەسە نزیکەکانی خۆی کۆکردەوەو پەنایان بردە لای بەرپرسی ئەسفورجان، دواتر خاوخێزانەکەی لەوێ جێهێشت، پاش ئەوەی زەمانەتی لە بەرپرسی ئەوێ وەرگرت، چوو بۆ لای پادشای ڕۆم و داوای یارمەتیی لێکرد بۆ گرتنەوەی دوبەیل، ماوەیەک لەلای مایەوەو لەبەر چەند هۆکارێک نەگەیشتە مەرامەکەی، بۆیە لە ساڵی (٣٤٤ك/ ٩٥٥ز) دا گەڕایەوە بۆ شوێنی خۆی و چوویەوە ناو خاوخێزان و خێڵەکەی لە ئەسفورجان، لەوێ سەرەمەرگی هات و لەو ساڵەدا کۆچی دوایی کرد.[٣]

دیارە لەو ماوەیەدا یەکێک لە کوڕەکانی موحەممەدی شەدادی بە ناوی

---

(١) مونەجم باشی: شەدادیەکان، ل ٢٦.

(٢) محمد علی مرجونة: تاریخ الاکراد في الخلافة العباسیة، ص ٢٠٠.

(٣) مونەجم باشی: شەدادیەکان، ل ٢٦.

لەشکری لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی ڕۆمەکاندا ماوەتەوە، مانەوەکەشی نزیکەی بیست ساڵێکی خایاندووە، وەک لە گفتگۆی نێوان لەشکری و فەزڵی برایدا باسی هاتووە، کاتێک فەزڵ ویستی لەشکریی ڕازی بکات بچێتە جەنزە و لەوێ دەسەڵات بگرێتەدەست، پێی وت: "ئەی برای سەرکردەم، ئیتر کاتی ئەوە نەهاتووە وازبهێنیت لە خزمەتی بێباوەڕانی پیلانگێڕ و بەیانی و ئێوارە لەگەڵ بەرازەکاندا بکەیتەوە و لەبری بانگ، گوێبیستی ناقووس بیت؟ خەڵکی ئەم شارە خۆیان شارەکەیان داوەتە دەست ئێمە و هەموان یەکدەنگ ئەمەیان وتووە" لە وەڵامدا لەشکریی بەو قسەی ڕازی نەبوو و پێی وت: "براکەم، خۆ تۆ دەزانیت باوکمان لە شاری دوبەیل چی کرد، ئێمە ماوەی بیست ساڵە وا دەرگێڵ بوین و هیچ شوێنێک وەرمان ناگرێت و ژیانێکی خۆشمان نەدی".[1]

لە ڕووداوەکانی دەیەی سێیەمی سەدەی پێنجەمی کۆچیدا ئاماژە بەوە دراوە کە میر لەشکریی دووەم (٤٢٥-٤٤١ك/١٠٣٤-١٠٤٩ز) دژ بە ڕۆمەکان سوودی لە جەنگاوەرە غوزەکان وەرگرتووە، چونکە ئەوان لەو ماوەیەدا چاویان بڕیبوویە ناوچەکانی ئەرمەنستان، بەمەش لەگەڵ شەدادیەکاندا بەریەککەوتنیان دەبوو، میر لەشکری دووەمیش کە لەلایەکەوە هاودەم بە میر وەهسووزانی ڕەوادی بیری لای جەنگی جۆرجی و ئەپخازەکان بوو، لەملاشەوە سوودی لە غوزەکان وەرگرت بۆ لێدانی ڕۆمەکان لە ناوچەکانی ئەرمەنستاندا.[2]

قۆناغێکی تری پەیوەندییەکان دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی دوای لەشکریی دووەم، کاتێک ئەنووشیروانی کوڕی لەشکریی دووەم لە شوێنی دانرا، ئەبوومەنصووری حاجیب کاروبارەکانی ناوبراوی بەڕێوەدەبرد، لەگەڵ سەرکردە و چواردەوری میردا ڕێککەوت لەسەر ئەوەی چەند قەڵایەک بدەنە دەست دەوروبەرە ناموسڵمانەکانیان

---

(١) شەدادیەکان، ل ل ٣١-٣٢.

(٢) امیر سمیعیان: آذربایجان در دوره سلجوقیان، چ١، چاپخانه ترانه، (تهران — ١٣٩١ هـ.ش)، ص ص ٤٦-٤٧.

لەبەرانبەر ڕازیکردنیان هەتا چاویان لەسەر ئاران نەبێت، لەنێویاندا قەڵای روستاق بۆ ڕۆمەکان دانرابوو، بەڵام سەرکردە شەدادیەکانی دی ڕازی نەبوون و کۆبوونەوەیەکیان ئەنجامدا و ڕێیان گرت لەو هەنگاوەو خودی ئەنوشیروانیشیان لە پۆستەکەی لابرد و لەشوێنی ئەودا ئەبولئەسوار شاوریان(٤٤١- ٤٥٩ك/ ١٠٤٩- ١٠٦٦ز) دانا.[١]

گرنگە ئەوە بزانین کە پێش هاتنە سەردەسەڵاتی ئەبولئەسوار وەک میری شەدادی، ئەم کەسایەتییە هەر لە ساڵی (٤١٣ك/ ١٠٢٢ز) ەوە لە ناوچەی دوین فەرمانڕەوایەتی دەکرد، هێرشی بیزەنتییەکان بۆ سەر ناوچەکانی ئەبولئەسوار لە سەروبەندی دەسەڵاتی بوو لە دوین.[٢]

باس لە ڕێککەوتنێکی دیکەی نێوان ئەبولئەسوار و ئیمپراتۆری بیزەنتی دەکرێت کە تیایدا لەسەر چەند خاڵێک ڕێککەوتون، لەوانەش:

١- جەنگ لەنێوان هەردوولادا بوەستێنرێت و جارێکی دی جەنگ هەڵنەگیرسێنن و لەسەر بنەمای دراوسێیەتیەکی باش پەیوەندیی ببەستن.

٢- ئەگەر میری شەدادی لەگەڵ جۆرجییەکان، یان هەر نەیارێکی دیکەی میرنشینی شەدادیدا بجەنگێت، پێویستە ڕۆمەکان بێلایەن بن و دەستوەردانیان نەبێت.

کاتی ڕێککەوتنەکەش لە سەروبەندی ساڵی (٤٤٢ك/ ١٠٥٠ز) دا بووە، واتە ئەوکاتەی هێشتا ئەبولئەسوار نەبووبوو بە میری شەدادی و لە ناوچەی ئانی فەرمانڕەوایی دەکرد، باس لەو ئەگەرەش کراوە کە میر لەشکریی دووەم ئەم

---

(١) مونەجم باشی: شەدادیەکان، ل ٤١-٤٢.

(٢) جمال رشيد أحمد: لقاء الأسلاف الكرد و اللان، ص ٢٣١؛ زرار صديق تۆفیق: کورد و کوردستان لە ڕۆژگاری خیلافەی نیسلامیدا، ل ١٤٥؛ فتحى سالم اللهيبي: مملكة جورجيا في العصور الوسطى، ص ١٢٧.

ڕێککەوتنەی بەستبێت نەوەک ئەبولئەسوار، دواتریش ڕۆمەکان ڕێککەوتنەکەیان شکاند و هێرشیان بردە سەر شاری دوبەیل، سووپای شەدادیش وەڵامێکی توندی ئەو هێرشەیان دایەوە و یەکێک لە زاناکانیش بە ناوی کەیکاوس بەشداری ئەو هەڵمەتی بەرگریکاریەی کرد و سووپای ڕۆمەکان تێکشکان و بەرەو ناوچەکانی خۆیان پاشەکشەیان کرد.(۱)

پەیوەندیی شەدادی و بیزەنتییەکان لەنێوان تەبایی و بارگرژیدا گۆڕانکاریی بەسەردا دەهات هەتا هاتنی ئەبولئەسوار کە لە ماوەی دەسەڵاتەکەیدا چەندین جار لەگەڵ بیزەنتییەکاندا بەرەککەوتنی سەختی سەربازیی هەبوو و چەندەها سەرکەوتنیشی بەدەستهێنا.(۲)

ئاستی پەیوەندییەکان هەندێک جار گەیشتۆتە ئەوەی لە ڕێککەوتنەکاندا بارمتەگرتن هەبووە، وەک لە سەرچاوەکاندا باسکراوە کە ئەبولئەسوار کەسێکی وەک بارمتە دایە دەست نقفووری ئیمپراتۆری بیزەنتە (٤٧١-٤٧٤ك/١٠٧٨-١٠٨١ز) و ئەم بارمتەیەش برا بۆ قوستەنتینیە، ئەو کەسایەتییە بەبارمتەگیراوەش ئەتاشیزی کوڕی ئەبولئەسوار بوو، ئەمە هەمان ئەو ئەردەشێرەیە کە قەترانی تەبریزی لە شیعرەکانیدا ئاماژەی پێ داوە.(۳)

دیارە ململانێکانی نێوان ئەرمەنستان و بیزەنتییەکان ڕۆڵی هەبوو لەسەر پەیوەندییەکانی شەدادی — بیزەنتی، هۆکارەکەشی تەمای ئیمپراتۆری بیزەنتی بوو بۆ گرتنی ناوچەکانی ئەرمەنستان و لەناوبردنی هەر هەوڵێکی وێستی

---

(۱) اسماعیل شکر رسول: الامارة الشدادیة الکردیة في بلاد ناران، ص ۹٦؛ زرار صدیق توفیق: کورد و کوردستان لە ڕۆژگاری خیلافەی ئیسلامیدا، ل ١٤٥.

(۲) احمد کسروی: شهریاران گمنام، ص ص ۲۹۱-۲۹۳؛ محمد علی مرجونة: تاریخ الاکراد في الخلافة العباسیة، ص ۲۰۰.

(۳) جمال رشید أحمد: لقاء الأسلاف الکرد و اللان، ص ۲۳۱؛ ف.ف. مینۆرسکی: چەند لێکۆڵینەوەیەک لە میژووی کوردەکانی قەوقاز، ل ٢٤.

سەربەخۆیی لەلایەن ئەرمەنەکانەوە، بەتایبەت کە لەو سەروبەندەدا دەسەڵاتدارێکی بەهێزی وایان نەبوو بتوانێت جڵەوی دەسەڵات لە ئەرمەنستاندا بگرێتەدەست، هەرچەندە خێرا ئەرمەنەکان هەوڵیاندا بەرنگاری ئەو ویستەی بیزەنتییەکان ببنەوە و لە بەرانبەریاندا وەستان، بەڵام ئیمپراتۆر هەوڵیدا شەدادییەکان بهێنێتە نێو ململانێکەوە دوچاری جەنگی ئەرمەنەکانیان بکات، وەک باسکراوە ئیمپراتۆری بیزەنتی نامەیەکی نارد بۆ ئەبولئەسواری شەدادی و هانی دا هەتا ناوچەکانی ئەرمەنستان بگرێت، ئەویش داوای دڵنیایی کرد، ئیمپراتۆریش سوێندی بۆ خوارد دان بنێت بە فراوانخوازییەکانیدا،[1] ئەبولئەسوار هێشتا ڕازی نەبوو و مەرجی دانا و ئەویش ڕازی بوو بە مەرجەکان و چەند ناوچە و قەڵایەکی پێدا و ئەویش هێرشی بردە سەر ناوچەکانی ئەرمەنستان و چەند شار و قەڵایەکی گرت، بەڵام داوتر بە ڕێککەوتن تەسلیمی پادشای ئەرمەنستانی کردەوە.[2]

سەبارەت بە ڕووداوەکانی پەیوەست بە شاری ئانی، باس لە ڕۆڵی ئەبولئەسوار کراوە، کاتێک خانەدانەکانی ئەو شارە دەیانویست شارەکە بدەنە دەست یەکێک لە سەرکردەکانی دەوروبەر، بەشێکیان پێیان باش بوو بدرێتە دەست داود ئەنهۆلین کە سەرکردەیەکی ئەرمەنی و ژنبرای ئەبولئەسوار بوو، هەندێکی دی پێیان باش بوو بیدەنە دەست جۆرجییەکان، بەشێکیش پێیان باش بوو بدرێتە دەست ئەبولئەسواری شەدادی، کەچی بەتریکی شارەکە بیری لە بژاردەی چوارەم کردەوە و بڕیاری دا بیداتە دەست ئیمپراتۆری بیزەنتە.[3]

کاتێک سووپای بیزەنتییەکان هات، نێردراویان نارد بۆ لای ئەبولئەسوار و

---

(١) احمد کسروی: شهریاران گمنام، ص ٢٩٢؛ ف.ف. مینۆرسکی: چەند لێکۆڵینەوەیەک لە مێژووی کوردەکانی قەوقاز، ل ٦٦.

(٢) جمال رشید أحمد: لقاء الأسلاف الکرد و اللان، ص ٢٣٥.

(٣) جمال رشید أحمد: لقاء الأسلاف الکرد و اللان، ص ص ٢٣٥-٢٣٧؛ ف.ف. مینۆرسکی: چەند لێکۆڵینەوەیەک لە مێژووی کوردەکانی قەوقاز، ل ل٦٦-٦٧.

داوایان لێکرد دەستبەرداری دەسەڵاتەکانی ببێت لەو ناوچانەدا، بەمەش پاشگەز بوونەوە لەو بەڵێنە پیرۆزانەی پێشتر بە ئەبولئەسواریان دابوو، ئەویش بە داواکەیان ڕازی نەبوو و دەقی نامەکەی ئیمپراتۆری نیشان دان کە پێشتر بەڵێنی پێدابوو، بیزەنتییەکان پەیامی ئیمپراتۆریان وەرگرتەوە کە پابەندی ئەو بەڵێنە نابن و هێرشێکیان بۆ سەر دەسەڵاتی ئەبولئەسوار دەستپێکرد و ڕوویانکردە دوین و لەسەر فەرمانی ئیمپراتۆری بیزەنتی هەریەک لە ئەرمەن و جۆرجییەکانیش پشتیوانی ئەو هێرشە بوون.(۱)

ئەبولئەسوار پیلانێکی سەربازیی دارشت بۆ بەرگریکردن لە شارەکە و بەرپەرچدانەوەی ئەو هێرشە و بڕیاری دا هەرچی پرد و بەنداو هەیە هەموویان وێران بکات هەتا ناوچە جەنگییەکان بە ئاو دابپۆشرێن، بەم چەشنە چواردەوری شارەکە بوو بە گۆماو و قوڕاوێکی خەست، لە دەوروبەری شاریش لەناو باخ و بێستانەکاندا سووپای شەدادی خۆی حەشار دابوو هەتا کاتێک سووپای ڕۆمەکان هات، هێرشیان بکەنەسەر، بیزەنتییەکان کە هاتن، هیچ سووپایەکی بەرگریکارییان بەدینەکرد و تاویان دایە ناو شار، ئەوکات هێزی شەدادی لە دەوروبەری شار هەڵیانکوتایە سەریان و هێزی ناوشاریش هێرشیان برد و سووپای بیزەنتییەکان کەوتنە بۆسەوە، ژمارەیەکی دیار لەوان کوژران و ئەو بەشەی تری سووپاکەش کە لە دەرەوە بوون و هێشتا نەهاتبوونە ناوشار هەڵهاتن.(۲)

ئەو پیلانە بیزەنتییەکانی ناچار بە پاشەکشە کرد، شکستەکە هێندە لەسەر دڵی ئیمپراتۆری بیزەنتی قورس بوو کە سەرکردەکانی ئەو هەڵمەتەی لە پۆستەکانیان

---

(۱) احمد کسروی: شهریاران گمنام، ص ۲۹۳؛ ف.ف. مینۆرسکی: چەند لێکۆڵینەوەیەک لە مێژووی کوردەکانی قەوقاز، ل ٦٧.

(۲) احمد کسروی: شهریاران گمنام، ص ۲۹۳؛ جمال رشید أحمد: لقاء الأسلاف الکرد و اللان، ص ۲۳٦؛ ف.ف. مینۆرسکی: چەند لێکۆڵینەوەیەک لە مێژووی کوردەکانی قەوقاز، ل ٦٧.

دەرکرد و کەسانێکی دیکەی دانا،[١] یەکێک لە سەرکردە نوێکان پێشنیاری کرد راستەوخۆ شاری دوبن بگیرێت، بۆیە دیلارخی کە سەرکردەی نوێی سووپاکە بوو، لە وەرزی زستاندا خۆی گەیاندە دوبن، بەڵام بەهۆی سەرماوە بەشێکی زۆری سووپاکەی لەناوچوون، بۆیە کەناری گرت لە شارەکە هەتا وەرزی بەهار هات، ئەوکات جارێکی دی گەمارۆی خستەوە سەر شاری دوبن، هەرچەندە چەند هێزێکی ناوچەیی ویستیان یارمەتی ئەبولئەسوار بدەن و گەمارۆکە تێکبشکێنن، بەڵام دیلارخی توانی ئەو هێزانە تێکبشکێنێت و بڵاوەیان پێ بکات، دواجار ژمارەیەکی زۆر دیلی دەستبەسەرکرد و پاش بێهیوابوون لە گرتنی شارەکە، بە دیلەکانەوە بەرەو قوستەنتینیە گەڕایەوە.[٢]

باس لەوە دەکرێت هەنگاوی پێش کشانەوە بۆ ئەوە بوو ئەو ناوچانە بگرنەوە کە ئەبولئەسوار دەستی بەسەردا گرتبوون، لەکاتێکدا ئەبولئەسوار ئامانجی بوو بەرگریی لەو ناوچانەش بکات و نەیاندات بەدەستەوە، بەڵام دواجار لەژێر فشاردا ڕازی بوو ناوچەکان بدات بەدەستەوە و بە ڕێککەوتن کۆتایی بەو بەربەککەوتنە بهێنن و تیایدا ئەبولئەسوار ڕازی بوو بەوەی جارێکی دی دەست نەبات بۆ بێزارکردنی ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی.[٣]

ڕووداوەکانی پەیوەست بە قەڵای تفلیسیش یەکێکی تر لە خاڵەکانی پەیوەندیی نێوان شەدادی و بیزەنتییەکان، لە ساڵی (٤٥٤ك/ ١٠٦٢ز) دا دەستەیەک لە ناودارانی تفلیس هاتن بۆ لای میری شەدادی و داوایان لێکرد کەسێکیان بۆ بنێرێت هەتا قەڵاکەی تەسلیم بکەن، ئەبولئەسوار ویستی بچێت بە دەم داواکەیانەوە، بەڵام بەختیاری کوڕی موسلمانی وەزیری پێشنیاری بۆ کرد

---

(١) ف.ف. مینۆرسکی: چەند لێکۆڵینەوەیەک لە مێژووی کوردەکانی قەوقاز، ل ٦٧.

(٢) احمد کسروی: شهریاران گمنام، ص ص ٢٩٣-٢٩٤؛ جمال رشید أحمد: لقاء الأسلاف الکرد و اللان، ص ص ٢٣٥-٢٣٧.

(٣) جمال رشید أحمد: لقاء الأسلاف الکرد و اللان، ص ص ٢٣٥-٢٣٧.

بەوە ڕازی نەبێت و بە سەرئێشە و گرفتی زانی، ئەبولئەسواریش ڕازی بوو و پاشگەزبوویەوە لە بەدەمەوەچوونی داواکەیان و کلیلی قەڵاکەی بۆ گێڕانەوە، ئەوانیش گەڕانەوە و کلیل و قەڵاکەیان دایە دەست ئەخسورتانی کوڕی کالیقی بەرپرسی شکا، ئەویش قبوولّی کرد و خەڵاتی باشی پێشکەش کردن و لای خۆی هێشتنیەوە و دواتر بە نرخێکی زۆر قەڵاکەی فرۆشت بە بەرپرسی ڕۆم، ئەویش یەکسەر سووپای پارێزەری بۆ نارد و پڕی کرد لە سەرباز و چەک و ئازووقە و فەرمانی کرد لەڕێی چیاوە ڕێگای بۆ خۆش بکرێت بۆ ئەوەی بۆیان ئاسان بێت بپەڕنەوە بۆ نێو خاکی موسڵمانان.[۱]

کیسرەوی پێی وایە ئەو جەنگ و بەریەککەوتنانەی ئەبولئەسوار بەرانبەر بە بیزەنتییەکان دەستی بۆ بردبوو، هۆکار بوو بۆ لەناوچوونی یەکجارەکیی خۆی و بنەماڵەکەشی، بەڵام هاتنی سەلجووقییەکان ئەوانی لە مەترسی ڕزگار کرد.[۲]

لە ساڵی (٤٥٧ك/ ١٠٦٤ز) دا سوڵتان ئەلب ئەرسەلانی سەلجووقی کاتێک هێرشی بردە سەر ناوچەکانی ڕۆم و چەندین قەڵای گرت، ئەو ناوچانەی دایەدەست ئەبولئەسواری بەرپرسی ئاران هەتا بیخاتە سەر دەسەڵاتەکەی خۆی.[۳]

لە هەمان ساڵدا ئەبولئەسوار سووپایەکی کۆکردەوە و چووە نێو سنووری ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی و شاڵاوی بردە سەری و قەڵایەکی پتەوی نزیک لە ئانی گرت و کەسانی جێمتمانە و سەربازانی پارێزەری خۆی تێدا دانا.[٤]

دەکرێت بڵێین هاتنی سەلجووقییەکان قۆناغی گۆڕانکاری بوو لە ململانێی نێوان شەدادی و بیزەنتییەکاندا، چونکە لەوەبەدواوە هێزی شەدادی لەژێر رکێفی

---

(۱) مونەجم باشی: شەدادیەکان، ل ٤٤-٤٥.

(۲) شهریاران گمنام، ص ۲۹۱.

(۳) مونەجم باشی: شەدادیەکان، ل ٤٧؛ احمد کسروي: شهریاران گمنام، ص ۲۹۷.

(٤) مونەجم باشی: شەدادیەکان، ل ٤٨.

سەلجووقییەکانەوە بەرانبەر بە بیزەنتییەکان هەنگاوی دەنا،[١] بۆیە دەبینین لە هەریەک لە ساڵەکانی (٩٤٤ك/ ٧٥٠١ز) و (٠٦٤ك/ ٧٦٠١ز) و (٣٦٤ك/ ٠٧٠١ز) دا شەدادیەکان هاوەەم بە سووپای سەلجووقیی لەگەڵ بیزەنتییەکاندا چوونە جەنگ و بەریەککەوتنەوە و لە هەر سێ ماوەشدا بارودۆخەکە تای سەرکەوتن بە لای شەدادیەکاندا شکایەوە.[٢]

(١) الحسيني: أخبار الدولة السلجوقية، ص ص ٤٢-٥١.

(٢) اسماعيل شكر رسول: الامارة الشدادية الكردية في بلاد ناران، ص ٩٧؛ أحمد كسروي: شهرياران گمنام، ص ٢٩١.

بەشی سێیەم

پەیوەندیی ڕەوادی و مەڕوانییەکان لەگەڵ دەسەڵاتە مەسیحییەکان

باسی یەکەم: پەیوەندیی ڕەوادییەکان لەگەڵ دەسەڵاتە مەسیحییەکان

باسی دووەم: پەیوەندیی مەڕوانییەکان لەگەڵ دەسەڵاتە مەسیحییەکان

باسی یەکەم

پەیوەندیی ڕەواداییەکان لەگەڵ دەسەڵاتە مەسیحییەکان

تەوەری یەکەم

پەیوەندیی ڕەوادی و هێزە مەسیحییەکان لە سەردەمی میر موحەممەد و ئەبولهەیجای کوڕیدا

بەشێوەیەکی گشتیی پەیوەندیی نێوان ئەم میرنشینە و ئەرمەنەکان، پەیوەندییەکی ناتەبا و بەرێککەوتنی بەردەوام بوو، حەز و ویستی فراوانخوازیی دەسەڵات و جیاوازیی ئایینی هەردوولا، لە دیارترین هۆکارەکانی ئەو ململانێ و بەرێککەوتنانە بوون، ڕەواداییەکان بەوە ناسرابوون سەرقاڵی غەزا بوون دژ بە مەسیحییەکان، هەرکاتیش دووبەرەکیەکی ناوخۆیی لەو هەنگاوەیان هێواشی بکردنایەتەوە، خێرا یەکڕیزییان بەدەست دەهێنایەوە، چونکە ئەوە هەم خواستی جەماوەری موسڵمان بوو، هەم حەزی سەرکردەکانیش بوو بۆ جەنگی دژ بە هێزە ناموسڵمانەکان.[1]

سەرەتای دەسەڵاتی ڕەواداییەکان لە ناوچەکانی ئەرمەنستانەوە دەستپێکرد،[2] کاتێک لە سەرەتاکانی سەدەی چوارەمدا، کەسایەتییەکی کورد بە ناوی

---

(١) محمد علی مرجونة: تاريخ الاكراد في الخلافة العباسية، ص ١٧٢.

(٢) قادر محمد حسن: الإمارات الكردية في العهد البويهي، ص ٣٧؛ ئاکۆ بورهان محەمەد: میرنشینە کوردییەکانی سەردەمی عەببباسی، ل ٤٦.

موحەممەدی کوڕی حوسەین هەندێ ناوچەی ئەرمەنستانی بەدەستەوە بوو و فەرمانڕەوایی ئەو ناوچانەی دەکرد، بە گیرانی سالار مەرزەبان لە ساڵی (۳۳۷ك/ ۹٤۸ز)، دەرفەتی ئەوەی بۆ ڕەخسا چەند ناوچەیەکی ئازەربایجانیش بخاتە ژێر رکێفی دەسەڵاتی خۆیەوە،[۱] دوور نییە ئەم کەسایەتییە هەمان ئەو میرە بێت کە ئیبن حەوقەل بە موحەممەدی کوڕی حەسنوونی کوردیی هێناویەتی و ئاماژە بەوە دەدات گوندی موحەممەدیەی سەر بە زێی مەزنی لەژێر دەستدا بووە کە لە ناوچەکانی ئەرمەنستانەوە دێت.[۲]

لە پاش موحەممەد، ئەبولهەیجائی کوڕی دێت (۳٤٥-۳۷۸ك/ ۹٥٦-۹۸۸ز) کە لە ماوەی دەسەڵاتەکەیدا چەندجار بەریەککەوتن لەنێوان ڕەوادی و ئەرمەنەکاندا ڕوویدا.

کاتێک خاجیقی پادشای ئەرمەنەکان کۆچی دوایی کرد و دیرنیقی کوڕی هاتە سەر دەسەڵات، یەکێک لە دەربارەکانی کۆشکی لابرد کە پیاوێکی بە تەمەن بوو، لە بەرانبەردا کەسێکی گەنجی هێنایە شوێنی، پیرەپیاوەکەش کە ناسرابوو بە ابوالخریب، بەوە زۆر دڵگران بوو و خێرا پەیوەندیی کرد بە ئەبولهەیجائی ڕەوادیەوە هانی دا هەندێ ناوچەی ئەرمەنستان دەستبەسەردا بگرێت، ئەبولهەیجائیش ئەوەی لا پەسەند بوو و بە سووپایەکی گەورەوە ڕووبکردە ئەرمەنستان و توانیی دیرنیق بەدیل بگرێت و بە بەندکراوی بیهێنێتەوە بۆ ناوچەی ژێر دەسەڵاتی خۆی، خەڵکی ئەرمەنستانیش لەو ناپاکییەی ابوالخریب بێزاربوون و لە کڵێساکانەوە نەفرینیان لێدەکرد، ئەمەش کاری کردە سەر دەروونی ابوالخریب و پەشیمانیی دایگرت و هەوڵیدا قەرەبووی ئەو ناپاکییەی بکاتەوە، بۆیە بڕیاریدا دیرنیق ئازاد بکات، بە نهێنی پەیوەندیی پێوەکرد و پێشنیاری بۆ

---

(۱) زرار صدیق توفیق: کورد و کوردستان لە ڕۆژگاری خیلافەی نیسلامیدا، ل ۱۲۷.

(۲) صورة الأرض، ص ۲۹۷.

کرد لە فڵانەرۆژدا لەگەڵ ئەبولهەیجائدا لە شار بچێتە دەرەوەو بەرەو کەنار دەریا هەلبێت، ئەمیش لەوێ چاوەڕوانیی بکات، ئەویش پلانەکەی جێبەجێ کرد و سەربازانی ڕەوادیی کەوتنەشوێنی و بریندارییان کرد، بەڵام بەو بریندارییەوە توانیی دەرباز بێ و لەگەل ابوالخریب بگەڕێتەوە ئەرمەنستان.[١]

سەبارەت بە کاتی ئەم ڕووداوە، بڕوا وایە کە لەنێوان ساڵانی (٣٣٧ك/ ٩٤٨ز) بۆ (٣٤٢ك/ ٩٥٣ز) دا ڕوویدابێت، ئەو کاتەی لەو ماوەیەدا سالار مەرزەبان بەندکرابوو، بەڵام د. حیسامەدین نەقشبەندیی پێی وایە ئەو ڕووداوە لە ساڵی (٣٣٢ك/ ٩٤٣ز) یان یەک دوو ساڵی دواتردا ڕوویداوە، ئەوەش دوای ماوەیەکی کەم لە دەسەڵات وەرگرتنی دیرنیق لەو ساڵەدا،[٢] بەم پێیە بێت دەبێت ئەم ڕووداوە پێش وەرگرتنی دەسەڵات بووبێت لەلایەن ئەبولهەیجائەوە.

لە ساڵی (٣٧٧ك/ ٩٨٧ز) دا، واتە ساڵێک پێش مردنی، میر ئەبولهەیجاء هێرشێکی بردە سەر ئەبودلفی فەرمانڕەوای ئەرمەنستان، چ بە نیازی شکاندنی ئەو دەسەڵاتدارە، چ بە نیازی وەرگرتنەوەی ئەو باجەی کە ماوەیەک بوو ئەرمەنەکان تەسلیمی ئەم میرەیان نەکردبوو، بۆیە سووپایەکی سەد هەزار کەسیی ڕێکخست و بەرەو ئەرمەنستان ڕۆیشت، بەڵام پێشوەختە کۆی باجەکە و دیاریەکی زۆریشی پێدرا، بۆیە ئەویش هێرشەکەی وەستاند.[٣]

لە ساڵی (٣٧٨ك/ ٩٨٨ز) یشدا کە کۆتا ساڵی دەسەڵاتیەتی، ئەبولهەیجاء هێرشێکی ڕێکخست بۆ سەر واسپۆرگان، هۆکارەکەشی ئەوەبوو کە فەرمانڕەوای شاری خوی کوڕێکی هەبوو کە بە دەستی ئەرمەنەکان کوژرابوو، کوژرانەکەشی

---

(١) احمد كسروى: شهرياران گمنام، ص ١٧١؛ حسام الدين النقشبندي: أذربايجان إيران في العهد السلجوقي، ص ص ١٠١-١٠٢.

(٢) أذربايجان إيران في العهد السلجوقي، ص ١٠٣.

(٣) احمد كسروى: شهرياران گمنام، ص ١٧١، حسام الدين النقشبندي: أذربايجان إيران في العهد السلجوقي، ص ١٠٥.

لەو کاتەدا بوو کە هاودەم بە هەندێ پیاو ناردبووی بۆ لای بادی کوردیی و لەکاتی گەڕانەوەدا -گوایە- چەند منداڵێکیان دیوە یارییان کردووە، منداڵەکانیان لەگەڵ خۆیاندا بردون، کابرایەکی ئەرمەنیش کەوتە شوێنیان و ئەو کوڕە و پیاوەکانی کوشت و منداڵەکانی گێڕایەوە، کوژرانی کوڕەکەی کاریگەریی زۆری لەسەر دەروونی بەرپرسی خوی جێهێشتبوو، بۆیە داوای لە ئەبولهەیجا کرد تۆڵەی کوڕەکەی لە ئەرمەنەکان بکاتەوە، لە بەرانبەردا شارەکەی خۆی تەسلیمی ئەبولهەیجاء دەکات، ئەویش ڕازیی بوو و سووپایەکی گەورەی بەڕێخست بەرەو واسپۆرگان، سوثاکة نزیک بوونەوە و لەو دەوروبەرە لایاندا و خێمەیان هەڵدا، بەڵام بۆ بەیانی ئەبولهەیجا بە مردوویی لەنێو خێمەکەیدا بینرا، بەمەش هەڵمەتەکە شکستی هێنا.[1]

(١) حسام الدين النقشبندي: أذربايجان في العهد السلجوقي، ص ص ١٠٥-١٠٦.

تەوەری دووەم

پەیوەندییەکانی ڕەوادی و هێزە مەسیحییەکان لە سەردەمی میر مەملان و میر وەهسووزاندا

میر مەملان لە دوای ئەبولهەیجائی باوکی گەیشتە دەسەڵات و سنووری دەسەڵاتی بەرەو ناوچەکانی ئەرمەنستان فراوان کرد.(١)

دیارترین هێرشەکانیشی دوو هێرش بوون کە هەردووکیشیان بە هێرشی ئایینی و جیهادی موسڵمانان دژ بە ئەرمەن و ڕۆمەکان دەناسران، چونکە ئەوکات ڕۆمەکان هەندێ ناوچەی ئەرمەنستانیان گرتبوو و بەریەککەوتنیان لەگەڵ میرنشینی ڕەوادیدا بۆ دروستبوو.(٢)

هێرشی یەکەم: جەنگی نێوان ئەو هێزانە هۆکارەکەی ئەو بۆشاییە سیاسییە بوو کە کۆچی دوایی میر بادی کوردیی دروستی کرد، چونکە ئەرمەنەکان ئەوەیان بە دەرفەت زانی هەتا دەستبگرن بەسەر ناوچەکانی میرنشینی دۆستەکیدا، بۆیە داوود ئەنهۆلین(٣) بەرەو شاری ملازگرد کشا و گەمارۆی دا و فشاری خستە سەر ژیانی خەڵکەکەی هەتا کوردە موسڵمانەکان ناچار کران شار جێبهێڵن و ماڵ و خانووەکانیان دران بە ئەرمەن و جۆرجییەکان، لەلایەن ئەرمەنەکانەوە

---

(١) احمد کسروی: شهریاران گمنام، ص ١٧٢؛ زرار صدیق تۆفیق: کورد و کوردستان لە ڕۆژگاری خیلافەی نیسلامیدا، ل١٢٩.

(٢) احمد کسروی: شهریاران گمنام، ص ١٧٤-١٧٥؛ ف.ف. مینۆرسکی: چەند لێکۆڵینەوەیەک لە میژووی کوردەکانی قەوقاز، ل ١٦٠.

(٣) ئەم سەرکردە ئەرمەنییە ژنبرای ئەبولئەسواری میری شەدادیەکان بوو. بڕوانە: (جمال رشید أحمد: لقاء الأسلاف الکرد و اللان، ص ٢٣٦).

مالّ و سامانیان برا و مزگەوتی گەورەی شارەکە وێران کرا، میر مەملان ئەمەی پێ قبووڵ نەدەکرا، بەتایبەت کە بینی میرە کوردەکانی تر داوایان لە داوود کردبوو شارەکە بداتەوە دەست خەڵکەکەو چۆڵی بکات و ئەویش ڕازی نەبووبوو، بۆیە سووپایەکی گەورەی بۆ لێدانی ئەرمەنەکان پێکەوەنا و سەرەتا ڕوویکردە ناوچەی (جاغکویود) لە نزیک شاخی ئارارات و دواتر لەوێوە بەرەو ملاّزگرد کشا.[1]

هێزە مەسیحییەکانیش هەریەک لە ئەرمەنەکان و جۆرجییەکان و فەرمانڕەوایانی ئەپخاز و چەند هێزێکی دیکەش یەکیان گرت و سەرکردایەتی هێزەکەش لەدەست ئەرمەنەکاندا بوو،[2] هێزەکە هێندە زۆر بوو کە ترسی لە دڵی موسڵمانەکاندا دروست کرد، بۆیە پاش چەند هێرشێکی پچڕ پچڕی بچووک، هێزەکەی مەملان پاشەکشەیان کرد، بەڵام ئەرمەنەکان کەوتنەدوای سووپاکەی و سەرەنجامەکەی بە شکستی هێزی موسڵمانان و بەدیلگرتنی ژنەکەی میر مەملان کۆتایی هات، ئەمەش یەکەم هێرشی میر مەملان بوو کە لە ساڵی (۳۸۰ك/ ۹۹۰ز) دا ڕوویدا.[3]

هێرشی دووەم: دووەم لەشکرکێشیی میر مەملان بۆ سەر ئەرمەنستان لە ساڵی (۳۸۸ك/ ۹۹۸ز) دا ئەنجام درا، ئەمجارە هێزەکەی مەملان چەند بەرانبەر بوو و لە ناوچەکانی تری جیهانی ئیسلامیشەوە خەڵک بەشداریان تێدا کرد،[4] تەنانەت خەڵکی خوراسان و فارسەکانیش چوونە ژێر ئاڵای جیهادی ئەم

---

(۱) احمد کسروی: شهریاران گمنام، ص ۱۷۵؛ جمال رشید أحمد: لقاء الأسلاف الکرد و اللان، ص ۲۲۹.

(۲) جمال رشید أحمد: لقاء الأسلاف الکرد و اللان، ص ۲۲۸؛ صبا سالم شیت: الأوضاع السیاسیة في أرمینیا الکبری، ص ۱٤۳.

(۳) احمد کسروی: شهریاران گمنام، ص ص ۱۷۵- ۱۷٦؛ جمال رشید أحمد: لقاء الأسلاف الکرد و اللان، ص ۲۲۸؛ حسام الدین النقشبندي: أذربایجان إیران في العهد السلجوقي، ص ص ۱۰۷-۱۰۸.

(٤) احمد کسروی: شهریاران گمنام، ص ۱۷٦.

سەرکردە کوردەوە،[١] چونکە پاش شکستی یەکەم، میر مەملان داوای هاوکاریی و بەشداری جیهادی کرد لە ناوچەکانی تری جیهانی ئیسلامی.[٢]

میر مەملان بە چەشنێک خۆی کۆکردبوویەوەو ئامادەکاریی کردبوو، نیازی وابوو سەرجەم ئەرمەنستان و جۆرجیا بخاتە ژێر رکێفی خۆیەوەو لە چنگی هێزە مەسیحییەکانی دەربهێنێت، هەر بۆیە بە سووپایەکەوە بەرەو واسپۆرگان کەوتەڕێ، داوودی سەرکردەی ئەرمەنەکان کە بەمەی زانی، خێرا داوای هاوکاریی کرد لە فەرمانڕەوایانی جۆررج و ئەرمەنستان، فەرمانڕەوای ئەرمەنستان هێزێکی شەش هەزار سەربازیی نارد بۆ یارمەتیدانی، ئەباسیش[٣] هێزێکی شەش هەزار سەربازیی نارد، جۆرجییەکانیش هێزێکی هەماشێوەیان نارد، سەرکردایەتیی گشتی سووپاش لە داوودەوە درایە دەست سەرکردەیەکی گەنج بە ناوی جبرائیل، چونکە داوود چووبوو بە تەمەندا، سەرسامبوونی موسڵمانان بە زۆریی ژمارەیان هۆکارێکی سەرەکیی بوو کە لەم هێرشەشدا شکست بخۆن.[٤]

پێویستە ئەوە بزانرێت کە زانیارییەکی ئەوتۆ سەبارەت بە هێرشی دووەم تەنیا لە سەرچاوە ئەرمەنییەکاندا باسکراوە، لەو سۆنگەشەوە هەواداریی ئایینی و نەیارییان بۆ موسڵمانان وایکردووە بە دەمارگیرییەوە زانیارییەکانی پەیوەست بەو هێرشە بگوازنەوە، بە نموونە تیایدا هاتووە کە ئاوی ڕووبارەکان لەبەر تێکەڵبوونی خوێنی موسڵمانەکان سوور هەڵگەڕا و لەو سووپا زۆرەی موسڵمانان ژمارەیەکی زۆر کەمیان دەرباز بوون، لە بەرانبەردا تەنیا ئاماژە بە کوژرانی پێنج کەس لە

---

(١) امير سميعيان: آذربايجان در دوره سلجوقيان، ص ٣٢.

(٢) احمد كسروى: شهرياران گمنام، ص ١٧٦؛ حسام الدين النقشبندي: أذربايجان إيران في العهد السلجوقي، ص ص ١٠٩.

(٣) ئەباسی کوڕی موسشیگ برای ناشوود و بەرپرسی شاری قارس بوو. بڕوانە: (متى الرهاوي: تأريخ متى الرهاوي، ص ٤٥).

(٤) احمد كسروى: شهرياران گمنام، ص ١٧٦؛ حسام الدين النقشبندي: أذربايجان إيران في العهد السلجوقي، ص ص ١٠٩.

سووپای ئەرمەنەکان کراوە.[۱]

دوای ئەو ماوەیە پەیوەندییەکانی نێوان ڕەوادیی و ئەرمەنەکان ئارامیی بە خۆیەوەدی و هێرش و بەریەککەوتنەکان وەستان، بەڵام بە هاتنی میر ئەبومەنسوور وەهسووزانی کوڕی موحەممەد (٤١٦-٤٥١ك/ ١٠٢٥-١٠٥٩ز) جارێکی تر هێرش و بەریەککەوتنەکان دەستیانپێکردەوە، بەتایبەت لە نزیک ناوچەی (بەرکری) کە دەکەوێتە باکوور و خۆرهەڵاتی دەریاچەی وان، هۆکارەکەش هاوپەیمانێتی ئەرمەن و ڕۆمەکان بوو دژ بە میرنشینی ڕەوادی، هەروەها لە سەردەمی میر مەملانی کوڕی وەهسوزاندا (٤٥١-٤٦٣ك/ ١٠٥٩-١٠٧٠ز) جەنگ و بەریەککەوتنەکانی هەردووڵا بەردەوام بوون.[۲]

لایەنێکی تری بەریەککەوتنی ڕەوادییەکان لە سەردەمی میر وەهسووزاندا بریتی بوو لە بەریەککەوتن لەگەڵ جۆرجی و ئەپخازەکانیش، بۆ نموونە هێرشی جۆرجییەکان لە ساڵی (٤٢١ك/ ١٠٣٠ز) دا، یاخود هێرشی ئەپخازەکان لە ساڵی (٤٢٩ك/ ١٠٣٧ز) دا کە گەمارۆی تفلیسیان دا و تیایدا خەڵکەکەی داوای هاوکارییان کرد، میر وەهسووزان یەکێک بوو لەو سەرکردانەی بۆ جەنگی ئەپخازەکان چوو بە دەم داواکەیانەوە، بەڵام ئەمجارەیان بۆ جەنگی جۆرجی و ئەپخازەکان سوودی وەرگرت لە غوزەکان و بەشێک لەوانی بە سەرباز گرت، بەڵکوو بەریەککەوتن لەگەڵ ئەو هێزە مەسیحیانەدا وای لە هەریەک لە میری شەدادی و میری ڕەوادی کرد پێکەوە یەکدەست بن، ئەو یەکدەست بوونەش ناکامی ئەرێنی هەبوو و دواجار تواناییان بەسەر ئەپخازەکاندا سەریکەون و تفلیس بگرن.[۳]

---

(١) حسام الدين النقشبندي: أذربايجان إيران في العهد السلجوقي، ص ص ١٠٩-١١٠.

(٢) ناکۆ بورهان محەمەد: میرنشینە کوردییەکانی سەردەمی عەببباسی، ل ٥٧؛ حسام الدين النقشبندي: أذربايجان إيران في العهد السلجوقي، ص ١٣٠.

(٣) امير سميعيان: آذربايجان در دوره سلجوقيان، ص ص ٤٠-٤١.

تەوەری سێیەم

پەیوەندی ی نێوان ڕەوادی و بیزەنتییەکان

ئەگەرچی پەیوەندیی نێوان بیزەنتی و ڕەواددییەکان بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ لە سەرەتاوە بوونی هەبووە بەو هۆیەی بیزەنتییەکان بەردەوام هێزە مەسیحییەکانی ئەرمەنستان و هاوسنووری کوردەکانیان هاندەدا دژ بە دەسەڵاتە ناوچەییە موسڵمانەکان و لەنێویشیاندا شەدادی و ڕەوادیە کوردەکان، بەڵام سەروبەندی یەکەم پەیوەندیی ڕاستەوخۆی نێوان ڕەوادی و بیزەنتییەکان دەگەڕێتەوە بۆ دروستبوونی ململانێی ناوخۆیی ڕەواددییەکان لە ساڵی (٤٢٥ك/ ١٠٣٣ز) دا، واتە سەردەمی میر وەهسووزانی کوڕی مەملان، لەو کاتەدا یەکێک لە خوشکەزاکانی میر وەهسووزان بە ناوی ئەبولهەیجا قەڵای بیرکەوی بەدەستەوە بوو کە هاوسنوور بوو لەگەڵ دەسەڵاتی ئەرمەنەکاندا، جۆرێک لە کێشە و ناکۆکی کەوتە نێوان خاڵ و خوشکەزاوە، وەهسوودانیش بۆ شکاندنی خوشکەزاکەی پەنای بردە بە بیزەنتییەکان و نێردراوی نارد بۆ لایان و دژ بە ئەبولهەیجا هانیدان، ئیمپراتۆری بیزەنتیش ئەوەی بە دەرفەت زانی و سووپایەکی زۆری بۆ پێکهێنا و قەڵاکەی گرت، زۆری نەخایاند ئەم هەواڵە گەیشتەوە بە خەلیفەی عەبباسی و پێی دڵگران بوو و خێرا پەیامی نارد بۆ هەریەک لە ئەبولهەیجا و میر وەهسوودان و فەرمانی پێکردن ئاشتەوایی بکەن و پێکەوە ڕێکبکەون بۆ گێڕانەوەی ئەو قەڵایە، ئەوانیش ڕێککەوتن، بەڵام نەیانتوانی قەڵاکە وەربگرنەوە، ئەمجار هەوڵیاندا سووپایەکی گەورەی بۆ پێکبهێنن و ژمارەیەکی زۆر خۆبەخش بەشداری ناو ئەو سووپایە بوون، بەڵام دووبارە نەیانتوانی قەڵاکە بگرنەوە چونکە ڕۆمەکان بەرگرییەکی

باشیان کرد.[۱]

دەبینین بەم چەشنە لە ماوەی سەد و بیست ساڵ فەرمانرەوایی میرنشینی ڕەوادیدا، زۆربەی کات جەنگ و بەریەککەوتنی نێوان میرنشینی ڕەوادی و دەسەڵاتە مەسیحییەکان بەرچاودەکەوێت، بە چەشنێک تەنیا لە نزیکەی (۳۰) ساڵێک لە دوای هێرشی دووەمی میر مەملانەوە هەتا هاتنی ئەبوومەنسوور وەهسووزان لە ساڵی (٤١٦ك/ ١٠٢٥ز)، جەنگ و بەریەککەوتنەکان کەمبوونەتەوە و هێورییەک لە پەیوەندییەکانی هەردوولادا بەدیهاتووە،[۲] هاوکات جیاکارییەکی جەنگی ئەم میرنشینە لەگەڵ ئەرمەنەکان لە بەرانبەر هەمان جۆر جەنگی نێوان شەدادی و ئەرمەنەکاندا ئەوەبوو کە موسڵمانانی ناوچەکانی تری جیهانی ئیسلامی بۆ جەنگی ڕەوادییەکان دژ بە ئەرمەنەکان هاتنە سەر هێڵ و بەشداریی هێرشی میر مەملان بوون بۆ سەر ئەرمەنستان، کۆی جەنگەکانیش مۆرکی جیهاد و تایبەتمەندیی ئایینیان پێوەنرابوو.[۳]

---

(۱) ابن الأثير: الكامل في التأريخ، ج۷/ ص ٧٦٤.

(۲) بۆ پشتڕاستی ئەم بۆچوونە بڕوانە زانیارییەکانی نێو تەوەری یەکەم و دووەمی ئەم باسە.

(۳) أحمد كسروي: شهرياران گمنام، ص ١٧٦.

باسی دووەم

پەیوەندیی مەڕوانیەکان (٣٧٣-٤٨٩ك/٩٨٣-١٠٩٦ز) لەگەڵ دەسەڵاتە مەسیحییەکان

تەوەرەی یەکەم

پەیوەندیی میرنشینی مەڕوانی و ئەرمەنستان و جۆرجییەکان

لە سەردەمی هاتنە سەر دەسەڵاتی میرنشینی دۆستەکیدا، چەند میرنشینێک لە ئەرمەنستاندا دەسەڵاتدار بوون، وەک میرنشینی بەکرادۆنیی کە بە حکوومەتی شەرعیی ئەرمەنستان دادەنرا، میرنشینی ئەرزەرۆنی -یاخود ڤاسپۆرگان-، میرنشینی سەناسینە.(١)

بە شێوەیەکی گشتی پەیوەندیی نێوان میرنشینی دۆستەکیی مەڕوانی لەگەڵ ئەرمەنەکاندا، لە بازنەی پەیوەندییەکانی ئەم میرنشینە لەگەڵ بیزەنتییەکاندا خۆی دەبینیەوە، چونکە هەر ئاشتەوایی و جەنگ و ئاڵۆزییەکی نێوان مەڕوانی و بیزەنتییەکان، ڕەنگدانەوەی دەبوو لەسەر پەیوەندی مەڕوانی و ئەرمەنەکان.

سەرەتای پەیوەندیی نێوان ئەم دوو دەسەڵاتە، لە سەردەمی میر بادی کوڕی دۆستەکەوە بە ململانێ و بەریەککەوتن دەستپێکرد، چونکە ئەم میرە هێرشی دەبردە سەر ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی مەسیحییەکان و لەنێویشیاندا

(١) عبدالرقيب يوسف: الدولة الدوستكية في كردستان الوسطى، ط٣، مؤسسة دلير، السليمانية، ٢٠٠٤م، ج٢/ ص ص ٦٩-٧٠.

ئەرمەنستان،[۱] بەڵکوو ئیبنولئەسیر پێی وایە یەکەم شار کە باد دەستی بەسەردا گرتووە، شارێکی سەر بە دەسەڵاتی ئەرمەنەکان بووە، لە مێژووەکەیدا نووسیویەتی "خەڵکی لە دەوری گردبوونەوە .. ژمارەی ئەوانەی چواردەوری زۆر بوو و کەوتە هێرش بردن، پاشان چووە ناو ئەرمەنستان و شاری ئەرجیشی[۲] گرتەدەست، ئەوەش یەکەم شار بوو کە دەستی بەسەردا بگرێت، لەوێ خۆی بەهێز کرد و لەوێوە بەرەو دیاربەکر ڕۆیشت و شاری ئامەدی گرت".[۳]

دواتر پاش بەریەککەوتنی لەگەڵ بوەیهییەکاندا، پەیوەندییەکانی لەگەڵ ئەرمەنەکاندا ئارام کردەوە بەو هیوایەی خۆی یەکلابکاتەوە بۆ جەنگ و ململانێی بوەیهییەکان، ئەمەش لە بازنەی ڕێکسختنەوەی پەیوەندییەکانیدا بوو لەگەڵ ئیمپراتۆریەتی بیزەنتیدا، چونکە میر باد ڕێککەوتنێکی لەگەڵ ئەو ئیمپراتۆریەتەدا بەست، ئەو ڕێککەوتنەش کاریگەریی هەبوو لەسەر پەیوەندییەکانی لەگەڵ ئەرمەنستاندا.[٤]

کوژرانی میر باد لە ساڵی (۳۸۰ك/۹۹۰ز) سەرەتایەک بوو بۆ تێکچوونی پەیوەندییەکانی نێوان دۆستەکی و ئەرمەنەکان، چونکە بە کوژرانی ئەو میرە، ئەرمەنەکان بیریان لەوەکردەوە سنووری دەسەڵاتی خۆیان فراوان بکەن و یەکێک لە سەرکردەکانیان بە ناوی داوود ئەنهۆلین بەرەو شاری ملازگرد بڕوات و دوای گەمارۆدانی و فشار خستنە سەر ژیانی خەڵکەکەی، کوردە موسڵمانەکان ناچار

---

(۱) ارشاك بولاديان: الأكراد في حقبة الخلافة العباسية، ص ١٦٥.

(۲) ئەرجیش: شارێکی دێرینی ناو خاکی ئەرمینیای گەورە بوو لە نزیک شاری خەڵات، زۆرێەی دانیشتوانەکەی ئەرمەنیی مەسیحی بوون. بڕوانە (ياقوت الحموي: معجم البلدان، ج١/ص ١٤٤).

(۳) ابن الأثير: الكامل في التأريخ، ج٧/ ص ٤٠٣، لە ڕووداوەکانی ساڵی (۳۷۳ك/۹۸۳ز) باسی کردووە.

(٤) عبدالرقيب يوسف: الدولة الدوستكية، ج٢/ ص ص ١٣٣-١٣٤.

کران شارەکە جێبهێڵن.[١]

دواتر پەیوەندیی خزمایەتی و هاوسەرگیریی لەنێوان مەڕوانیەکان و ئەرمەنەکاندا هاتەکایە، بۆ نموونە نەسرودەولەی مەڕوانی کچی سەنحاریبی پادشای سەناسینەکانی خواست و منداڵێکی لێی بوو بە ناوی فەزڵ، یان دەوترێت سەنحاریب، هەروەک بە ئەبوودولف ناسرابوو،[٢] لەکاتێکدا سەناسینەکان ئەرمەنی بوون، لەنێو خیلاتدا بە ڕێککەوتن لەگەڵ دەسەڵاتدارانی ئەوێدا چەند قەڵایەکیان هەبوو و تیایدا مابوونەوە،[٣] ئەو شازادە ئەرمەنییە سەرەتا خێزانی ئەمیر ئەبووعەلی مەڕوانی بوو، واتە براژنی نەسرودەولە بوو، واتە کچەکەی سەنحاریبی ئەرمەنی،[٤] دووجار هاوسەرگیریی لەگەڵ میرانی مەڕوانیدا ئەنجام داوە.

لە ساڵی (٤٢٣ك/ ١٠٣١ز) دا کاربەدەستی نەسرودەولەی مەڕوانی لە جەزیرە سووپایەکی سەروو دە هەزار کەسی پێکەوەنا و هێرشی بردە سەر ناوچە هاوسنووریەکانی ئەرمەن و کوشتاری لێکردن و ژمارەیەکی زۆری لێ بەدیل گرتن و دەستیشیگرت بەسەر دەستکەوتێکی زۆردا.[٥]

جارێکی دی پەیوەندیی نێوان مەڕوانی و ئەرمەنییەکان تێکچوویەوە، هۆکارەکەشی ڕووداوێکی هێرشبەریی ئەرمەنەکان بوو بەم چەشنە:

لە ساڵی (٤٢٧ك/ ١٠٣٥ز) دا ژمارەیەکی زۆر لە خەڵکی ئازەربایجان و

---

(١) أحمد عبدالعزيز محمود: الأمير باد الكردي، مديرية مطبعة الثقافة، أربيل، ٢٠١٣م، ص ١٨؛ جمال رشيد أحمد: لقاء الأسلاف الكرد و اللان، ص ٢٢٩.

(٢) الفارقي: تأريخ الفارقي، ص ١٦٩؛ فرست مرعي: الامارات الكردية في العصر العباسى الثانى، ص ٢٩٩.

(٣) ابن الأثير: الكامل في التأريخ، ج٧/ ص ٧٧٦.

(٤) الفارقي: تأريخ الفارقي، ص ١٦٩.

(٥) ابن الأثير: الكامل في التأريخ، ج٧/ ص ٧٥٥.

خوراسان و تەبەرستان و چەند ناوچەیەکی دی بە نیازی حەج ڕێیان گرتەبەر، بە لای ئەرمەنستان و خەلاتدا تێپەڕین و گەیشتنە ناوچەی ئانی، لەوێدا ئەرمەنە سەناسینەکان، هاوەم بە هێزە ئەرمەنییەکانی تر هێرشیان بردە سەر کاروانی حاجییەکان، سەناسینەکان دەرفەتیان قۆستەوە و لەگەڵ هێزەکانی ئەرمەنستاندا دەستیان تێکەڵ کرد و هێرشیان بردە سەر کاروانی حاجیان و ژمارەیەکی زۆریان لێ کوشتن و هەندێکیان لێ بەدیل گرتن و هەرچی مال و سامانیشیان هەبوو، دەستیان بەسەردا گرت، هەموو بەندکراو و سامانەکانیان لەگەڵ خۆیاندا برد بۆ لای ڕۆمەکان -ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی-، ئەمەش ئاماژەیە بەوەی پەیوەندیی و ڕێککەوتنێکی پێشوەختە هەبووە لەنێوان سەناسینە و ئەرمەنستان و ئیمپراتۆریەتی بیزەنتیدا، نەسرودەولەی کوڕی مەڕوانیش کە ئەمەی بیست، سووپایەکی گەورەی پێکهێنا و بڕیاری دا هێرش بباتە سەریان، ئەرمەنەکان کە ئەم هەواڵەیان بیست، خێرا پەیوەندییان بە نەسرودەولەی مەڕوانیەوە کرد و بەڵێنیان دا هەرچی بەندکراو و ماڵ و سامان هەیە، هەمووی بگێڕنەوە بۆیان، نەسرودەولەش هەرچەندە حەزی دەکرد هێرشەکە بکات، بەڵام لەبەرئەوەی شارەزای سەختی قەڵا و شوێنەکانیان بوو، هەروەها دەیزانی ڕێککەوتنیان هەیە لەگەڵ بیزەنتییەکاندا و ئەگەری ئەوە هەیە لەگەڵ دەستپێکردنی جەنگدا، بیزەنتییەکان بێنە سەر هێڵ و پشتیوانی لە ئەرمەنەکان بکەن، بۆیە ڕازی بوو ڕێککەوتنەکەیان لەگەڵ ببەستێت.[1]

ڕووداوێکی تری بەریەککەوتنی مەڕوانی و ئەرمەنەکان پەیوەست بوو بە هێرشێکی تەمبێکردنی والی دۆستەکییەکان لە جەزیرە بۆ سەر ئەرمەنەکان لە باشووری دەریاچەی وان، ئەم بەریەککەوتنانەش پەیوەندییان هەبوو بە ململانێی بیزەنتی — دۆستەکییەوە بیزەنتییەکان لە پشتەوە هانی ئەرمەنەکانیان دەدا بۆ فشار خستنە سەر مەڕوانییەکان، هۆکارەکەشی سەختی بەریەککەوتنی بیزەنتی

---

(١) ابن الأثير: الكامل في التأريخ، ج٧/ ص ص ٧٧٦-٧٧٧؛ عبدالرقيب يوسف: الدولة الدوستكية، ج٢/ ص ص ٧١-٧٢.

و مەڕوانییەکان بوو لەسەر شاری ڕوها.[١]

پاش بەریەککەوتنی مەڕوانیەکان لەگەڵ سەناسینە ئەرمەنەکاندا، چەند هەنگاوێکی خۆپارێزیی بەرانبەر بە ئەرمەنەکان لەلایەن میری مەڕوانییەوە بەدیدەکرێن، وەک سزادانی ئەو بازرگانانەی ناو وڵاتەکەی کە پەیوەندییان لەگەڵ سەناسینەکاندا هەبوو، هەروەها درووستکردنی قەڵایەکی بەهێز لەسەر سنووری سەناسینەکان وەک بەریەرستێک لەبەردەم مەترسی و پێشڕەوییان لە ئاست سنووری میرنشینی مەڕوانیدا.[٢]

سەبارەت بە پەیوەندی مەڕوانی و جۆرجییەکان تەنیا لە کاتی کوژرانی مومەهیدودەولە (٤٠١ك/١٠١٠ز) و سەرەتای هاتنەسەر دەسەڵاتی میر نەسرودەولە ئەحمەدی کوڕی مەڕواندا باسێکیان لێوەکراوە، ئەویش ئەوەیە کە ئیبن فیلووسی ڕاوێژکاری نزیکی شەروە[٣] پێشنیاری بۆ کرد لەپێناو نەشکانی تەواوەتی لەبەردەم نەسرودەولەدا نامەیەک بنووسێت بۆ ئیمپراتۆری ڕۆم و پەنا ببات بەر ئەوێ و وڵاتیشی بەدەستەوە بدات، خەڵکی شارەکەش ئەم هەواڵەیان بیست و ئەوەیان لەسەر دڵ گران بوو و ئیبن فیلووسیان کوشت، لەم کاتەدا شەروە بۆ بەرگری لە خۆی و دەسەڵاتەکەی پەنای بردە بەر سەرکردەیەکی جۆرجییەکان کە لە سەردەمی مومەهیدودەولەدا لەدەست پادشای جۆرجییەکان هەڵهاتبوو و هاودەم بە ژمارەیەک لە جۆرجییەکان پەنای هێنابوویە بەر میری مەڕوانی و ئەویش پەنای دابوو و وەک هێزێکی سەربازیش سوودی لێوەرگرتبوو، پاش کوژرانی مومەهیدەودەولە لەسەر دەستی شەروە لە ساڵی (٤٠٢ك/١٠١١ز)، ئەم سەرکردە

---

(١) عبدالرقيب يوسف: الدولة الدوستكية، ج٢/ ص ٧٢.

(٢) عبدالرقيب يوسف: الدولة الدوستكية، ج٢/ ص ٧٢.

(٣) یەکێک بوو لە سەرکردە نزیکەکانی مومەهیدودەولەی مەڕوانی کە لەلای میری مەڕوانی ڕێز و خۆشەویستییەکی زۆری هەبوو، بەڵام دواجار لەژێر کاریگەری خزمەتکارێکیدا، شەڕوە دەستی چووە خوێنی مومەهیدودەولە. بڕوانە (ابن الأثير: الكامل في التأريخ، ج٧/ص٤٣٧).

جۆرجییە هاوەەم بە هێزە جۆرجییەکەی چوویە ژێر فەرمانی شەروەوە، پاش فشاری خەڵکەکە لەسەر شەروە، لەسەر فەرمانی شەروە چەکدارە جۆرجییەکان دەستیاندایە تیربارانکردنی خەڵکەکەو ژمارەیەک لە خەڵکەکەیان کوشت و هەندێکیشیان لێ بریندار کردن.[1]

(١) الفارقي: تأريخ الفارقي، ص ص ٩٧-٩٨.

تەوەری دووەم

پەیوەندیی دۆستەکیی- مەڕوانی و بیزەنتییەکان

١-پەیوەندییەکانی دۆستەکی و بیزەنتییەکان لە سەردەمی میر باددا:

پەیوەندییەکانی دەوڵەتی دۆستەکی و ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی لە سەرەتاوە پتر جەنگ و بەرەککەوتن بوو، بادی دامەزرێنەری میرنشینەکەش لە سەرەتای دەسەڵاتەکەیەوە هێرشی دەبردە سەر ناوچەکانی ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی،[١] بەتایبەت ئەو ناوچانەی لە سەر سنووری دیاربەکر بوون وەک ناوچەکانی بەدلیس و ئەرغیش و ملازگرد، بەڵام بەهۆی هێرش و فراوانخوازیەکانی بوەیهییەکان سیاسەتی فراوانخوازی لەسەر سنووری بیزەنتییەکان لەلایەن بادەوە وەستا، ئیدی لەوەبەدوا لەبری هێرشبردنە سەر خاکی بیزەنتییەکان، هەوڵیدا لێیان نزیک ببێتەوە و دژ بە هەڵمەتی بوەیهییەکان داوای هاوکاری لە بیزەنتییەکان بکات، بۆ ئەمەش ڕێککەوتنی لەگەڵ بەست و دۆستایەتی لەگەڵ دامەزراند، لەنێو بەندەکانی ڕێککەوتنەکەشدا ئەوەی تێدابوو کە هەردوولا دژ بە چاوچنۆکی و فراوانخوازی بوەیهییەکان یەکدەست بوەستنەوە، هەروەها ئەگەر باد لەبەردەم بوەیهییەکاندا شکستی خوارد، بیزەنتییەکان مافی پەنابەرێتی پێ بدەن.[٢]

---

(١) الروذراوردي: ذيل تجارب الأمم، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، ٢٠٠٣م، ص ٥٣؛ ج٧/ ص ١٠٦؛ ناراس زەینەڵ: دیپلۆماسیەتی کورد لە سەردەمی بوەیهییەکاندا، ل ٢١٨.

(٢) عبدالرقيب يوسف: الدولة الدوستكية، ج١/ ص ٦٩؛ محمد سهيل طقوش: تاريخ الأكراد، ص ٦١.

لە ساڵی (۳۷۲ک/ ۹۸۲ز) بەدواوە پەیوەندیی نێوان بیزەنتییەکان و بادی دۆستەکی گۆڕانکاری بەخۆیەوە دی و بەرەو ئاشتی و ئارامیی هەنگاوی نا و لەسەر بنەمای دڵڕاگرتنی یەکدی وەستابوو، بە چەشنێک میر باد زۆرجار سامان و دیاریی دەنارد بۆ ئیمپراتۆری بیزەنتی.(۱)

نزیکبوونەوەی بوەیهی و بیزەنتییەکان مەترسی بوو بۆ سەر ڕێککەوتنی نێوان باد و ئیمپراتۆری بیزەنتی، چونکە دواجار دانووستانی نێوان بوەیهی و بیزەنتییەکان هاتە کایە و ئاگربەستێکی دە ساڵەی لەخۆدەگرت، تێبینی خاڵێک دەکرێت کە ئاماژەیە بە ئەگەری پەیوەندی دۆستانەی نێوان باد و بیزەنتییەکان، خاڵی ڕێککەوتنەکەش لە سەرەتادا ئەوەبوو ئیمپراتۆری بیزەنتی ڕازی ببێت ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی باد بکەونە ژێر دەسەڵاتی بوەیهییەکانەوە، دواتر مەرجەکە گۆڕا و بەمجۆرە دارێژرایەوە "پادشای ڕۆم یارمەتی باد نەدات و ئەگەر هات و باد پەنای بردە بەر ڕۆم، ئەو پەنای نەدات"،(۲) پێدەچێت هۆکاری دەستبەرداربوونی بوەیهییەکان بۆ ئەو داواکارییەی یەکەم ئەوەبووبێت کە باد توانی دەستبگرێت بەسەر هەرێمی دیاربەکردا و دەسەڵاتی تەواو فراوان بکات، بەو چەشنە داواکارییەکە ناواقیعی دەردەچوو.(۳)

ئەم ڕێککەوتنەی بیزەنتییەکان لەگەڵ بوەیهییەکان، متمانەی بیزەنتییەکانی لای باد نەهێشت و بۆ دەرفەتێک دەگەڕا هەتا بیر لە بژاردە و لایەنێکی تر بکاتەوە، زۆری نەخایاند ئەو دەرفەتەش هاتە پێشەوەو سەرکردەیەکی هەڵگەڕاوەی نێو بیزەنتییەکان خەریک بوو بارودۆخەکە ئاوەژۆ بکاتەوە، ئەوەبوو پاش شکستی سووپای بیزەنتی لەبەردەم بولغارەکاندا کە گورزێکی کوشندە بوو بۆ ئیمپراتۆری بیزەنتی، سەرکردەیەکی هەڵهاتووی بیزەنتی کە لە بەغداد بوو بە ناوی (فارت

---

(۱) ناراس زمینەڵ: دیپلۆماسیەتی کورد لە سەردەمی بوەیهییەکاندا، ل ۲۱۹.

(۲) الروذراوردي: ذيل تجارب الأمم، ص ص ٤٩ - ٥٢.

(۳) عبدالرقيب يوسف: الدولة الدوستكية، ج۱/ ص ٦٩.

سکلیروس) بڕیاریدا هێز پێکەوە بنێت بۆ هێرشبردنە سەر بیزەنتە بەو نیازەی خۆی ببێتە ئیمپراتۆر، بۆ ئەمەش داوای یارمەتی لە هێزە مەسیحییە ناوچەییەکان و هێزە ناوچەییە موسڵمانەکانیش کرد، لەنێویشیاندا کۆمەکی لە باد خواست، ئەویش پێی وابوو هەستانەوەی ئیمپراتۆری بیزەنتی سەختە، بۆیە ڕازی بوو بە داواکە و چەند یەکەیەکی سەربازی خستە خزمەت سەرکردە سکلیروس، بەڵام دواجار بەریەککەوتن ڕووبەڕووبنەدا و بە ڕێککەوتن کۆتایی پێ هێنرا.[١]

٢- پەیوەندییەکانی مەڕوانی و بیزەنتییەکان لە سەردەمی ئەبووعەلیدا (٣٨٠-٣٨٧ك/ ٩٩٠- ٩٩٧ز)

کوژرانی بادی دۆستەکی ئەو دەرفەتەی بە بیزەنتییەکان دا هەتا لەبیانوو بن بۆ ئاگربەستیان لەگەڵ دۆستەکیەکاندا و وەک ئاگربەستێکی هەڵوەشاوە مامەڵەی لەگەڵدا بکەن،[٢] بۆیە لە ساڵی (٣٨٢ك/ ٩٩٢ز) دا بە سەرکردایەتی (بسیلیوس) هێرشیان بردە سەر خەڵات و مەڵازگرد و ئەرجیش و برکری،[٣] خێرا میر ئەبووعەلی کوڕی مەڕوان کە شوێنی بادی گرتبوویەوە خۆی گەیاندە ئەو ناوچانە و بەرپەرچی هێرشەکانی دایەوەو سووپای بیزەنتییەکانی تێکشکاند و هەڕەشەی ئەوەشی لێکردن کە سووپایەکی زیاتر بەڕێوەبە بۆ پشتگیریکردنی، ئەمە بیزەنتییەکانی ناچارکرد بیر لە ڕێککەوتنێکی نوێ بکەنەوە و ئاگربەستێکی دە ساڵەیان بەست و گەڕانەوە.[٤]

---

(١) ارشاك بولادیان: الاكراد في حقبة الخلافة العباسية، ص ١٩٩.

(٢) الفارقي: تأريخ الفارقي، ص ٦١؛ محمد سهيل طقوش: تاريخ الأكراد، ص ٦٨.

(٣) الفارقي: تأريخ الفارقي، ص ٦١؛ عبدالرقيب يوسف: الدولة الدوستكية، ج١/ ص ١٢٨؛ کەیوان ئازاد ئەنوەر: کوردستان و کورد لە سەدەکانی ناوەڕاستدا، ل ٨٩.

(٤) الفارقي: تأريخ الفارقي، ص ٦١.

۳- پەیوەندییەکانی مەڕوانی و بیزەنتییەکان لە سەردەمی مومەهیدودەولەدا(۳۸۷-٤۰۱ك/ ۹۹۷-۱۰۱۰ز)

مومەهیدودەولە کە لەپاش میر ئەبووعەلی هات، هەمان سیاسەتی ئاشتەوایی و ئاگربەستی لەگەڵ بیزەنتییەکاندا پەیڕەو کرد، لە بەرانبەردا لە ساڵی (۳۹۰ك/ ۹۹۹ز) دا کاتێک ئیمپراتۆری بیزەنتی هات بۆ ناوچەکانی ئامەد و میافارقین، لەوێ لەگەڵ مومەهیدودەولەدا دانووستانیان ئەنجامدا و گەیشتنە ڕێککەوتن.[۱]

ئەم دانووستانەش لە کاتی بارگرژی نێوان فاتیمی و بیزەنتییەکاندا بوو، کاتێک ئیمپراتۆری بیزەنتی لە نێو سووپاکەیدا لە ناوچەی ئەرزنجان بوو،[۲] چاوی کەوت بە مومەهیدودەولەی مەڕوانی و ڕێزێکی زۆری لێگرت و نازناوی ماکیستڕۆس و دۆقسی خۆرهەڵاتی پێ بەخشی،[۳] ئەو پۆست و نازناوەش گرنگیەکی تایبەتی خۆی هەبوو، چونکە ئیتر ئەو کەسە مافی ئەوەی دەبوو دەستوەردانی هەبێت لە بەشێک لە کاروباری ناوچەکانی ئیمپراتۆریەتی بیزەنتیدا، بۆ نموونە دەستوەردان لە مەسەلەی ئەو سەرانەی کە بیزەنتییەکان لە دەسەڵات و ناوچەکانیان وەردەگرت، هاوکات فەرمانی بەو یەکە سەربازییە بیزەنتییانە کرد کە لە ئەرمەنستان بوون هەرکات مومەهیدودەولە پێویستی بە چەک هەبوو ئەوان چەکی پێویستی پێ بدەن و هاوکاری بن.[٤]

سوودوەرگرتنی مومەهیدودەولە لەو پەیوەندیەی لەگەڵ بیزەنتییەکاندا بە بەرجەستەیی خۆی لەو هەوڵەدا بینیەوە کە تکای بۆ ئەبولهەیجائی حەمدانی کرد کە زاوای خۆی بوو و لەکاتی ململانێی نێوخۆیی حەمدانییەکاندا پەنای بردبوویە

---

(۱) الفارقي: تأريخ الفارقي، ص ٦١، ٨٤؛ محمد سهيل طقوش: تاريخ الأكراد، ص ٦٨.

(۲) محمد علي مرجونة: تاريخ الاكراد في الخلافة العباسية، ص ۲۰۲.

(۳) الأنطاكي: تأريخ الأنطاكي، ص ۲٤۷؛ ارشاك بولاديان: الاكراد في حقبة الخلافة العباسية، ص ۲۰۲.

(٤) ارشاك بولاديان: الاكراد في حقبة الخلافة العباسية، ص ۲۰۲.

بەر بیزەنتییەکان و لەوێ پەنادرابوو، دواتر کە خەڵکی ژێر دەسەڵاتی حەمدانیەکان ویستیان ئەبولهەیجا بهێننەوە و دەسەڵاتدارییان بکات، داوایان لە مومەهیدودەولە کرد نامەیەک بنووسێت بۆ ئیمپراتۆری بیزەنتی هەتا ئەبولهەیجایان بۆ بنێرێتەوە، ئەویش ڕازی بوو و بەو مەبەستە نامەیەکی بۆ ئیمپراتۆری بیزەنتی نووسی و پێیشی ڕاگەیاند کە ناهێڵێت خەرجیەکانی دارایی و سەربازی ئەو گەڕانەوەیە بکەونە ئەستۆی ئەو، ئیمپراتۆریش بە داواکەی مومەهیدودەولە ڕازی بوو.[1]

٤- پەیوەندییەکانی مەڕوانی و بیزەنتییەکان لە سەردەمی نەسرودەولەدا (٤٠١ ك-٤٥٣ك/ ١٠١٠-١٠٦١ز)

لە پاش کوژرانی مومەهیدودەولە و لەکاتی ململانێی شەروە لەگەڵ میر نەسرودەولەدا، ئەو دەمەی شەروە تووشی شکستێکی سەخت بوویەوەو ترسی لێ نیشت بە تەواوەتی بشکێت، ئیبن فیلووسی ڕاوێژکاری نزیکی شەروە پێشنیاری بۆ کرد نامەیەک بنووسێت بۆ ئیمپراتۆری بیزەنتی و پەنا ببات بەر ئەوێ و پێی وت "پادشای ڕۆم نەبێت کەسی تر ناتوانێت خوێنمان لە ڕشتن بپارێزێت، وڵاتیشی تەسلیم بکە"، ئەویش بە گوێی کرد و بە کۆمەڵێک دیاری و خەڵاتەوە نامەیەکی بۆ ئیمپراتۆری بیزەنتی نارد، خەڵکی شارەکەش ئەم هەواڵەیان بیست و ئەوەیان لەسەر دڵ گران بوو و بە ناشکرا لە شوێنان نەفرەتیان لە شەروەو ئیبن فیلووس دەکرد، دواجاریش ئیبن فیلووسیان کوشت و شەروەش داوای پەنای کرد و لەلایەن پیاوماقوولانی شارەکەوە پەنادرا.[2]

نەسرودەولە دیارترین و بەهێزترین میری نێو میرنشینی مەڕوانی بوو، سەرەتای هاتنە سەر دەسەڵاتیشی هێما بوو بۆ بەهێزی دەسەڵاتی، چونکە لە یەک کاتدا

---

(١) ابن العديم: زبدة الحلب في تاريخ حلب، ص ١١٣.

(٢) الفارقي: تأريخ الفارقي، ص ص ٩٦ - ٩٨.

هەرسێ دەسەڵاتی زلهێز و ڕەسمیی عەببباسی و فاتیمی و بیزەنتی دانیان نا بە دەسەڵاتەکەیدا و نێردراوی هەر سێ دەسەڵاتەکە لە یەک کاتدا لە کۆشکەکەیدا کۆبوونەوە و بە بەرگ و کاڵا و دیاری تایبەتەوە دانیان نا بە دەسەڵاتەکەیدا.[1]

لە سەروبەندی جەژنی قوربانی ساڵی (٤٠٣ك/ ١٠١٢ز) دا، نێردراوی باسیلی صەقلی ئیمپراتۆری بیزەنتی (٣٦٦-٤١٦ك/ ٩٧٦-١٠٢٥ز) بە کۆمەڵێک دیاری زۆر و نایابەوە گەیشتە لای میر نەسرودەولەو لەلایەن خەڵکەوە پێشوازی لێکرا، ماوەیەک هەر سێ نێردراوی سێ دەسەڵاتەکە (عەببباسییەکان، فاتیمییەکان، بیزەنتییەکان) لەوێ مانەوە و لە ڕۆژی چوارەمی جەژنی قوربانداا نەسرودەولە بۆ پیرۆزبایی جەژن لە کۆشکەکەیدا دانیشت، نێردراوی خەلیفە و سوڵتان لەلای راستەوە و نێردراوی فاتیمی و بیزەنتیش لەلای چەپیەوە دانیشتن، دوای خوێندنەوەی شیعر و چەند بۆنەیەکی دی، نەسرودەولە پۆشاکی تایبەتی کردە بەری هەریەک لە نێردراوەکانی ئەو سێ دەسەڵاتە.[2]

پاش مردنی باسیلی دووەم پەیوەندییەکانی نێوان مەڕوانی و بیزەنتییەکان وەک پێشووتر نەما و جۆرێک لە بارگرژی بەخۆیەوە بینی، یەکێک لە هۆکارە سەرەکییەکان بریتی بوو لە چاوتێبڕینی بیزەنتییەکان بۆ شاری ڕوها، ئەویش لەبەر چەند هۆکارێک:

١-یەکەم مەڵبەندی مەسیحییەت بوو لە وڵاتی نێوان دوو ڕووبار و ناوچە کوردییەکاندا.

٢-مەڵبەندی سەرەکیی کڵێسای خۆرهەڵاتی بوو.

٣-لانکەی زمانی سریانی بوو کە لە ناوچە کوردییەکان و لەنێو فارس و

---

(١) الفارقي: تأريخ الفارقي، ص ص ١٠٩ - ١١٠؛ عبدالرقيب يوسف: الدولة الدوستكية، ج١/ ص ١٧٣.

(٢) الفارقي: تأريخ الفارقي، ص ص ١٠٩ - ١١٠.

هیندیشدا بوو بە زمانی مەسیحییەکان.

٤- ئەفسانەی پیرۆزی شاری ڕوها کە بە گوێڕەی گێڕانەوەکان عیسای مەسیح لە سەردەمی خۆیدا دەستەسڕەکەی خۆی بە خوێندکارێکی خۆیدا ناردووە بۆ بەڕێسی شاری ڕوها.

٥- گەمارۆدانی میرنشینی مەڕوانی، چونکە لەلایەکەوە ئەرمەنەکان هاوسنووری بوون، لەولاشەوە بیزەنتییەکان، ئەگەر ڕوهاشیان بگرتایە، گەمارۆی ئەو میرنشینەیان دەدا.[١]

ئیبنولئەسیر لە ڕووداوەکانی ساڵی (٤٢٢ك/ ١٠٣٠) دا باسی لەوە کردووە پاش کوژرانی عوتەیری بەڕێسی ڕوها، لەسەر داوای صالحی کوڕی میرداسی[٢] بەڕێسی حەلەب نەسروودەولە ڕازی بوو بەڕێسیارێتی شاری ڕوها بداتە دەست ئیبن عوتەیر و ئیبن شیبل، لە شاری ڕوهایش دوو بورجی بەهێز و پتەوی لێ بوو، ئیبن عوتەیر بورجە گەورەکەو ئیبن شیبلیش بورجە بچووکەکەیان وەرگرت، زۆری نەخایاند ئیبن عوتەیر پەیوەندی کرد بە ئەرمانۆسی سێیەمی بیزەنتییەوە (٤١٩-٤٢٦ك/١٠٢٨-١٠٣٤ز) و ناوچەی ژێر دەسەڵاتی خۆی لە ڕوها و چەند گوندێکی چواردەوریشی بە بیست هەزار دینار پێ فرۆشت و بورجەکەشی دا بەدەستەوە، بیزەنتییەکان هاتنە ناو بورجەکەو ناوی خودی شارەکەشەوە کوشتارێکی زۆریان تێدا ئەنجامدا و بەشەکەی تریش کە بەدەست ئیبن شیبلەوە بوو گیرا و ئەوان ڕایانکرد و بیزەنتییەکان مانەوە و کەوتنە کوشتاری موسڵمانان و ڕووخاندنی مزگەوتەکان، نەسروودەولە کە ئەوەی بیست، خێرا بەرەو ڕوها

---

(١) ارشاك بولادیان: الاكراد في حقبة الخلافة العباسية، ص ٢٠٣؛ محمد سهيل طقوش: تاريخ الأكراد، ص ٧٦.

(٢) ساڵحی کوڕی میرداسی کیلابی کە بە ئەسەدودەولە ناسرابوو، یەکێک بوو لە سەرکردە دیارەکانی عەرەب کە لە ساڵی (٤١٧ك/١٠٢٦ز) دا حەلەبی گرتەدەست و لە ساڵی (٤٢٠ك/١٠٢٩ز) دا کوژرا. بڕوانە (الذهبي: سير أعلام النبلاء، ج١٧/ ص ٣٧٥).

سووپایەکی بەڕێخست و گەمارۆی شارەکە درا و دەستی بەسەردا گیرایەوە، بەڵام بیزەنتییەکان لەنێو دوو بورجەکەدا مابوونەوە، مەسیحییەکانیش لە کڵێساکەیاندا خۆیان حەشاردا، سووپای مەڕوانی گەمارۆیان دان و ناچاریان کردن بێنە دەرەوەو ژمارەیەکیان لێ کوشتن و دەستیانگرت بەسەر شمەکەکانیاندا، پاشان ئیمپراتۆری بیزەنتی سووپایەکی بەرەو دوو بورجەکە نارد کە نزیکەی دە هەزار جەنگاوەر دەبوون، مەڕوانیەکان لەبەردەم بیزەنتییەکاندا تێکشکان و شار کەوتە دەست ئەوان.[1]

بارودۆخەکە بەو چەشنە بوو هەتا لە ساڵی (٤٢٧ك/ ١٠٣٥ز) دا ئیبن وەسابی نومەیری سووپایەکی لە کوردەکان و نەتەوەکانی دیکە پێکهێنا و داوای لە بیزەنتییەکانی ناو ڕوها کرد هاوکاری بن بۆ هێرش بردنە سەر ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی نەسرودەولەی مەڕوانی، سەرەتا هێرشی بردە سەر چەند ناوچەیەک و تاڵان و بڕی تێدا ئەنجام دا،[2] لە بەرانبەر ئەم هەڵوێستەدا نەسرودەولە دوو هەنگاوی گرنگی نا:

یەکەم: پەیامێکی نارد بۆ ئیمپراتۆری بیزەنتی و هەواڵی ئەو هەڵمەتەی پێدا و سەرکۆنەی کرد لەسەر شکاندنی ئەو بەڵێن و ئاگربەستەی لەنێوانیاندا هەبوو.[3]

دووەم: بانگەوازێکی لەنێو موسڵمانانداد دەستپێکرد بۆ پشتیوانیکردنی دژ بەو نیەتە و بەشێکی دیاری سەرکردە و هێزە موسڵمانەکانیش بەدەم بانگەوازەکەیەوە هاتن و سووپایەکی گەورەی پێکەوەنا بۆ هێرشبردنە سەر هێزە بیزەنتییەکان لە ڕوها.[4]

---

(١) الكامل في التأريخ، ج٧/ ص ٧٤٤.

(٢) ابن العبري: تأريخ الزمان، ص ص ٨٥-٨٦؛ الأنطاكي: تأريخ الأنطاكي، ص ٤٣٥.

(٣) الأنطاكي: تأريخ الأنطاكي، ص ٤٣٥.

(٤) ابن الأثير: الكامل في التأريخ، ج٧/ ص ٧٧٠.

ئیمپراتۆریش کە هەواڵەکەی پێگەیشت و لەولایشەوە زانی موسڵمانان کۆدەنگانە کۆبوونەتەوە بۆ هێرشبردنە سەر شاری ڕوها، چەند هەنگاوێکی نا:

یەکەم:خێرا نێردراوی نارد بۆ لای نەسرودەولە و پۆزشی بۆ هێنایەوەو بێئاگایی خۆی لەو هێرشە نیشاندا و سوێندیشی بۆ خوارد، بەوەشەوە نەوەستا، بەڵکوو بڕێک دیاری گرانبەهای بۆ میری مەڕوانی نارد.

دووەم:پەیامی سەرکۆنەی نارد بۆ هێزە بیزەنتییەکانی ناو ڕوها و فەرمانی پێکردن بوەستن لەو هێرش و هەڵمەتانەیان.[١]

نەسرودەولە هەردەم لە خەیاڵی ئەوەدا بوو بتوانێت شاری ڕوها بگرێتەوە، بۆ ئەوەش ویستی ڕێخۆشکەری بکات، لەو سەروبەندەشدا ئیبن وەسابی نومەیری و ئیبن عوتەیر دژ بە بیزەنتییەکان ڕاپەڕین، ئەمەش دەرفەتێکی چاك بوو بۆ نەسرودەولە هەتا سوود لەو هەلە وەربگرێت و لە ساڵی (٤٢٧ك/ ١٠٣٥ز) دا هەڵمەتێک بباتە سەر شاری سوەیدا کە لەسەرەڕێی شاری ڕوهادا بوو،[٢] هەریەک لەو دوو سەرکردەی پێشووش دایانە پاڵ سووپاکەی ئەحمەدی کوڕی مەڕوان و هەرسێ لا پێکەوە تواناییان ئەو شارە بگرن،[٣] لەوێشەوە هەنگاو بنێن بۆ گەمارۆدانی شاری ڕوها، بیزەنتییەکانیش خێرا سووپایەکی پێنج هەزار کەسییان نارد بۆ پشتیوانی سەربازگەکەیان لە ڕوها، بەڵام ئەو هێزە کەوتنە نێو بۆسەیەکی نەسرودەولەوەو زۆربەیان کوژران و ئەوانی دیکەش بڵاوەیان لێکرد و هەڵهاتن، هاوکات سەرکردەکەیان بەدیل گیرا، نەسرودەولە هەڕەشەی کوشتنی دیلەکانی کرد ئەگەر بێتو شارەکە نەدەن بەدەستەوە، ئەوانیش ناچار بوون خۆبەدەستەوە بدەن، ئەوکات بیزەنتییەکان شاریان جێهێشت و چوونە نێو قەڵای

---

(١) ابن الأثير: الكامل في التأريخ، ج٧/ ص ٧٧٠؛ ارشاك بولاديان: الاكراد في حقبة الخلافة العباسية، ص ٢٠٤.

(٢) محمد سهيل طقوش: تاريخ الأكراد، ص ٧٨.

(٣) أبو الفداء: المختصر في أخبار البشر، ج٢/ ص ١٥٩.

شارەکەوە، بەڵام لە دەرەوە هێزی پشتیوانی بیزەنتییەکان هات و بەشێک لە سووپای سەرکەوتووی بەخۆیەوە سەرقاڵکرد، ئەمەش ڕێخۆشکەر بوو هەتا بیزەنتییەکانی ناو قەڵاکە جارێکی تر شارەکە بگرنەوە، بەوەشەوە نەوەستان، بەڵکوو بەرەو شاری حەڕانیش پێشڕەویان کرد، خێرا ئیبن وەساب چوو بۆ بەرگرتن بەو هێرشە و تووشی شکستی کرد و هێزی بیزەنتی گەڕایەوە نێو ڕوها، بەم چەشنە نەسروەدەولە نەیتوانی ئەو شارە لەنێو چنگی بیزەنتییەکان دەربهێنێتەوە.[1]

جارێکی دی لە ساڵی (٤٣٩ك/ ١٠٤٧ز) دا پەیوەندییەکانی نێوان مەڕوانی و بیزەنتییەکان جۆرێک لە گرژییان تێکەوت، هۆکارەکەشی دەرکەوتنی کەسایەتییەک بوو بە ناوی ئەصفەری تەغلیبی کە بانگەشەی ئەوەی دەکرد لە کتێبی پیرۆزدا باسی کراوەو خەڵکێکی لە دەوری خۆی کۆکردەوەو هێرشی بردە سەر هەندێ ناوچەی بیزەنتییەکان و چەند سەرکەوتنێکی بەدەستهێنا و دەستیگرت بەسەر بڕێک دەستکەوتدا و ناوونابانگی دەرکرد، جار دوای جار هێرشی دەبردە سەر بیزەنتییەکان و ڕۆژدوای ڕۆژ خەڵکی لە دەوری کۆدەبوونەوە و ترسی خستە دڵی بیزەنتییەکانەوە، بۆیە ئیمپراتۆر نامەیەکی نارد بۆ نەسروەدولەی کوڕی مەڕوان کە تیایدا هاتبوو: "خۆت دەزانیت چ ڕێککەوتنێک لەنێوان ئێمە و ئێوەدا هەیە، ئەو کابراش بڕێک بەزمی ناوەتەوە، جا ئەگەر لە ئاگریەست پاشگەزبوویتەتەوە پێمان بڵێ با ئێمەش لەوبارەوە هەنگاوی پێویست بنێین"، هاتنی نێردراوی ئەصفەریش بۆ لای نەسروەدولە هاوکات بوو لەگەڵ گەیشتنی ئەو نامەی ئیمپراتۆردا، ئەصفەر بۆڵەی نەسروەدولەی دەکرد لەسەرئەوەی وازی لە جەنگ هێناوەو خووی داوەتە رابواردن، نەسروەدولەش ئەمەی پێ ناخۆش بوو، بۆیە خەڵکێکی لە بەنونومەیر نارد و پێی وتن: "ئەم کابرایە ڕۆمی لێ هانداوین و ئێمەش دەرەقەتی ڕۆم نایەین"، پاشان سامانێکی چاکی پێدان بۆ لەناوبردنی، ئەوانیش چون بۆ لای و بە فێڵ توانییان بەدیلی بگرن و هێنایان بۆ

(١) ابن الأثير: الكامل في التأريخ، ج٧/ ص ٧٧٦.

لای نەسرودەولە، بەمەش خواستی ئیمپراتۆری بیزەنتی بەدیهێنا.[١]

لە ساڵی (٤٤١ك/ ١٠٤٩ز) دا لە گەرمەی ململانێی نێوان بیزەنتی و سەلجووقییەکاندا، نەسرودەولە لەسەر راسپاردەی قوستەنتینی نۆیەمی ئیمپراتۆری بیزەنتی (٤٣٤-٤٤٦ك/١٠٤٢-١٠٥٤ز) هەوڵی نێوەندگیری دا لەنێوان ئەو دوو زلهێزەدا،[٢] دیارە پەیوەندییەکانیان دواتر بەرەو تەباییەکی زیاتر چون، وەک چۆن لە ڕووداوەکانی ساڵی (٤٤٣ك/ ١٠٥١ز) دا باس لەوە دەکرێت ئەحمەدی کوڕی مەڕوان بڕێک دیاریی گرانبەهای ناردووە بۆ قوستەنتین و لەنێویشیاندا فیلێکی بە دیاریی بۆ ناردووە.[٣]

(١) ابن الأثير: الكامل في التأريخ، ج٨/ ص ٦٤؛ ابن العبري: تأريخ الزمان، ٩٦.

(٢) ابن العبري: تأريخ الزمان، ٩٧؛ عبدالرقيب يوسف: الدولة الدوستكية، ج٢/ ص ٢١.

(٣) العظيمي: تاريخ حلب، تح: ابراهيم زعرور، دمشق، ١٩٨٤م، ص ٣٤١.

بەشی چوارەم

پەیوەندیی نێوان ئەیووبییەکان و خاچییەکان

باسی یەکەم: بەرەیەککەوتنی نێوان ئەیووبی و خاچییەکان هەتا مردنی سەلاحەدین

باسی دووەم: بەرەیەککەوتنی ئەیووبی و خاچییەکان لە دوای سەلاحەدینەوە

باسی یەکەم

بەریەککەوتنی ئێوان ئەیووبی و خاچییەکان هەتا مردنی سەلاحەدین

تەوەری یەکەم:

بەریەککەوتنی ئەیووبی و خاچییەکان لە سەردەمی زەنگییەکاندا

ئەیووبییەکان لە سایەی زەنگییەکان لە شامدا پۆستی گەورەیان پێ درا،[١] لەوێ ئەیووبییەکان جەنگی فرەنجەکانیان کرد و چەندین قەڵایان گرت،[٢] دیارترین بەشداریشیان لە جەنگی خاچییەکان لە شامدا بریتی بوون لە:

وەڵامدانەوەی هێرشێکی پادشای ئەنتاکیە کە بەشێکی سووپاکەی بەرەو حەما و بەشەکەی تریش بەرەو حەلەب هێرشی برد، ئەسەدەدین شێرکۆ بە سووپایەکەوە بەرەو خاچییەکان چوو، کەچی بۆی دەرچووبوون، بەڵام بەشێک لە پیادەی ناو سووپای خاچییەکان مابوونەوە کە دیلەکانی ئەو ناوچەیان پێ بوو، شێرکۆ هەموو پیادە خاچییەکانی کوشت و زۆربەی دەستکەوتەکانی گێڕایەوە، پاشان ڕوویکردە ئەرتاح و ئوستاق و هەرچی شتێک کە فرەنجەکان دەستیان بەسەردا گرتبوو،

---

(١) ابن الأثير: التاريخ الباهر في الدولة الأتابكية، تح: عبدالقادر أحمد طليمات، دار الكتب الحديثة، القاهرة، ١٩٦٣م، ص ١٠١٩.

(٢) ابن عساكر: تأريخ مدينة دمشق، ج٢٣/ ص ٢٨٤.

گێڕایەوەو بە سەرکەوتوویی گەڕایەوە بۆ حەلەب.[١]

لە ڕووداوەکانی ساڵی (٥٤٣ك/ ١١٤٨ز) دا کوژرانی نوروەدەوڵە شاهشناهی کوڕی ئەیووب دەبینین کە براگەورەی سەلاحەدینی ئەیووبی بوو، کوژرانیشی لەسەر دەستی فرەنجەکان بوو.[٢]

لە ساڵی (٥٤٤ك/ ١١٤٩ز) ئەسەدەدین شێرکۆ ڕۆڵێکی کاریگەری هەبوو لە جەنگی نێوان نورەدین زەنگی و خاچییەکان وچەک و ئازووقە و ئەسپێکی زۆری خاچییەکانی دەستبەسەردا گرت و بەشێکی لێ نارد بۆ نەجمەدینی برای.[٣].

جگە لە ئەسەدەدین شێرکۆ، باس لە ڕۆڵی سەرکردەیەکی تری کورد دەکرێت بەناوی بەزانی کوڕی مامین کە پێشڕەوی سووپای دیمەشقییەکان بوو، کاتێک لە سەرەتای خۆئامادەکردنەوە بۆ جەنگەکە، نوورەدین داوای یارمەتی کرد، لە دیمەشقەوە بەزانی کوردی چوو بۆ پشتیوانی نوورەدین و بەشدار بوو لە هێرشەکەی ئەنتاکیەدا.[٤]

لە ساڵی (٥٥٢ك/ ١١٥٧ز) دا ئەسەدەدین شێرکۆ لەگەڵ سووپایەکی خاچییەکان جەنگا و تووشی شکستی کردن،[٥] پاشان خۆی گەیاندە بانیاس و هاوەەم بە نوورەدین بەسەر خاچییەکاندا سەرکەوتن، شێرکۆ بە دیل و دەستکەوتەوە بەرەو دیمەشق چوو، فرەنجەکانیش سووپای سوارەیان نارد و ڕێیان پێ گرت،[٦] شێرکۆیش لەگەڵیان جەنگا و تووشی شکستی کردن و دەستکەوتێکی زۆر و

---

(١) أبوشامة: الروضتين في أخبار الدولتين النورية و الصلاحية، ج١/ ص ١٧٣.

(٢) أبو الفداء: المختصر في أخبار البشر، ج٣/ ص ٢١.

(٣) أبوشامة: الروضتين، ج١، ص ٢٠٦؛ عطا عبدالرحمن محى الدين: ئەسەدەدین شێرکۆ، ل ٩٦-٩٩.

(٤) ابن أبي الهيجاء: تاريخ ابن ابي الهيجاء، ص ٢٣٢.

(٥) ابن القلانسي: ذيل تاريخ دمشق، ج١/ ص ٥٢١.

(٦) أبوشامة: الروضتين، ج١/ ص ٣٤٥.

ژمارەیەکی بەرچاوی لێ بەدیلگرتن.[١]

لە ساڵی (٥٥٣ك/ ١١٥٨ز) یشدا ئەسەدەدین شێرکۆ بە سووپایەکەوە هێرشی برد بۆ سەر دەوروبەر و ناوچەکانی صەیدا و گورزێکی کوشندەی لە خاچییەکان وەشاند و هێزی سواره و پیادەی فرەنجەکان تیایدا کەوتنە بۆسەی ئەسەدەدینەوە و زۆربەیان کوژران و ئەوانی دیکەش بەدیل گیران، کوڕی یەکێک لە گەورەکانی قەڵای حارمیش لەناو بەندکراوەکاندا بوو.[٢]

لە ساڵی (٥٥٤ك/ ١١٥٩ز) دا هاوەەم بە نەجمەدین ئەیووبی برای و کوڕەکانی، بەشێک لە سووپاکەی خۆی ئامادەکرد و هێرشیان بردە سەر صیدا، فرەنجەکانیش ئاگاداری ئەم هێرشە نەبوون و خۆیان ئامادە نەکردبوو بۆ بەرنگاربوونەوە، هەوالگریشیان نەیتوانیبوو درك بە هاتنی ئەو سووپایە بکات، شێرکۆ و سووپاکەی تواناییان ژمارەیەکی بەرچاو لە خاچییەکان بکوژن و بەدیل بگرن و بە دەستکەوتێکی زۆرەوە بگەڕێنەوە.[٣]

لە دوای ساڵی (٥٥٨ك/ ١١٦٢ز) هوە پەیوەندیی ئەیووبی و خاچییەکان قۆناغێکی نوێی بەخۆیەوە بینی کە ئەویش قۆناغی ململانێ بوو لە خاکی میسردا، ئەسەدەدین شێرکۆ و سەلاحەدینی ئەیووبی دوو کەسایەتی دیاری ئەیووبی بوون کە جڵەوی ئەو بەریەککەوتنەیان گرتبوویەدەست، ئەمەش سەرەتایەک بوو بۆ بەهێزبوونی زیاتر و دواجار دامەزراندنی دەوڵەتی ئەیووبی.[٤]

---

(١) ابن القلانسي: ذيل تاريخ دمشق، ج١/ ص ٥٢٢.

(٢) ابن القلانسي: ذيل تاريخ دمشق، ج١/ ص ٥٢٢؛ عطا عبدالرحمن محى الدين: ئەسەدەدین شێرکۆ، ل ١٠٢.

(٣) أبوشامة: الروضتين، ج١/ ص ٣٨٤.

(٤) ابن العبري: تأريخ الزمان، ص ١٧٦؛ عطا عبدالرحمن محى الدين: ئەسەدەدین شێرکۆ، ل ١٠٨ بەدواوە.

ئەسەدەدین شێرکۆی ئەیووبی لە ژیانیدا سێ جار هەڵمەتی بردە سەر میسر.[١]

لە میسردا کە فاتیمیەکان فەرمانڕەوا بوون، بەهۆی لاوازییانەوە دەسەڵاتی کردەیی لەدەست وەزیرەکاندا بوو و شەڕ و ململانێ لەسەر پۆستی وەزیر و دەسەڵاتەکانی دڕێژەی دەکێشا، جا یەکێک لە وەزیرە فاتیمیەکان بە ناوی شاور[٢]، پەنای هێنایە بەر نوورەدینی زەنگی، هۆکارەکەشی ئەوەبوو یەکێک لە کەسایەتییە بەهێزەکان بە ناوی زەرغام لەسەر پۆستی وەزیریی ململانێی لەگەڵ دەکرد و توانی شاور بشکێنێت و پۆستی وەزیریی دەستبەرسەردا بگرێت، شاوریش پەنای هێنایە بەر زەنگیەکان و داوای یارمەتیی لێکرد،[٣] ئەویش بە سەرکردایەتی شێرکۆی ئەیووبی سووپایەکی بەرەو میسر نارد،[٤] ئەسەدەدین شێرکۆیش جەنگی زەرغامی کرد و شکستی پێ هێنا.[٥]

لە ساڵی (٥٥٩ك/ ١١٦٣ز) دا شاور لە بەڵێنەکانی پاشگەز بوویەوە و فەرمانی کرد ئەسەدەدین شێرکۆی ئەیووبی وڵاتی میسر جێبهێڵێت، شێرکۆیش بەگوێی نەکرد و کەوتە گرتنی شوێنەکانی میسر، شاوریش خێرا پەنای بردە بەر پادشای فرەنجەکان لە عەسقەلان،[٦] ئەویش بێ دوودڵیی بە سووپایەکی زۆرەوە

---

(١) ابن خلكان: وفيات الأعيان و أنباء أبناء الزمان، ج٢/ ص ٤٤٠.

(٢) وەزیرێکی فاتیمیەکان بوو کە ماوەی دەسەڵاتەکەی بە ماوەیەکی خراپ ناسراوە، تیایدا خاچییەکانی بەرەو وڵاتی میسر هێنا، بەشێک لە میسری سووتاند و وێرانییەکی زۆری تێدا ئەنجام دا، تەنانەت بە هۆکاری لەناوچوونی دەوڵەتی فاتیمی دانراوە. بڕوانە (المقريزي: اتعاظ الحنفاء بأخبار الأئمة الفاطميين الخلفاء، ج٣/ ص ٣٠١.)

(٣) ابن شداد: النوادر السلطانية والمحاسن اليوسفية، ص ٧٥.

(٤) ابن شداد: النوادر السلطانية، ص ٧٥؛ ابن العبري: تأريخ الزمان، ص ١٧٧.

(٥) ياقوت الحموي: معجم الأدباء، تح: إحسان عباس، ط١، دار الغرب الإسلامي، بيروت، ١٩٩٣م، ج٤/ ص ١٥٦٤؛ ابن الأثير: الكامل في التأريخ، ج٩/ ص ص ٣٠٥-٣٠٦.

(٦) عماد الأصفهاني: البستان الجامع لجميع تواريخ أهل الزمان، ص ٣٨٦؛ ابن العبري: تأريخ الزمان، ص ١٧٧؛ ابن كثير: البداية والنهاية، ج١٦/ ص ص ٤٠٩-٤١٠.

هێرشی هێنا، لەولاشەوە لە دەریاوە ژمارەیەکی زۆری خاچییەکان کە بەنیازی زیارەتی بەیتولمەقدیس هاتبوون، ڕازی کران بەشداری ئەو جەنگە بن.(١)

شێرکۆ لە بیلبیس خۆی ئامادەکرد بۆ ڕووبەڕووبوونەوە، هێزی خاچییەکانیش ماوەی هەشت مانگ گەمارۆی سووپاکەی شێرکۆیان دا، بەڵام ئەمان خۆیان بەدەستەوە نەدا و بەرگرییەکی سەرسەختانەیان کرد، کاتێک نووردەین لەولاوە هێرشی بردە سەر ناوچەکانی ئەو سووپا خاچییە و کوشتارێکی زۆری لێکردن، ناچار ئەمانیش وازیان هێنا لە گەمارۆدانی سووپاکەی شێرکۆ و داوای ڕێککەوتنیان لێکرد،(٢) ڕێککەوتنەکەش بەو چەشنە بوو کە ئەسەدەدین بگەڕێتەوە بۆ شام و ناوچەکان بداتەوە دەست میسرییەکان،(٣) ڕازیی بوو و پاش ڕێککەوتنەکە، بە سووپاکەیەوە گەڕایەوە بۆ شام.(٤)

لە ساڵی (٥٦٢ك/ ١١٦٦ز) دا هێزە خاچییەکان بە سووپایەکی زۆرەوە ڕوویانکردەوە میسر و بەشێک لە هێزە فاتیمیە میسرییەکانیش بە بڕیاری شاوری وەزیری فاتیمیی هاوکاریان بوون بۆ دەستگرتن بەسەر ئەو ولاتەدا،(٥) هەرچەندە بۆچوونێکی تر هەیە گوایە شێرکۆ سووپایەکی هێناوە بەرەو میسر، شاوریش کە بەمەی زانیوە، پەنای بردووەتە بەر فرەنجەکانی شام بەڵکوو بێن بە هانایەوە، ئەوانیش لەبەر ترسیان لە سووپاکەی شێرکۆ و ڕەگداکوتانی لە میسر و تەمایان لە خێر و بێری میسر، ڕازی بوون بە داواکەی شاور.(٦)

---

(١) ابن الأثير: الكامل في التأريخ، ج٩/ ص ٣٠٦؛ ابن العبري: تأريخ الزمان، ص ١٧٧.

(٢) ابن كثير: البداية والنهاية، ج١٦/ ص ص ٤٠٩-٤١٠.

(٣) ابن الأثير: الكامل في التأريخ، ج٩/ ص ٣٠٧.

(٤) ابن كثير: البداية والنهاية، ج١٦/ ص ٤٠٩-٤١٠.

(٥) عماد الأصفهاني: البستان الجامع لجميع تواريخ أهل الزمان، ص ٣٩١؛ ابن العبري: تأريخ الزمان، ص ١٧٨؛ ابن كثير: البداية والنهاية، ج١٦/ ص ٤٢٢.

(٦) ابن واصل: مفرج الكروب في تأريخ بني أيوب، ج١/ ص ١٤٩؛ المقريزي: اتعاظ الحنفاء بأخبار الأئمة الفاطميين الخلفاء، ج٣/ ص ٢٨٢؛ الذهبي: سير أعلام النبلاء، ج١٥/ص١٦٦.

ئەسەدەدین شێرکۆ کۆمەڵێک هەواڵگری نارد بۆ ناویان و ئەوانیش بە زانیارییەوە گەڕانەوە و هەواڵیان پێدا کە ژمارەیان زۆرە و سووریشن لەسەر لێدانی شێرکۆ و سوپاکەی،[١] ئەسەدەدین شێرکۆ پلانێکی وردی سەربازیی دانا، پلانەکەشی سەری گرت و فرەنجە خاچییەکان کەوتنە دوایان، ئەوکات ئەسەدەدین بە سوپاکەیەوە کەوتە دوای فرەنجەکان و تووشی شکستی کردن،[٢] بە هەزاران سەربازی فرەنجەکان کوژران و حەفتا بارووبنی (سەرکردەی سەربازیی) خاچییەکان بەدیلگیران.[٣]

پاش ئەوەی سەلاحەدین ئەسکەندەرییەی گرت،[٤] شاور و خاچییەکان بڕیاریان دا سەلاحەدین بخەن، دڵخۆشیشیان گەمارۆی هێزە دەریاییە خاچییەکانی تر بوو کە خستبوویانە سەر ئەسکەندەرییە،[٥] بۆیە لە ساڵی (٥٦٢ك/ ١١٦٦ز) گەمارۆیەکی سێ مانگییان خستە سەر ئەسکەندەرییە، خەڵکی ئەسکەندەرییە زۆریان بۆ هات و برسێتی فشاری بۆ دروست کردن، ناچار ڕێککەوتنێک کرا لە بەرانبەر چۆڵکردنی ئەسکەندەرییە بۆ شاوەر و پێدانی پەنجا هەزار دینار بە سەلاحەدین لەلایەن وەزیری فاتیمییەوە، هەروەها شاور بەڵێن بدات سزای هیچ کەسێکی ناو ئەسکەندەرییە نەدات لەسەر هاودەستیی لەگەڵ سەلاحەدیندا،[٦]

---

(١) ابن الأثير: الكامل في التأريخ، ج٩/ ص ٣٢٧؛ ابن واصل: مفرج الكروب في تأريخ بني أيوب، ج١/ ص ١٥٠.

(٢) ابن الأثير: الكامل في التأريخ، ج٩/ ص ٣٢٨؛ ابن العبري: تأريخ الزمان، ص ١٧٨؛ عطا عبدالرحمن محى الدين: ئەسەدەدین شێرکۆ، ل ل ١١٦-١١٧.

(٣) ابن واصل: التاريخ الصالحي، تح: عمر عبدالسلام تدمري، ط١، المكتبة العصرية، بيروت، ٢٠١٠م، ج٢/ ص ٢٠٦.

(٤) يعقوب الڤيتري: تاريخ بيت المقدس، ص ٦١.

(٥) ابن واصل: مفرج الكروب في تأريخ بني أيوب، ج١/ ص ١٥١؛ محمد سهيل طقوش: تأريخ الزنكيين في الموصل وبلاد الشام، ط٢، دار النفائس، بيروت، ٢٠١٠ م، ص ٣٤٨.

(٦) ابن العبري: تأريخ الزمان، ص ١٧٩؛ ابن كثير: البداية والنهاية، ج١٦/ ص ٤٢٢؛ على محمد الصلابي: صلاح الدين الأيوبي، ط٢، دار المعرفة، بيروت، ٢٠٠٨ م، ص ١٧٦.

پاشان سەلاحەدین گەڕایەوە بۆ شام،[١] عمووریی یەکەمی پادشای بەیتولمەقدیس (٥٥٧-٥٦٩ك/١١٦٢-١١٧٣ز) یارمەتیی سوپاکەی سەلاحەدینی دا بۆ گواستنەوەی بریندارەکانی ناو سوپاکەی.[٢]

شاور بەڵێنی نەبردە سەرو کەوتە سزادان و گرتنی ئەو کەسانەی هاوەستیی سەلاحەدینیان کردبوو، سەلاحەدینیش پەیوەندیی کرد بە عمووری یەکەمەوە داوای لێکرد شاور بوەستێنێت، ئەویش وایکرد.[٣]

لە ساڵی (٥٦٤ك/ ١١٦٨ز) دا جارێکی تر ئەسەدەدین شێرکۆ ڕوویکردەوە میسر، چونکە خاچییەکان زۆریان هێنابوو بۆ قاهیرە، خەڵکەکەش هاواریان گەیاندەلای ئەسەدەدین و ئەویش بە سوپایەکی گەورەوە هات،[٤] هەواڵی هاتنی ئەسەدەدین وایکرد فرەنجەکان بڕیار بگۆڕن و شاور لەگەڵیان ڕێککەوت لە بەرانبەر یەک ملیۆن دینار وڵاتی میسر چۆڵ بکەن، ئەوانیش ڕازی بوون و گەڕانەوە، هەتا ئەسەدەدین گەیشت، خاچییەکان وڵاتیان جێهێشتبوو.[٥]

ئیبن عەساکیر سەبارەت بە ئەسەدەدین شێرکۆ دەڵێت: "شێرکۆی کوڕی شادی منەت و چاکەی هەیە بەسەر هەموو موسڵمانانەوە لەپای ئەوەی میسری لەدەست فرەنجەکان رزگار کرد".[٦]

بەهێزبوونی ئەیووبییەکان لە میسر ترسی لەدڵی خاچییەکاندا دروستکردبوو، بۆیە فرەنج و ڕۆمەکان یەکدەست کۆبوونەوە بەو نیازەی هێرشێکی چڕوپڕ

---

(١) ابن كثير: البداية والنهاية، ج١٦/ ص ٤٢٢.

(٢) الصلابي: صلاح الدين الأيوبي، ص ١٧٦

(٣) رنسيمان: تاريخ الحملات الصليبية، ج٢/ ص ٤٣٢.

(٤) عماد الأصفهاني: البستان الجامع لجميع تواريخ أهل الزمان، ص ص ٣٩٧-٣٩٨.

(٥) ابن العبري: تأريخ الزمان، ص ص ١٨١-١٨٢؛ ابن كثير: البداية والنهاية، ج١٦/ ص ص ٤٢٨ - ٤٢٩.

(٦) تاريخ مدينة دمشق، ج٢٣/ ص ٢٨٤.

بکەنە سەر میسر و دەستبگرن بەسەریدا،[١] ئەوەبوو لە ساڵی (٥٦٥ك/ ١١٦٩ز) دا هەڵیانکوتایە سەر شاری دمیات و گەمارۆیان دا، ئەمەش پاش ئەوەی پەیوەندییان کردبوو بە خاچییەکانی صقلیە و ئەندەلوس و ناوچەکانی تر و داوای یارمەتییان لێدەکردن دژ بە سووپاکەی ئەسەدەدین شێرکۆ، ئەوانیش بە چەک و ئازووقە و هێزی سەربازیش هاتن بەدەمیانەوە و گەمارۆیەکی سەختیان خستە سەر شارەکە، بەڵام بەهۆی دەستوەردانی خەلیفەی فاتیمی و فشاری نورەدین زەنگیەوە خاچییەکان پاش پەنجا ڕۆژ دەستیانهەڵگرت و بەرەو شام گەڕانەوە.[٢]

لە مانگی جومادی دووەمی ساڵی (٥٦٨ك/ ١١٧٢ز) ی کۆچیدا سەلاحەدین تورانشاهی برای نارد بەرەو وڵاتی نۆبە کە میرنشینێکی مەسیحی بوو و ناوچەیەکی زۆری لێگرت و ئیبراهیمی کوردیی کرد بە والی ئەو ناوچەیە[٣] و لە ئیبریم کە ناوچەیەکی وڵاتی نۆبە بوو، سەربازگەیەکی کوردیی دانا.[٤]

پاش ئەوەی سەلاحەدین لە ساڵی (٥٦٧ك/١١٧١ز) خیلافەتی فاتیمی لە میسر هەڵوەشاندەوە وتاری خیلافەت بۆ عەببباسییەکان خوێندرایەوە،[٥] ژمارەیەک لە لایەنگرانی فاتیمیەکان بە سەرکردایەتی شاعیرێکی یەمەنی کە نزیکی فاتیمیەکان بوو هەوڵیان دا سەلاحەدین لە میسر بخەن، بۆیە پەیوەندییان کرد بە خاچییەکانی شام و نۆرمانەکانی صقلیەوە، سەلاحەدینیش بە وردەکاریی پیلانەکەی زانی و پێش ئەوەی سەربگرێت، کۆتایی پێ هێنا، عەمووریی یەکەمیش کە بەشێک بوو لە پیلانەکە، هەواڵی ئاشکرابوونی پیلانەکەی پێ گەیشت،

---

(١) ابن شداد: النوادر السلطانية، ص ص ٨١-٨٢.

(٢) عماد الأصفهاني: البستان الجامع لجميع تواريخ أهل الزمان، ٣٩٩؛ ابن الأثير: الكامل في التأريخ، ج٩/ ص ٣٥١.

(٣) ابن العبري: تأريخ الزمان، ص ١٨٨؛ الصلابي: صلاح الدين الأيوبي، ص ص ٢١٤-٢١٥.

(٤) اسمنت غنيم: الدولة الأيوبية والصليبيون، دار المعرفة الجامعية، اسكندرية، ١٩٩٠م، ص ٢٣.

(٥) ابن العبري: تأريخ الزمان، ص ١٨٧.

بەڵام نەیتوانی هیچ هەنگاوێک بنێت، چونکە زۆری نەخایاند کۆچی دوایی کرد، کەشتگەلی نۆرمانەکانیش لەسەر دەستی سەلاحەدین گورزێکی کوشندەیان بەرکەوت و بە ناچاری پاشەکشەیان کرد.[1]

(١) عماد الأصفهاني: البستان الجامع لجميع تواريخ أهل الزمان، ص ٤٠٢؛ عمادالدين الكاتب: خريدة القصر وجريدة العصر، تح: د. شكري فيصل، المطبعة الهاشمية، دمشق، ١٩٥٩م، ج٣، ص ص ١٠١ — ١٠٢؛ اسمنت غنيم: الدولة الأيوبية والصليبيون، ص ٢٤.

تەوەری دووەم:

بەریەککەوتنی ئەیووبی و خاچییەکان هەتا سێیەم هەڵمەتی خاچییەکان

بەریەککەوتنی ئەیووبی و خاچییەکان لە سەردەمی سەلاحەدینی ئەیووبیدا خۆی لە دوو قۆناغی سەرەکیدا دەبینیەوە کە ئەوانیش بریتی بوون لە:

قۆناغی یەکەم لە نێوان سالانی (٥٧٠-٥٨٢ك/١١٧٤-١١٨٦ز): لەم قۆناغەدا بەریەککەوتنەکان زۆر سەخت نەبوون و صەلاحەیدنی ئەیووبی خۆی یەکلانەکردبوویەوە بۆ لێدانی خاچییەکان.

پاش کۆچی دوایی عموری یەکەمی پادشای بەیتولمەقدیس، بلدوینی چوارەمی کوڕی تەمەنی کەم بوو و کەسێکی بەهێزیش نەبوو، بۆیە دواجار بڕیار درا لەسەر ئەوەی ریمۆندی سێیەمی بەرپرسی ئەنتاکیە وەک وەصی بۆ بلدوینی چوارەم کاروباری بەیتولمەقدیسیش بەڕێوە ببات.

یەکەم هەنگاوی خاچییەکان بەرگرتن بوو بە پێشڕەوییەکانی سەلاحەدین لە شامدا، چونکە ئەزموونی پێشتری ئەیووبییەکان لە میسر و سەرکردایەتی سەلاحەدین دژ بە خاچییەکان لەوێ بینرابوو، بۆیە لە گەرمەی سەرقاڵی سەلاحەدین بە باکووری شامەوە، بلدوینی چوارەم هێرشی بردە سەر دیمەشق، سەلاحەدینیش بۆ ئەوەی لە دوو بەرەوە نەجەنگێت، ئاگربەستی لەگەڵ میرنشینی بەیتولمەقدیسدا واژۆ کرد،[1] بەڵام سالێکی نەخایاند کە خاچییەکان ئاگربەستەکەیان شکاند و

---

(١) محمد سهيل طقوش: تاريخ الأيوبيين، ص ١١٩.

هێرشیان بردە سەر ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی سەلاحەدین، بەڵام بە گەڕانەوەی خودی سەلاحەدین خاچییەکان پاشەکشەیان کرد.(١)

لە ساڵی (٥٧٣ك/ ١١٧٧ز) دا خاچییەکان چاویان بڕییە حارم و بەڵێنیان شکاند و هێرشیان بردەسەری، سەلاحەدین بۆ لێدانی خاچییەکان ڕوویکردە شام و پێشڕەوییەکی باشی کرد هەتا گەیشتە ڕەملە، بەڵام لەوێ بە سووپاکەیەوە کەوتە بۆسەی فرەنجەکانەوە، کار گەیشتە ئەوەی خەریک بوو خودی سەلاحەدین بکوژرێت، دواجار لە تاریکایی شەودا بەرەو میسر پاشەکشەی کرد.(٢)

لە ساڵی (٥٧٤ك/ ١١٧٨ز) دا فرەنجەکان هێرشیان بردە سەر دەوروبەری دیمەشق و تاڵان و بڕیان ئەنجامدا، سەلاحەدینیش فەروخشاهی برازای ڕاسپارد بەرنگاریان ببێتەوە، بۆ ئەوەش پلانی بۆ دانان رایانبکێشێتە ناو وڵاتەوە و چاوەڕێ بکات هەتا خۆی دەگاتە ئەوێ، بەڵام خاچییەکان پەلەیان کرد لە بەرنگاربوونەوەدا و جەنگ ڕوویدا و سووپای ئەیووبی توانی سووپای خاچییەکان بشکێنێت و یەکێک لە سەرکردەکانیشیان بکوژێت.(٣)

لە بەرانبەر ئەمەدا بلدوینی چوارەم بە هاوکاری ریمۆندی سێیەمی بەرپرسی تەرابلوس بڕیاری دا کۆتایی بەو سەرکەوتنەی ئەیووبییەکان بهێنێت، بەڵام سەلاحەدین ئاگاداری جموجوڵەکانیان بوو و بەرنگاریان بوویەوە و تووشی شکستی کردن و ژمارەیەک لە کەسایەتی و سەرکردەکانی لێ بەدیل گرتن.(٤)

خاچییەکان جارێکی دی بە دروستکردنی قەڵایەک ڕێککەوتنی خۆیان

---

(١) ابن الأثير: الكامل في التاريخ، ج٩/ ص ٤٢٤.

(٢) ابن الأثير: الكامل في التاريخ، ج٩/ ص ٤٢٨؛ ابن شداد: النوادر السلطانية، ص ٩٧.

(٣) ابن الأثير: الكامل في التاريخ، ج٩/ ص ٤٣٧؛ ابن كثير: البداية والنهاية، ج١٦/ ص ٥٣٠.

(٤) محمد سهيل طقوش: تاريخ الأيوبيين، ص ١٢٨.

لەگەڵ ئەیووبییەکاندا بەزاند،[١] سەلاحەدینیش هۆشداری پێدان و داوای کرد قەڵاکە بڕووخێنن، ئەوانیش داوای خەرجیەکانی دروستکردنەکەیان کرد، سەلاحەدین هەتا بڕی سەد هەزار دیناری پێدان، بەڵام ئەوان ڕازی نەبوون، ئەوکات سەلاحەدین بڕیاریدا ئەو داهاتە لە سووپاکەیدا خەرج بکات و بە هێز قەڵاکە لەناوببات.[٢]

بەریەککەوتنی سووپای ئەیووبی و هێزە خاچییەکان لە ساڵی (٥٧٥ك/ ١١٧٩ز) دا بە سەرکەوتنێکی کەمونێنەی ئەیووبییەکان کۆتایی هات کە تیایدا ژمارەیەکی بەرچاو لە سەرکردە خاچییەکان بەدیل گیران، سەرکەوتنەکە بە چەشنێک بوو کە لە بەغدادی پایتەختی خیلافەتی عەببباسییەوە ئاهەنگی خۆشحاڵبوون بەو سەرکەوتنە بەڕێوەچوو.[٣]

سوڵتان سەلاحەدین توانی سوود وەربگرێت لە ڕاجیایی نێو هێزە خاچییەکان، لەو نێوەندەدا ریمۆند تاکو ئاستێک بە گەورە تەماشای سەلاحەدینی دەکرد کە ئامۆژگاری جای لوزجنانی دەکرد "بەهیچ شێوەیەک سەلاحەدین لەگەڵ سوڵتانەکانی دیکە بەراورد ناکرێت لەڕووی دەسەڵات و پلان دانان و توانای لە ڕووبەڕووبوونەوەی مەترسییەکاندا، لەکاتێکدا رینالد دی شاتیۆن (ئەرنات)ی بەرپرسی کەرك پێچەوانەی ئەو بیری دەکردەوەو سەرزەنشتی ئەکرد لەسەر ئەو قسانەی و بە ترسنۆک پێناسەی دەکرد،[٤] دواجاریش بە دەستێوەردانی ئەرنات

---

(١) عمادالدين الكاتب: البرق الشامي، تح: د. فالح حسن، ط١، مؤسسة عبدالحميد شوان، عمان، ١٩٨٧م، ج٣/ ص ١٤٤.

(٢) ابن كثير: البداية والنهاية، ج١٦/ ص ٥٣٠.

(٣) عماد الأصفهاني: البستان الجامع لجميع تواريخ أهل الزمان، ص ص ٤١٤-٤١٥؛ ابن كثير: البداية والنهاية، ج١٦/ ص ص ٥٣٥-٥٣٦.

(٤) ابن الأثير: الكامل في التاريخ، ج١٠/ ص ٢٣؛ ئاراس فریق زینل: جەنگی دەروونی لە سەردەمی سەلاحەدینی ئەیوبیدا، نامەی ماجستێر، زانکۆی سلێمانی، کۆلێجی زانستە مرۆڤایەتیەکان، بەشی میژوو، ٢٠٠١ز، ل ل ٦٦-٦٧.

ئاگربەستەکە هەڵوەشایەوە، چونکە ئەو بەرپرسە هێرشەکانی بۆ سەر ناوچەکانی دەسەڵاتی ئەیووبییەکان دەستپێکرد، ئەمەش هەڵچوونی موسڵمانانی لێکەوتەوە و سەلاحەدین دەستیکردەوە بە هێرش بۆ سەریان.[١]

ئەرنات کە یەکێک بوو لە سەرکردەکانی میرنشینی بەیتولمەقدیس و بە کابرایەکی ڕێگر و چەتە ناسرابوو،[٢] داخی زیاتر لە پانزە ساڵ بەندکردنیشی لەلایەن موسڵمانانەوە هێندەی تر هانی دەدا،[٣] گوێی بە ڕێککەوتنەکە نەدا و کەوتە هێرش بردنە سەر ناوچە کەناراوییەکان و ڕێگری لە حاجیانی موسڵمان[٤] و دواتریش بەرەو حیجاز ئاڕاستەی وەرگرت،[٥] سەلاحەدینیش بۆ تەمبێکردنی هێرشی بردە سەری، ئەرنات ناچار بوو داوای ئاگربەست بکات و سەلاحەدینیش ڕازی بوو،[٦] بەڵام جارێکی دی لە ساڵی (٥٨٢ك/ ١١٨٦ز) دا ناپاکی نواند و یەکێک لە گەورەترین کاروانەکانی موسڵمانانی گرت و هەموو ماڵ و سامانەکەشی بردن، سەلاحەدین نامەیەکی هەڕەشەی بۆ نارد هەتا گیراوەکان ئازاد بکات، ئەویش گوێی بە نامەکە نەدا،[٧] بەڵکوو گاڵتەئامێزانە وتی "بە موحەممەدەکەتان بڵێن با ڕزگارتان بکات".[٨] سەلاحەدینیش نەزری کرد ئەگەر

---

(١) رنيه گروسيه: موجز تاريخ الحروب الصليبية، ص ٦٤.

(٢) أبوشامة: الروضتين، ج٣/ص٢٧٤؛ الصلابي: صلاح الدين الأيوبي، ص ٤٧٠.

(٣) ارنست باركر: الحروب الصليبية، ص ٨٢.

(٤) يعقوب الڤيتري: تاريخ بيت المقدس، ص ١٤٨؛

(٥) عمادالدين الكاتب: البرق الشامي، ج٥/ ص ص ٦٩-٧٠؛ ابن فضل الله العمري: مسالك الأبصار في ممالك الأمصار، تح: كامل سلمان الجبوري و مهدي النجم ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، ٢٠١٠م، ج٢٧/ ص ص ٧٠-٧١.

(٦) ابن العبري: تأريخ الزمان، ص ٢٠٦.

(٧) ابن الأثير: الكامل في التاريخ، ج١٠/ ص ص ١٨-١٩.

(٨) ابن شداد: النوادر السلطانية، ص ٦٩.

بیگرێت خۆی بیکوژێت.[١]

گرنگترین هەنگاوی سەلاحەدین لەوەبەدوا بۆ ئەوە بوو بەرەی قودس لە تەرابلوس و ئەنتاکیە دابببڕێت، هەنگاوی یەکەمیشی بۆ ئەمە هێرش بردنە سەر بەیرووت بوو، بۆ ئەمەش گەمارۆی دەریایی و وشکانی خستەسەر، بەڵام بەهۆی خۆڕاگری خەڵکەکەیەوە نەیتوانی بیگرێت و گەمارۆکەی لەسەر لابرد.[٢]

لە بەرانبەردا لە ساڵی (٥٧٨ك/ ١١٨٢ز) دا خاچییەکان لە ڕێگەی ئەرناتەوە سیاسەتێکی هەڵەیان پەیڕەو کرد کە بوو بە سەرەخۆرەی دەسەڵاتەکەیان و بیریان لەوە کردەوە هێرش ببەنە سەر دوو شارە پیرۆزەکەی موسڵمانان کە مەککە و مەدینە بوون، بەڵام لە ڕێگەی سووپای دەریایی ئەیووبییەکانەوە هێرشەکە تێکشکێنرا.[٣]

قۆناغی دووەم لە نێوان ساڵانی (٥٨٢-٥٨٨ك/١١٨٦-١١٩٢ز): لەم قۆناغەدا پاش یەکخستنی ناوچە ئیسلامییەکان، سەلاحەدین خۆی یەکلاکردبوویەوە بۆ لێدانی خاچییەکان و نەهێشتنیان لە شامدا،[٤] لەلایەکەوە شام یەکخرابوو، لەلایەکی دیکەوە لەگەڵ فەرمانڕەوای موصڵ ڕێککەوتنی بەستبوو، لەولاشەوە بەرەی خاچییەکان بەدەست چەندین گرفت وکێشەی ناوخۆییەوە دەینااڵند، بەتایبەت پاش مردنی بلدوینی چوارەم و بە دوایدا بلدوینی پێنجەمی کوڕی، ئیدی لە میرنشینی بەیتولمەقدیسدا ململانێ لەسەر دەسەڵات دروست بوو، لەم

(١) ابن شداد: النوادر السلطانية، ص١٢٩؛ ابن الأثير: الكامل في التاريخ، ج١٠/ ص ص ١٨-١٩؛ أبوشامة: الروضتين، ج٣/ص٢٧٤.

(٢) ابن الأثير: الكامل في التاريخ، ج٩/ ص ٤٦١؛ محمد سهيل طقوش: تاريخ الحروب الصليبية، ص ص ٤٦١-٤٦٢.

(٣) عماد الدين الكاتب: البرق الشامي، ج٥، ص ٦٩؛ ابن فضل الله العمري: مسالك الأبصار في ممالك الأمصار، ج٢٧/ ص ص ٧٠-٧١.

(٤) عماد الأصفهاني: البستان الجامع لجميع تواريخ أهل الزمان، ٤٢٨-٤٢٩؛ ابن شداد: النوادر السلطانية، ص ١٢٦.

سەروبەندەدا ئەرناتیش بە هەڵمەتەکانی لە ساڵی (٥٨٢ك/١١٨٦ز) ئاگربەستی نێوان سەلاحەدین و خاچییەکانی هەڵوەشاندەوە، هەموو ئەمانە ڕێخۆشکەر بوون بۆ پێشڕەوی سەلاحەدین و سەرکەوتنی لە جەنگی حەتیندا و گرتنی قودسدا.[١]

١-جەنگی حەتین (٥٨٣ك/١١٨٧ز)

سەرەتای بەرەیەککەوتنەکان هێرشی سەلاحەدین بوو وەک وەڵامدانەوەیەکی سەرەڕۆییەکانی ئەرنات[٢] و ویستی هێرش بکاتە سەر کەرک، بۆ ئەمەش لە ڕێگەی ڕێککەوتنی لەگەڵ ڕیمۆندی سێیەم دەستی بە پێشڕەوی کرد، بەڵام دواتر ڕیمۆند لەو ڕێککەوتنە پەشیمان بوویەوە،[٣] مەترسی سەرکەوتنەکانی سەلاحەدین نیمچە یەکبوونێکی خاچییەکانی لێکەوتەوە و مشتومڕ کرا لەسەر شێوازی بەرنگاربوونەوەی هێزی ئەیووبییەکان، بۆ ئەمەش دوو بۆچوونی جیاواز هەبوو:

یەکەم:هێرشبردن لەبری بەرگریکردن کە بۆچوونی ئەرنات بوو.

دووەم:خۆبەهێزکردن و بەرگریکردن کە بۆچوونی ڕیمۆندی سێیەم بوو.

هێرشی سەلاحەدین بۆ سەر تەبەریە و سەرکەوتنی، پشتیوانیەکی زیاتری بۆ بۆچوونی دووەم پەیدا کرد،[٤] دواجار بۆچوونەکەی ئەرنات سەری گرت و هێزی خاچییەکان بەرەو هێزی ئەیووبییەکان دەستی بە پێشڕەوی کرد، سەلاحەدینیش

---

(١) الصلابي: صلاح الدين الأيوبي، ص ص ٤٧١-٤٧٢.

(٢) يعقوب الڤيترى: تاريخ بيت المقدس، ص ١٤٨.

(٣) عمادالدين الكاتب: البرق الشامي، ج٥/ ص ص ٦٩-٧٠؛ ابن فضل الله العمري: مسالك الأبصار في ممالك الأمصار، ج٢٧/ ص ص ٧٠-٧١؛ سيد علي الحريري: الاخبار السنية في الحروب الصليبية، ط٣، الزهراء للإعلام العربي ، القاهرة، ١٩٨٥م، ص ص ١٩٣-١٩٤.

(٤) ابن شداد: النوادر السلطانية، ص ١٢٧.

خێرا لە تەبەریەوە گەڕایەوە.[۱]

لەو ماوەی هێزی خاچییەکان بەرەو مەیدانی جەنگ دەهاتن، راجیایی سەرکردەکانی و کەمی ئاوی خواردنەوە و گەرمای هاوین و دووری ڕێ و هێرشی پارتیزانی موسڵمانان بۆ سەر هێزەکە شەکەت و لاوازی کردبوون.[۲]

هەردوو هێزی ئەیووبی و خاچییەکان لە ناوچەی حەتین بەرنگاری یەکبوونەوە، هێزی خاچییەکان نزیکەی پەنجا هەزار سەرباز دەبوو،[۳] هەرچەندە سەرچاوە خۆرهەڵاتناسیەکان بە کەمتر مەزندەیان کردووە، لەوانە بە بیست هەزار سەرباز.[٤]

لە سەرەتای جەنگەکەوە هێزی ئەیووبی زیانێکی زۆری بە سووپای پیادەی بەرانبەر گەیاند، هاوکات سووپای سوارەشیان کەوتە نێو بۆسەی موسڵمانانەوە، دوو لە سەرکردە دیارەکانی خاچییەکان بە ناوەکانی بالیان و رینالد هەڵهاتن و مەیدانی جەنگەکەیان جێهێشت، گەرمای زۆر و تینوێتی و دووبەرەکی ریزەکان و کوژرانی ژمارەیەکی زۆری سەرباز و ڕاکردنی ژمارەیەک لە سەرکردەکان، بوونە هۆکاری وەبەردانی هێزی خاچییەکان و جەنگەکەیان دۆڕاند[۵] و دەستیانکرد بە پاشەکشە و لە کێوی حەتین لە دەوری پادشاکەیان کۆبوونەوە، بەڵام دواتر بەهۆی ئەوەی چواردەوریان بە ئاگر تەنرا،[٦] گەرمای ئاگرەکە و گەرمای هاوین و تینوێتی[۷] و زەبری شمشێری سووپای ئەیووبی و کوژرانی ژمارەیەکی زۆریان

---

(۱) ابن الأثير: الكامل في التاريخ، ج۱۰/ ص ص ۲۳-۲٤؛ ابن شداد: النوادر السلطانية، ص ۱۲۷

(۲) محمد سهيل طقوش: تاريخ الحروب الصليبية، ص ٤۷۳.

(۳) عماد الدين الكاتب: الفتح القسي في الفتح القدسي، ط۱، دار المنار، القاهرة، ۲۰۰٤م، ص ٤۸

(٤) يعقوب الڤيتري: تاريخ بيت المقدس، ص۱۵۱؛ ارنست باركر: الحروب الصليبية، ص ۸۳.

(۵) رنسيمان: تأريخ الحملات الصليبية، ج۲/ ص ص ۵۱٦-۵۱۷.

(٦) ابن واصل: مفرج الكروب، ج۲/ ص ۱۹۰.

(۷) يعقوب الڤيتري: تاريخ بيت المقدس، ص ۱٤۹.

و لەدەستدانی خاچی پیرۆزیان (الصلبوت) [١] و کاریگەری تەکتیکی دەروونی و سەربازی سەلاحەدین لەسەر هێزی خاچییەکان، وەو توانای پێ نەهێشتن و بەرگرییان پێ نەکرا و بەدیل گیران،[٢] ژمارەی دیلەکانیان بە زیاتر لە بیست هەزار دیل باسکراوە.[٣]

لەنێو دیلەکاندا پادشای بەیتولمەقدیس و هنفری و ژمارەیەک لە سوارە ئیسپارتاییەکان،[٤] هەروەها برنس ئەرنات[٥] کە دوای جەنگەکە سەلاحەدین بەڵێنەکەی بردە سەر و بە دەستی خۆی کوشتی، لەکاتێکدا پادشای بەیتولمەقدیسی لە پەنا خۆیدا دانیشاند[٦] و ڕێزێکی زۆری گرت.[٧]

سەلاحەدین پادشای بەیتولمەقدیسی نەکوشت، بەڵکوو توانی بۆ گرتنی شوێنەکانی دیکە سوودی لێ وەربگرێت، لە گرتنی عەسقەلاندا بۆ خۆبەدەستەوەدانی خەڵکەکە بەکاریهێنا بەڵام گوێیان لێنەگرت، لە غەززەش بە هەمان شێوە بەکاری هێنا و ئەوانیش ڕازی بوون لەبەرانبەر ئازادکردنی پادشاکەیاندا، سەلاحەدینیش ڕازی بوو و بەڵێنەکەی بردەسەر، وەک چۆن بۆ

---

(١) ابن واصل: مفرج الكروب، ج٢/ ص ١٩٠.

(٢) يعقوب الڤيتري: تاريخ بيت المقدس، ص١٥١؛ ابن واصل: مفرج الكروب، ج٢/ ص ١٩٠؛ ئاراس فريق زينل: جەنگی دەروونی لە سەردەمی سەلاحەدینی ئەیوبیدا، ل ٦٩.

(٣) عماد الأصفهاني: البستان الجامع لجميع تواريخ أهل الزمان، ص ٤٢٩.

(٤) ئیسپارتاییەکان تاقمێک لە پیاوانی نایینی مەسیحی بوون کە لە بەشداری جەنگە خاچییەکانیان دەکرد بە دوو مەبەستی سەرەکیی: یارمەتیدانی هێزە خاچییەکان، بڵاوکردنەوەی نایینی مەسیحی. بڕوانە پەڕاوێزی (٦٣) لە ابن الفرات: تأريخ ابن الفرات، دار الطباعة الحديثة، بصرة، ١٩٧٠م، مج٢، ج٤/ ص ١٨).

(٥) ابن فضل الله العمري: مسالك الأبصار في ممالك الأمصار، ج٢٧/ ص ٨٠.

(٦) رنسيمان: تأريخ الحملات الصليبية، ج٢/ ص ٥١٨.

(٧) ابن شداد: النوادر السلطانية، ص ٧٠.

گرتنی قەڵای کەرکیش سوودی وەرگرت لە کوڕی ئەرنات کە بەدیل گیرابوو.[١]

ئاکامی جەنگەکە بە سەرکەوتنی هێزی ئەیووبی و شکستی سەختی خاچییەکان کۆتایی هات، ژمارەی کوژراوی خاچییەکان هێندە زۆر بوو کە هەندێک دەیگەیەنن بیست و دوو هەزار کوژراو، ئەگەرچی ئەو ژمارەیە زێدەڕۆیی تێدا کراوە،[٢] ئەبووشامە بەو چەشنە ناساندوویەتی "هەرکەس کوژراوەکانی ببینیایە دەیوت یەک کەس بەدیل نەگیراوە، هەرکەسیش تەماشای دیلەکانی بکردایە دەیوت یەک کەس نەکوژراوە".[٣]

ئەم شکستە بوو بە سەرەتای گەڕانەوەی بارودۆخی خاچییەکان بۆ دۆخی پێش یەکەم هەڵمەتی خاچی،[٤] زۆر بە خێرایی گرتنەوەی عەککا و یافا و عەسقەلان[٥] و بەیرووت جوبەیل[٦] و بەیتولمەقدیسی بەدوادا هات،[٧] ئیبن واصل بەم چەشنە وەسفی کردووە "جەنگی حەتین کلیلی فتووحاتی ئیسلامی بوو، بەهۆی ئەم جەنگەوە ئاسانکاری کرا بۆ فەتحی بەیتولمەقدیس".[٨]

---

(١) ابن واصل: مفرج الكروب، ج٢، ص ٢١٦؛ رنسيمان: تأريخ الحملات الصليبية، ج٢/ ص ٥٢٠.

(٢) كاتب مراكشي: الإستبصار في عجائب الأمصار، ص ١٠٥.

(٣) أبوشامة: الروضتين في أخبار الدولتين النورية و الصلاحية، ج٣/ ص ٢٨٤.

(٤) ارنست باركر: الحروب الصليبية، ص ٨٣.

(٥) عماد الأصفهاني: البستان الجامع لجميع تواريخ أهل الزمان، ص ٤٣٢؛ كاتب مراكشي: الإستبصار في عجائب الأمصار، ص ص ١٠٥-١٠٦.

(٦) يعقوب الڤيتري: تاريخ بيت المقدس، ص ١٥١؛ عماد الدين الكاتب: الفتح القسي في الفتح القدسي، ص ٦٤.

(٧) عماد الدين الكاتب: الفتح القسي في الفتح القدسي، ص ٧٣؛ رنيه گروسيه: موجز تاريخ الحروب الصليبية، ص ٦٥.

(٨) مفرج الكروب، ج٢/ ص ١٨٨.

٢-گرتنی قودس (٥٨٣ك/١١٨٧ز)

پاش شکستی حەتین و ڕاکردنی دوو سەرکردەیان و هەڵهاتنی ژمارەیەکی دیکەی سەربازان، چاوی هەریەک لە خاچییەکان و سەلاحەدینیش لەسەر بەیتولمەقدیس بوو، خاچییەکان لە شوێنە جیاوازەکانەوە بەرەو بەیتولمەقدیس دەچوون و لەوێ کۆدەبوونەوە، سەلاحەدینیش دەیویست ئەو شارە بگێڕێتەوە بۆ موسڵمانان و بوونی خاچییەکان لە ناوچەکەدا کۆتایی پێ بهێنێت.[١]

نزیکەی شەست هەزار جەنگاوەری خاچییەکان لە بەیتولمەقدیس بوون، ژمارەیەکی بەرچاوی مەنجەنیقیش بۆ بەرنگاربوونەوەی هێرشی موسڵمانان دانرابوون.[٢]

سەلاحەدین سەرەتا هەوڵیدا بە ڕێککەوتن شارەکە بگرێت، بەڵام دانووستانی نێوان هەردوولا ئاکامێکی یەکلاکەرەوەی نەبوو و لە (١٥/رەجەب/٥٨٣ك — ٢٠/ ئەیلوول/١١٨٧ز) جەنگێکی سەخت لەنێوان هەردوولادا ڕوویدا و نزیکەی دە ڕۆژ بەردەوام بوو هەتا سووپای ئەیووبی توانی دزە بکاتە ناو شارەکەوە، خێرا خەڵکەکە داوای پەنایان کرد، سەرەتا سەلاحەدین ڕازی نەبوو، چونکە پێشتر پێنشیاری بۆ کردبوون و ئەوان ڕازی نەبوون،[٣] بەڵام دوای وتوێژی لەگەڵ بالیانی سەرکردەی خاچییەکان و دواتر ڕاوێژ بە ئەنجومەنە سەربازیەکەی خۆی، ڕازی بوو لەسەر چەند خاڵێک:

١-لە بەرانبەر پارەیەکی دیاریکراودا هەر کەسێک لە خاچییەکان بۆی هەیە بە سەلامەتی شارەکە جێبهێڵێت.

---

(١) رنسيمان: تأريخ الحملات الصليبية، ج٢/ ص ٥٢١؛ الصلابي: صلاح الدين الأيوبي، ص ٥٣٢؛ محمد سهيل طقوش: تاريخ الحروب الصليبية، ص ٤٨٢.

(٢) عماد الدين الكاتب: الفتح القسي في الفتح القدسي، ص ٧٠.

(٣) أبوشامه: الروضتين، ج٣/ ص ص ٣٤٠-٣٤٢؛ محمد سهيل طقوش: الحروب الصليبية، ص ص ٤٨٢-٤٨٣.

۲-دەبێت لە ماوەی چل ڕۆژدا پارەکە بدرێت.

۳-هەرکەس بڕە پارەی دیاریکراو لەو ماوەیەدا نەدات، مامەڵەی کۆیلەی لەگەڵ دەکرێت.[۱]

دواتر کە چوویە ناو شارەکە، سەلاحەدین دەرگای لێخۆشبوونی کردەوە و لەبەر عادلی برای هەزار دیلی بێ بەرانبەر ئازاد کرد، لەبەر بەتریکی شارەکەش ژمارەیەکی زۆر و لەبەر بالیانی سەرکردەی خاچییەکان پێنج سەد دیلی بێ بەرانبەر ئازاد کرد، دواتر لێبوردنەکەی فراوانتر کرد و بڕیاریدا هەرچی پیر و بەتەمەن و منداڵی هەتیو و بێوەژن هەیە بێ بەرانبەر شارەکە چۆڵ بکەن، هاوکات بڕیاری دەرکرد بێڕێزی بەرانبەر بە هیچ پیرۆزییەکی مەسیحییەکان نەکرێت و پەرستگاکانی ئەو ئایینەی وەک خۆی هێشتەوە.[۲]

پاش گرتنی بەیتولمەقدیس، ئیدی شوێنێکی دیار بەدەست خاچییەکانەوە نەما جگە لە صوور و تەرابلوس[۳] و ئەنتاکیە و چەند قەڵایەکی دیاریکراو.[٤]

ڕاستەوخۆ دوای گرتنی بەیتولمەقدیس سەلاحەدین بیری لەوە دەکردەوە ئەو شوێنانەی دیکەش بگرێتەوە، بۆیە ڕوویکردە شاری صوور، لە کاتێکدا زۆربەی هێزی خاچییەکان لەوێ کۆبووبوویەوە، سەلاحەدین گەمارۆیەکی بەهێزی خستەسەر شارەکە،[۵] بەڵام بەرگری ناو شارەکە بەهێز بوو و سەلاحەدین شکستی

---

(۱) عماد الدين الكاتب: الفتح القسي في الفتح القدسي، ص ۷۲؛ ابن الأثير: الكامل في التاريخ، ج۱۰/ ص ص ۳۵-۳٦؛ أبوشامه: الروضتين، ج۳/ ص ۳٤۱.

(۲) أبوشامه: الروضتين، ج۳/ ص ۳٤۲؛ محمد سهيل طقوش: تاريخ الحروب الصليبية، ص ٤۸٤.

(۳) يعقوب الڤيتری: تاريخ بيت المقدس، ص ۱۵۵؛ رنيه گروسيه: موجز تأريخ الحروب الصليبية، ص ٦٦.

(٤) محمد سهيل طقوش: الحروب الصليبية، ص ٤۸۵.

(۵) رنسيمان: تأريخ الحملات الصليبية، ج۲/ ص ۵۲۸.

هێنا لە گرتنیدا و گەمارۆی سەر شارەکەی هەڵگرت.[١]

دوابەدوای ئەوە سەلاحەدین یەک یەک ئەو شوێنانەی دەگرت کە هێشتا لەدەست خاچییەکاندا بوون و ئیبن واصل وردەکاری گرتنی هەرکامیانی هێناوە (لازقیە، صەهیۆن، بەرزیە، دیربساك، بوغراس کە نزیک بوو لە ئەنتاکیەوە گرتنەکەی بەرپرسی ئەنتاکیەی ناچارکرد داوای ڕێکەوتن لە سەلاحەدین بکات و ئەویش لەگەڵی ڕێککەوت لە بەرانبەر ئازادکردنی سەرجەم دیلە موسڵمانەکاندا).[٢]

ژنەکەی ئەرنات یەکێک بوو لە بەندکراوەکانی بەردەستی سەلاحەدین کە بێ بەرانبەر ئازاد کرا، بەڵام کوڕەکەی هێشتا لای ئەیووبییەکان دیل بوو، داوای لە سەلاحەدین کرد ئازادی بکات، ئەویش مەرجی دانا خەڵکی کەرك و شەوبەک ڕازی بکات شارەکە بدەن بەدەستەوە ئەوکات کوڕەکەی ئازاد دەکات، ئەویش ڕازی بوو، بەڵام خەڵکی ئەوێ بە گوێیان نەکرد،[٣] بۆیە سەلاحەدین بڕیاری دا گەمارۆیان بدات، ئەوانیش بەرگرییەکی زۆریان کرد هەتا برسێتی زۆری بۆ هێنان و بە ناچاری ڕازی بوون شارەکە بدەن بەدەستەوە.[٤]

---

(١) يعقوب الڤيتري: تاريخ بيت المقدس، ص ١٥٥؛ سيد علي الحريري: الاخبار السنية في الحروب الصليبية، ص ص ٢١٣-٢١٤.

(٢) ابن واصل: مفرج الكروب، ج٢/ ص ٢٥٩ – ٢٧١.

(٣) ابن الأثير: الكامل في التاريخ، ج١٠/ ص ٣٧.

(٤) ابن واصل: مفرج الكروب، ج٢/ص ٢٧١.

تەوەری سێیەم

سێیەم هەڵمەتی خاچییەکان (٥٨٥ك/١١٨٩ز)

پاش سەرکەوتنی سەلاحەدین لە حەتین و گرتنی بەیتولمەقدیس و پێشڕەوییەکانی دیکەی، خێرا نێردراوانی میرنشینە خاچییەکان ڕووپانکردە ئەورووپا و داوای فریاکەوتنیان لە جیهانی خۆرئاوا کرد و هەمەچەشنەی ڕێکارەکانی ورووژاندنی هەستی جیهانی مەسیحیی خۆرئاوایان گرتەبەر، بۆ نموونە وێنەی گۆڕی مەسیحیان دانابوو کە سەربازێکی موسڵمان بە ئەسپێکەوە چووبوویە سەری و میزی پێدا دەکرد،[١] دەستوبرد پاپا گریگۆری هەشتەم (٤٧٨ك/١٠٨٥ز) پەیامی بۆ فەرمانڕەوایانی ئەورووپا نارد هەموو توانای خۆیان بخەنەگەڕ بۆ پشتیوانی میرنشینە خاچییەکانی خۆرهەڵات و جەنگی ناوخۆیی خۆیان بوەستێنن.[٢]

خێرا سێ لە دیارترین سەرکردەکانی ئەورووپا هاتن بە دەم بانگەوازەکەوە کە ئەوانیش بریتی بوون لە:

- فریدریک باربارۆسای ئیمپراتۆری جەرمانی
- فیلیپ ئۆگەستی پادشای فەرەنسا
- ریتشارد قەلبولئەسەدی پادشای ئینگلتەرا[٣]

---

(١) ابن واصل: النوادر السلطانية، ص ٢٠٨؛ صلاح ضبيع: دور الألمان في الحروب الصليبية في بلاد الشام، المكتب العربي للمعارف، ط١، ٢٠٠٩م، ص ١٦٥.

(٢) يعقوب الڤيتری: تاريخ بيت المقدس، ص ١٥٩؛ محمود سعيد عمران: تاريخ الحروب الصليبية، دار المعرفة الجامعية، القاهرة، ٢٠٠٠م، ص ١٤٧.

(٣) احمد مختار العبادي: في تاريخ الأيوبيين والمماليك، دار النهضة العربية، بيروت، ١٩٩٥م، ص ٥٧؛ محمد سهيل طقوش: الحروب الصليبية، ص ٤٩٠.

باربارۆسا پێش ئەوەی بکەوێتەڕێ، نامەیەکی هەڕەشەئامێزی بۆ خودی سەلاحەدینی ئەیووبی نووسی و تیایدا هەڕەشەی ئەوەی لێکرد ئەگەر بە خۆشی ناوچەکان نەگێڕێتەوە بۆیان، ئەوا بە زەبری شمشێر لەوێ دەریدەکەن، بەڵام سەلاحەدین وەڵامێکی قورستری دایەوەو هەڕەشەی ئەوەی لێکرد خۆی دەگەیەنێتە خاکی ئەڵمانیا و ئەوێیش دەگرێت،[١] فریدریکیش بڕیاری هێرشی دا، هاتنەکەشی لە ڕێگەی ئیمپراتۆریەتی بیزەنتییەوە بوو و ئیمپراتۆر نامەی پۆزشی بۆ سەلاحەدین نارد کە ناچار بووە ڕێیان بدات لەوێوە بێن چونکە توانای بەرنگاربوونەوەی نیە،[٢] لە بەرانبەردا زانیارییەکان سەبارەت بە زۆری و بەهێزی سووپای ئەڵمانەکان وای لە سەلاحەدین کرد بانگەوازی جیهاد رابگەیەنێت[٣] و داوا لە ناوچە کوردنشینەکان بکات پشتیوانی بکەن،[٤] تەنانەت داوای لە پادشای دەوڵەتی موەحدین کرد یارمەتی بدات،[٥] کەچی لە کتوپڕێکدا بارودۆخەکە گۆڕا، ئەویش بە خنکانی باربارۆسا لە ئاوی ڕووباری سلوقیەدا و لە ئاکامدا سووپاکەی شپرزی تێکەوت،[٦] بەشێکیان کشانەوە و بەشێکی دیکەشیان بەهۆی هێرشی موسڵمانەکانەوە کوژران و ئەوانەشی بەرەو عەککا چوون، ژمارەیەکی کەمیان بە سەلامەتی گەیشتنە ئەوێ.[٧]

---

(١) صلاح ضبيع: دور الألمان في الحروب الصليبية في بلاد الشام، ص ص ١٧٥-١٧٧.

(٢) ابن كثير: البداية والنهاية، ج١٦/ ص ٦١٦.

(٣) عماد الدين الكاتب: الفتح القسي في الفتح القدسي، ص ٢١٢؛ محمد سهيل طقوش: تاريخ الحروب الصليبية، ص ٤٩٣.

(٤) ابن شداد: النوادر السلطانية، ص ١٧٨؛ صلاح ضبيع: دور الألمان في الحروب الصليبية في بلاد الشام، ص ٢١٠.

(٥) أبوشامة: الروضتين في أخبار الدولتين النورية و الصلاحية، ج٤/ ص ١٩٦.

(٦) يعقوب الڤيتري: تاريخ بيت المقدس، ص ١٦٣؛ عماد الدين الكاتب: الفتح القسي في الفتح القدسي، ص ٢٠٨؛ انطون خانجي: مختصر تواريخ الأرمن، ص ٢٣١.

(٧) ابن العبري: تأريخ الزمان، ص ٢١٨؛ محمود سعيد عمران: تاريخ الحروب الصليبية، ص ١٥٠.

دوو سەرکردەکەی دیکەش هەرکامیان لە ئاڕاستەیەکەوە ڕوویان لە شاری عەککا کرد،[١] ئەمە لە کاتێکدا پێشتر یەکێک لە سەرکردە خاچییەکان بە ناوی جای لوزینان کە لای سەلاحەدین دیل بوو و ئازاد کرابوو، سووپایەکی پێکەوەنا و ڕوویکردە عەککا و فشاری لەسەر شارەکە دانا.[٢]

سەلاحەدین هەوڵیدا گەمارۆی سەر شارەکە بشکێنێت و لە ڕێگەی بانگەوازی جیهاد و بەکارهێنانی هونەری سەربازی و کۆکردنەوەی تواناکانی بۆ نەهێشتنی گەمارۆکە ئەوپەڕی توانای خۆی خستەگەڕ، بەڵام فشاری سەر شارەکە زۆر سەختتر بوو،[٣] دواجار کۆتا پەیامی هێزی موسڵمانانی ناو شارەکەی پێ گەیشت "تەواو بڕستمان لێ بڕاوەو گەیشتوینەتە خۆبەدەستەوەدان، ئەگەر هەتا سبەینێ کە هەشتی مانگە شتێکمان بۆ نەکەن، ئەوە داوای پەنا دەکەین و تەنیا گەردنی خۆمان دەکڕینەوە"،[٤] سەلاحەدین چەند هەوڵیدا فریای بارودۆخەکە بکەوێت، بەڵام سەرکەوتوو نەبوو و موسڵمانانی ناو عەککا بەبێ ڕەزامەندی سەلاحەدین ڕێککەوتنێکیان لەگەڵ خاچییەکاندا ئەنجامدا و تیایدا لەسەر چەند خاڵێک ڕێککەوتن:

١- عەککا بە هەموو کەشتی و شمەک و شوێنەکانیەوە بدرێت بەدەستەوە.

٢- موسڵمانان سەرانەیەکی دووسەد هەزار دیناری بدەن بە خاچییەکان.

٣- هەزار و پێنج سەد دیلی خاچییەکان ئازاد بکرێن.[٥]

---

(١) يعقوب الڤيتري: تاريخ بيت المقدس، ص ١٦٣؛ رنيه گروسيه: موجز تأريخ الحروب الصليبية، ص ٦٨.

(٢) محمد سهيل طقوش: تاريخ الحروب الصليبية، ص ص ٤٩٧-٤٩٩.

(٣) عماد الأصفهاني: البستان الجامع لجميع تواريخ أهل الزمان، ص ٤٣٤؛ ابن الفرات: تأريخ ابن الفرات، مج٢، ج٤/ ص ص ٥-١٤؛ الصلابي: صلاح الدين الأيوبي، ص ٥٩٨.

(٤) ابن شداد: النوادر السلطانية، ص ٢٥٢؛ ابن العبري: تأريخ الزمان، ص ٢١٩.

(٥) ابن العبري: تأريخ الزمان، ص ٢٢٠؛ محمد سهيل طقوش: تاريخ الحروب الصليبية، ص ٥٠٣.

٤- موسڵمانان خاچی پیرۆز (صەلەبوت) بگێڕنەوە بۆ خاچییەکان.

٥- موسڵمانان بە سەلامەتی شارەکە چۆڵ بکەن.[١]

سەلاحەدین کە دەقی ڕێککەوتنەکەی بیست بەڕەرچی دایەوە، بەڵام بینی کارلەکار ترازاوەو خاچییەکان چوونەتە ناو عەککاوە، بۆیە بە ناچاری ڕازی بوو پابەندی ڕێککەوتنەکە بێت.[٢]

دواجار وێڕای هەموو هەوڵێکی سەلاحەدین بۆ نەکەوتنی شارەکە، خاچییەکان توانییان لە (٥٨٧ك/ یۆلیۆی ١١٩١ز) دا شارەکە بگرن، ئەم ڕووداوەش کۆی سەرکردایەتی بەرەی خاچییەکانی بۆ ریشارد قەلبولئەسەد هێشتەوە کە توانی پێشڕەوی سەرکەوتنەکان بکات.[٣]

سەلاحەدین ویستی پابەندی ڕێککەوتنەکە بێت و نیوەی بڕە پارەکە و نیوەی دیلەکانی بۆ ناردن، لە وەڵامی ئەمەدا ریتشارد کوشتارگەیەکی موسڵمانانی لە شارەکەدا بەرپاکرد[٤] کە نزیکەی سێ هەزار دیلی موسڵمانی کوشت.[٥]

دوای ئەم بەرپەککەوتنانە هەردوو بەرەی خاچی و ئەیووبی ئامادەییان هەبوو بۆ دانووستان، بەڵام قبوولکردنی مەرجەکانی بەرەی خاچییەکان زۆر سەخت بوو بۆ ئەیووبییەکان، بەوەی داوای گێڕانەوەی سەرجەم ئەو ناوچانەیان دەکرد کە

---

(١) يعقوب الڤيترى: تاريخ بيت المقدس، ص ١٦٥؛ محمد سهيل طقوش: تاريخ الحروب الصليبية، ص ٥٠٣.

(٢) رنسيمان: تأريخ الحملات الصليبية، ج٣/ ص ٨٩.

(٣) يعقوب الڤيترى: تاريخ بيت المقدس، ص ١٦٦؛ رنيه گروسيه: موجز تأريخ الحروب الصليبية، ص ٦٨.

(٤) رنسيمان: تأريخ الحملات الصليبية، ج٣/ ص ص ٩١-٩٢.

(٥) ابن الأثير: الكامل في التاريخ، ج١٠/ ص ٩٧؛ محمد سهيل طقوش: تاريخ الحروب الصليبية، ص ٥٠٣.

ئەیووبییەکان گرتبوویان، بۆیە نەگەیشتنە ڕێککەوتن.[١]

ریتشارد هەوڵیدا لە شاری عەککاوە بەرەو ناوچەکانی دیکە بڕوات، سەلاحەدینیش چاوی لەسەرئەوە بوو پێشڕەوییەکانی خاچییەکان بوەستێنێت، پاش چەند بەرییەککەوتنێکی لاوەکی، دواجار لە ئەرسووف پێکدادانی سەخت لەنێوان هەردوو سووپادا ڕوویدا،[٢] سەرەتای جەنگەکە بە سەرکەوتنی موسڵمانان دەستپێکرد، بەڵام زۆری نەخایاند سەرکەوتن بوو بە یاوەری ریتشارد و سووپاکەی، هەرچەندە سەلاحەدین ویستی سووپاکەی ڕێکبخاتەوە، بەڵام ڕاکردنی سووپاکەی پێ رانەگیرا و کۆتایی جەنگەکە بە شکستی سووپای ئەیووبی کۆتایی هات.[٣]

دوای ئەوە سەلاحەدین ترسی ئەوەی هەبوو ریتشارد ڕوو لە عەسقەلان بنێت، بۆیە بڕیاریدا هێزی بەرگری ببات ئەوێ، بەڵام ترسی سووپاکەی پاش شکستی ئەرسوف وایکرد داوای ڕووخاندنی عەسقەلانی لێبکەن، ئەویش ڕازی نەبوو، ئەوانیش مەرجیان لەسەر دانا (ئەگەر ئەتەوێت بیپارێزیت، ئەوە خۆت یان یەکێک لە کوڕە گەورەکانت بنێرە لەگەڵمان، ئەگەرنا کەسمان ناچینە ناو عەسقەلان نەبادا وەک خەڵکی عەککامان لێ بێت)، سەلاحەدین کە ئەو ترسەی سووپاکەی هەست پێکرد، پێشنیاری یەکەمی هەڵبژارد و بەرەبەرە پاشەکشەی کرد بەرەو بەیتولمەقدیس، لە بەرانبەردا ریتشارد هەوڵی پێشڕەوی دا، بەڵام لە جەنگێکدا لە ساڵی (٥٨٧ك/١١٩١ز) تووشی شکست بوو و خەریک بوو بکوژرێت.[٤]

---

(١) ابن كثير: البدايه والنهاية، ج١٦/ص٦٣١؛ محمد مؤنس عوض: دراسات في الصراع الإسلامي الصليبي ح معركة أرسوف، عين للدراسات، ط١، ١٩٩٧م، ص ١٥.

(٢) يعقوب الڤيترى: تاريخ بيت المقدس، ص ص ١٦٦-١٦٧.

(٣) ابن شداد: النوادر السلطانية، ص ٢٧٦.

(٤) ابن الأثير: الكامل في التاريخ، ج١٠/ ص ١٠٠؛ يعقوب الڤيترى: تاريخ بيت المقدس، ص ١٦٥.

دیارە ترسی هەردوو لای ئەیووبی و خاچییەکان لە چەشتنی تاڵاوی شکست، خواستی هەردوولای بۆ ڕێککەوتن زیاتر کرد، نوێنەری سەلاحەدین بۆ ڕێککەوتن مەلیک عادلی برای بوو هەتا لەگەڵ ریتشارد ڕێکبکەون،[١] دواییەن پێشنیاری ریتشارد بریتی بوو لە چەند خاڵێک:

١- مەلیک عادل خوشکی ریتشارد بخوازێت

٢- خاکی ژێردەستی سەلاحەدین لە فەلەستین بدرێتەدەست مەلیک عادل و خاکی ژێردەستی ریتشارد لە ناوچە کەناراوییەکان بدرێتە دەست خوشکەکەی ریتشارد.[٢]

٣- مەلیک عادل و هاوسەرەکەی لە بەیتولمەقدیس بمێننەوە.[٣]

٤- مەسیحییەکان بۆیان هەبێت سەردانی کڵێسای قیامە بکەن لە بەیتولمەقدیس.

٥- خاچی پیرۆز (صەلەبوت) بگەڕێنرێتەوە بۆ مەسیحییەکان.

٦- دیلەکانی هەردوولا ئازاد بکرێن.[٤]

سەلاحەدینیش بەو ڕێککەوتنە ڕازی بوو، بەڵام پاپا و قەشەکان تواناییان خوشکەکەی ریتشارد پاشگەزبکەنەوە و ڕێککەوتنەکە سەری نەگرت.[٥] دواتر ریتشارد هەوڵیدەدا بە خێرایی بەیتولمەقدیس بگرێت و دواتر بگەڕێتەوە بۆ وڵاتەکەی، بەڵام بەهێزبوونەوەی سەلاحەدین و سووپاکەی ڕێگربوون، بۆیە

---

(١) ابن العبري: تأريخ الزمان، ص ٢٢١؛ الصلابي، صلاح الدين الأيوبي، ص ٦١٩.

(٢) ابن الأثير: الكامل في التاريخ، ج١٠/ ص ١٠١.

(٣) ابن شداد: النوادر السلطانية، ص ٢٩٢؛ أبوشامة: الروضتين في أخبار الدولتين النورية و الصلاحية، ج٤/ ص ٢٨٣.

(٤) ابن شداد: النوادر السلطانية، ص ٢٩٢؛ محمد سهيل طقوش: تاريخ الحروب الصليبية، ص ٥١٠.

(٥) ابن واصل: مفرج الكروب، ج٢/ ص ٣٧٢.

مەیلی بەلای ڕێککەوتندا زیاتر بوو و دواجار هەردوولا پێشنیار و مەرجی خۆیان خستەڕوو، بەڵام نەگەیشتنە ئەنجام و ئاکامەکەی بە ڕووداتی جەنگی یافا گەیشت، جەنگێک کە بە هێرشی ئەیووبییەکان دەستپێکرد و بە داوای ڕێککەوتن لەلایەن خاچییەکانەوە چووە پێشەوەو بە گەڕانەوەی ریتشارد و دەرکردنی موسڵمانان لە شارەکە کۆتایی هات و بەدوایدا ڕێککەوتنی ڕەملە ڕوویدا[١] کە بە شەش قۆناغی دانووستاندن پاشان گەیشتە ئەنجام[٢] و بەندەکانی ئەمانە بوون:

١- یافا و ناوچەکانی سەر بە ئەوێ و قیساریە و ئەرسووف و حەیفا و عەککا و ناوچەکانی سەر بەوان بەدەست خاچییەکانەوە بێت.

٢- عەسقەلان بەدەست موسڵمانانەوە بێت بەڵام وێران بکرێت.

٣- ناوچەی ئیسماعیلیەکان و ناوچەی ژێر دەسەڵاتی بەرپرسی ئەنتاکیە و تەرابلوس بەشێک بن لەو ئاگربەستە.

٤- لود و ڕەملە لەنێوان موسڵمانان و خاچییەکاندا بکرێت بە دوو بەشەوە.[٣]

٥- مەسیحییەکان مافیان هەبێت ئازادانە سەردانی بەیتولمەقدیس بکەن.[٤]

٦- موسڵمان و مەسیحییەکان مافیان هەبێت بچنە خاکی یەکدی.[٥]

---

(١) محمد سهيل طقوش: تاريخ الحروب الصليبية، ص ص ٥١٣-٥١٥.

(٢) ابن شداد: النوادر السلطانية، ص ص ٢٧٤-٢٩٣؛ الصلابي، صلاح الدين الأيوبي، ص ص ٦٢٥-٦٣٠.

(٣) ابن فضل الله العمري: مسالك الأبصار في ممالك الأمصار، ج٢٧/ ص ٩٤؛ سعيد عبدالفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطى، ج١/ص ٤٢٨.

(٤) أبوشامة: الروضتين في أخبار الدولتين النورية و الصلاحية، ج٤/ ص ٣٢٥؛ سعيد عبدالفتاح عاشور: أوروبا العصور الوسطى، ج١/ص ٤٢٨.

(٥) ابن واصل: مفرج الكروب، ج٢/ ص ٤٠٥.

باسی دووەم

بەرپەککەوتنی ئەیووبی و خاچپەرستەکان لە دوای سەلاحەدینەوە

تەوەری یەکەم

لەدوای سەلاحەدینەوە هەتا هەڵمەتی شەشەمی خاچپەرستەکان (٥٨٩-٦٢٢ك/١١٩٣- ١٢٢٤ز)

یەکەم: پاش مردنی سەلاحەدینی ئەیووبی:

نێومالّی ئەیووبییەکان دابەشبوونێکی وای بەخۆوەدی کە تووشی لاوازی و پەرتبوونی کردن،[١] ئەمەش وایکرد بیریان لای ئەوە نەبێت لەگەڵ خاچپەرستەکاندا بجەنگن و دەستبگرن بە ڕێککەوتنی نێوانیانەوە، لە بەرانبەر ئەمەشدا خاچپەرستەکان لەنێوخۆیاندا لە ململانێیەکی سەختی وادا بوون کە چاکترین دەرفەت بوو بۆ پێشڕەوی ئەیووبییەکان ئەگەر ئەوانیش لە ناکۆکی نێوخۆیی خۆیاندا نەبوونایە، ئەم حاڵەتە نێوخۆییەی هەردوولا وایدەخواست هەردوولا پابەندی ڕێککەوتنەکەی ڕەملە بن کە لە سەردەمی سەلاحەدینی ئەیووبیدا بەسترابوو.[٢]

ئەم حاڵەتە زۆر درێژەی نەکێشا کاتێک ئەڵمانەکان جارێکی دی ڕوویانکردەوە خۆرهەڵات و پاش ڕێککەوتن لەگەڵ بەرپرسی عەککا بە هێزێکەوە خۆیان

---

(١) يعقوب الفيتري: تاريخ بيت المقدس، ص ١٧٠؛ ابن الأثير: الكامل في التاريخ، ج١٠/ ص ١٢٠.

(٢) محمد سهيل طقوش: تاريخ الحروب الصليبية، ص ص ٥٢٤-٥٢٨.

گەیاندە ئەوێ، ئەڵمانەکان بۆ جەنگ هاتبوون، لەکاتێکدا خاچییەکانی ناو عەککا ئەڵمانەکانیان بۆ خۆبەهێز نیشاندان دەویست، بۆیە ویستی ئەڵمانەکان جەنگ بوو لەگەڵ ئەیووبییەکان و ویستی خاچییەکانی ناو عەککاش پابەندبوون بوو بە ڕێککەوتنی خاچی و ئەیووبییەکانەوە.(١)

لە ساڵی (٥٩٣ك/١١٩٦) مەلیک عەزیز کەشتیگەلی ئەسکەندەریە و دمیاتی بەرەو ناوچەی دەسەڵاتی خاچییەکان جوواڵند و هێزی خاچییەکانیان تووشی شکستێکی سەخت کرد، یەکێک لە سەرکردە گەورەکانیشیان بەدیل گرت، وێڕای ئەوەی لەو نێوەندەدا سەرمایەی کۆکراوەی حەوت ساڵی خاچییەکان کە پەنجا سندووقی زێڕ و زیو بوو لەنێو دەریادا نغرۆ بوو.(٢)

لە ساڵی (٥٩٤ك/ ١١٩٧ز) دا خاچییەکان هێزیان جوواڵند و لە قەڵای بەیرووتەوە سەرەتاکانی جەنگیان دەستپێکرد و دەستیانگرت بەسەریدا،(٣) لە بەرانبەردا مەلیک عادل داوای یارمەتی لە هێزە ئەیووبییەکانی ناوچە جیاوازەکان کرد و ئەوانیش هاتن بەدەم داواکەیەوە هێرشیان بردە سەر هێزی خاچییەکان و تووشی شکستیان کردن.(٤)

دوای ئەوە مەلیک عادل بەردەوام هێرشی دەبردە سەر هێزە خاچییەکان و زیانی پێ دەگەیاندن، حاڵیان گەیشتە ئەوەی داوای ئاگربەستی لێ بکەن، مەلیک عادلیش بە مەرج ئاگربەستێکی سێ ساڵەی لەگەڵیاندا بەست،(٥) بەڵام هەرجارە و هێزێکی خاچییەکان سەربەرخۆ حەزی هێرشبردنە سەر ناوچەی

---

(١) يعقوب الڤيتري: تاريخ بيت المقدس، ص ١٧٠؛ صلاح ضبيع:: دور الألمان في الحروب الصليبية في بلاد الشام، ص ص ٢٤١-٢٤٢.

(٢) عماد الأصفهاني: البستان الجامع لجميع تواريخ أهل الزمان، ص ٤٦٨.

(٣) يعقوب الڤيتري: تاريخ بيت المقدس، ص ١٧٠.

(٤) ابن واصل: مفرج الكروب، ج٣/ ص ٧٤.

(٥) ابن الفرات: تاريخ ابن الفرات، مج٢، ج٤/ ص ١٣٩.

دەسەڵاتی ئەیووبییەکانی بۆ دروست دەبوو، بۆ نموونە:

پاش ئەو ئاگربەستە، لە ساڵی (٥٩٩ك/١٢٠٢ز) هێزێکی دیکەی فەرەنسی کە سێ سەد سوارە بوون هێرشیانبرد، بەڵام کەوتنە بۆسەی هێزی ئەیووبییەوەو ژمارەیەکیان کوژران و ئەوانی دیکەش بەدیل گیران.(١)

لە ساڵی (٦٠١ك/ ١٢٠٤ز) دا لە ڕێگەی دەریاوە هێرشێکی دیکەی خاچییەکان بۆ سەر ناوچەی کەفەرکەننا دەستپێکرد و ناوچەکەیان گرت و تاڵانییان تێدا ئەنجامدا.

ئەم حاڵەتانە هەردوولای ماندوو دەکرد، بۆیە لە ساڵی (٦٠١ك/ ١٢٠٤ز) دا ڕێککەوتنێکی دیکە لەنێوان مەلیک عادل و خاچییەکاندا بەسترا کە تیایدا ئەو ناوچانەی لە صیدا و ڕەملە و چەند شوێنێکی دیکە نیوە بەنیوە بوون، یەکدەست دران بە خاچییەکان.(٢)

خاچییەکان پابەندی ڕێککەوتن و ئاگربەستەکان نەدەبوون و هەرکات خۆیان بە بەهێز ببینیایە، هێرشیان دەستپێدەکردەوە، وێڕای ئەوەی هەموویان لەژێر یەک ئاڵادا نەبوون، ئەمەش بیانوویەک بوو هەتا بەشێکیان جیا لەوانی دی دریژە بە هێرشەکانیان بدەن، ئەوەبوو لە ساڵی (٦٠٣ك/ ١٢٠٦ز) دا هێرشی خاچییەکان تەشەنەی سەند، لە وەڵامدا مەلیک عادل بەرنگاریان بوویەوەو هەتا تەرابلوس نەوەستا و هەندێ ناوچەی گرت لەوانەش قەڵای ئەکراد کە تیایدا پێنج سەد کەس لە خاچییەکانی بەدیلگرت، ناچار بەرپرسی تەرابلوس داوای ڕێککەوتنی لێکرد و سامانێکی زۆر و سێ سەد دیل و دیارییەکی زۆری بۆ نارد، لە ئاکامدا ڕێککەوتنی نێوانیان بەسترا.(٣)

---

(١) يعقوب الڤيتري: تاريخ بيت المقدس، ص ١٧١؛ محمد سهيل طقوش: تاريخ الحروب الصليبية، ص ٥٣٤-٥٣٥.

(٢) ابن الأثير: الكامل في التاريخ، ج١٠/ ص ٢٠١.

(٣) المقريزي: السلوك لمعرفة دول الملوك، ج١/ ص ٢٨١.

دووەم: هەڵمەتی پێنجەمی خاچییەکان (٦١٤ك/١٢١٧ز)

هەوڵی شاردنەوەی ململانێ ناوخۆییەکانی ناو ئەورووپا و خولیای جارێکی دی گرتنەوەی بەیتولمەقدیس و حەزی بەشێک لە جەماوەری ئەورووپی بۆ رزگاربوون لە دۆخی چەقبەستوویان و کەفوکوڵی ئایینی خۆرئاوا هاندەر بوون بۆ بانگەوازی هەڵمەتی پێنجەمی خاچییەکان کە ئەمجارەیان ئاڕاستەی شام بەرەو میسر گۆڕا بەو هیوایەی بە گرتنی میسر بتوانن دەستیان بە شام و بەیتولمەقدیس بگات[١] چونکە پێیان وابوو کلیلی بەیتولمەقدیس لە میسرە.[٢]

بۆ سەرگرتنی ئەم هێرشە کڵێسا ماوەی دوو ساڵ بانگەوازی بۆ کرد و دواجار لە ساڵی (٦١٢ك/ ١٢١٥ز) دا لە کۆڕبەندی لاتیران[٣] بڕیاری لەسەر درا، بۆ ئەم کارەش ڕێکارە پێویستە سەربازی و سیاسی و دارایی و ئایینییەکان دەستنیشان کران و بڕیاریان لەسەر درا،[٤] پاشان بانگهێشتی پادشاکانی ئەورووپا کرا، هەندێکیان بەڵێنیان دا و بەڵێنەکەیان بردەسەر، هەندێکی دی پۆزشیان هێنایەوە بۆ بەشدارنەبوونیان، هەندێکیشیان بەڵێنیان دا و دواتر پابەندی نەبوون.[٥]

لە ساڵی (٦١٤ك/١٢١٧ز) سەرەتای هێرشەکە لەلایەن مەجەرِی و نەمساوییەکانەوە دەستپێکرد بەرەو شام و خۆیان گەیاندە عەککا و بەرپرسی

---

(١) محمود سعيد عمران: تاريخ الحروب الصليبية،، ص ص ٢٢٥-٢٢٦.

(٢) أبوشامه: مفرج الكروب، ج٣/ص٢٥٨؛ رنيه گروسيه: موجز تاريخ الحروب الصليبية، ص ٧١.

(٣) ئەم کۆڕبەندە لە ساڵی (٦١٢ك/١٢١٥ز) لە کڵێسای لاتیران لە ڕۆما بەسترا بۆ تاوتوێی پرسەکانی تایبەت بە کڵێسا و هەوڵی یەکخستنی هەردوو کڵێسای خۆرهەڵاتی و ڕۆژئاوایی و ئامادەکاری بۆ هەڵمەتێکی نوێی خاچی. بڕوانە (محمد سهيل طقوش: تاريخ الحروب الصليبية، ص ٥٧٠).

(٤) ميخائيل زابورون: الصليبيون في الشرق، ص ص ٢٩٠-٢٩٢؛ محمد سهيل طقوش: تاريخ الحروب الصليبية، ص ٥٧٠.

(٥) رنسيمان: تأريخ الحملات الصليبية، ج٣/ ص ١٩٢؛ محمد سهيل طقوش: تاريخ الحروب الصليبية، ص ٥٧١.

میرنشینی تەرابلوسی خاچیش دایە پاڵ هێرشەکە،[١] مەلیک عادل کە ئەمەی بیست لە میسرەوە بەرەو شام کەوتەڕێ، سووپای خاچییەکانیش بەرەو سووپاکەی مەلیک عادل هاتن، زۆری سووپای خاچییەکان و کەمی سەربازانی مەلیک عادل هۆکار بوون هەتا سەرکردەی ئەیووبی هەوڵی بەرنگاربوونەوەیان نەدات و بەرەو دیمەشق بڕوات، خاچییەکانیش دەستیانگرت بەسەر بیساندا و کوشتار و گرتن و تاڵانی و وێرانکارییەکی زۆریان تێدا ئەنجامدا، هاوکات مەلیک عادل ترسی هەبوو لەوێوە بەرەو بەیتولمەقدیس بچن، بۆیە سووپایەکی نارد بەرەو نابلوس بە مەبەستی ڕێگرتن لەو مەترسییە.[٢]

دواتر خاچییەکان گەمارۆی قەڵای (جبل طور) یان دا و بۆیان نەگیرا و بەرەو عەککا کشانەوە، بەدوای ئەوەدا بەشێک لە هێزە مەجەڕییەکان هێرشیان بردە سەر ناوچەی بیقاع، بەڵام لەوەشدا سەرکەوتوو نەبوون.[٣]

هێزە خاچییەکان لە شاری عەککا کۆبوونەوە و هێزی دیکەی پشتیوانیش لە خۆرئاواوە هات و نزیکەی سی هەزار سەرباز لە مەجەڕی و ئەسکەندەناقی و نەمساوی و ئەڵمانەکان لەوێ کۆبوونەوە بۆ بەجێگەیاندنی پلانی هێرشبردنە سەر میسر، سەرکردایەتی سووپاکەش سپێردرا بە یوحەننا بریین، پلانەکەش بریتی بوو لە ئەنجامدانی هێرشەکە لە ڕووی دەریاوە و پێویستی شەش مانگ لەگەڵ سووپاکەدا بەڕێ بکرێت و نزیکەی سێ سەد کەشتی بۆ گواستنەوەی هێزەکە و پێویستیەکانی تەرخان بکرێت.[٤]

---

(١) أبوشامه: مفرج الكروب، ج٣/ص٢٥٤؛ محمد سهيل طقوش: تاريخ الحروب الصليبية، ص ٥٧٢.

(٢) ابن الأثير: الكامل في التاريخ، ج١٠/ ص ص ٣٠٢-٣٠٤؛ ابن العبري: تأريخ الزمان، ص ٢٥٢.

(٣) فايد حماد محمد عاشور: الجهاد اللإسلامي ضد الصليبيين في العصر الأيوبي، ط١، دار الإعتصام، القاهرة، ص ص ٣٠٠-٣٠١.

(٤) النويري: نهاية الإرب في فنون الأدب، ج٢٩/ ص ٧٨؛ محمد سهيل طقوش: تاريخ الحروب

دواجار لە ساڵی (٦١٥ك/ ١٢١٨ز) دا خاچییەکان ڕوویانکردە میسر، ئەمەش ماوەیەکی کەم پێش مردنی مەلیک عادل بوو، بۆیە بەرنگاربوونەوەی ئەم هێرشە کەوتە ئەستۆی مەلیک کامیلی کوڕی،[١] سەرەتای هێرشەکەشیان شکستی هێنا تاکو ئەو کاتەی توانییان بورجی سیلسیلە بگرن کە بە قوفڵی ناوچە میسرییەکان ناسرابوو.[٢]

مردنی مەلیک عادل و ئەو سەرکەوتنەی خاچییەکان، پاڵنەر بوو بۆ خاچییەکانی عەککا لە شام هەتا ئەوانیش هەڵمەتەکانیان دەستپێبکەنەوە، بەڵام لە ناوچەی قیمون سووپای ئەیووبییەکان بە سەرکردایەتی مەلیک موعەزەم عیسا شکستێکی سەختی تووشکردن و نزیکەی سەد سوارەی داویەی لێ بەدیلگرتن.[٣]

گەیشتنی هێزی نوێی خاچییەکان لە خۆرئاواوەو هەوڵی هێرش لەلایەن مەلیک کامیلەوە، گەرمبوونی جەنگی لە بەرەی میسرەوە زیاتر کرد، بەڵام شکستەکانی سووپای ئەیووبی، سیاسەتی پێشڕەوی پێ گۆڕین بۆ هەنگاوی بەرگریکردن.[٤]

ئەوەی دۆخەکەی ئاڵۆزتر کرد، ناپاکیی کەسایەتییەک بوو بە ناوی ئیبنولمەشتووب کە دەیویست مەلیک کامیل لەسەر دەسەڵات لاببات، مەلیک کامیلیش لە ترساندا پاشەکشەی کرد و مەیدانەکەی بۆ خاچییەکان چۆڵکرد، ئەوانیش سەرەتا وایانزانی پیلانە، دواتر کە هەواڵەکەیان پێگەیشت، بە ئاسانی

الصليبية، ص ص ٥٧٤-٥٧٥.

(١) ابن العميد، اخبار الأيوبيين، مكتبة الثقافة الدينية، بورسعيد، ص ١٠؛ ابن العبري: تأريخ الزمان، ص ٢٥٣.

(٢) ابن واصل: مفرج الكروب، ج٣/ص٢٥٩؛ الذهبي: تاريخ الإسلام، ج١٣/ ص ٢٧٥، ابن كثير: البدايةوالنهاية، ج١٧/ص٧١.

(٣) النويري: نهاية الإرب في فنون الأدب، ج٢٩/ ص ٨٣.

(٤) محمود سعيد عمران: تاريخ الحروب الصليبية، ص ص ٢٥٤-٢٥٥.

بەرەو دمیات پێشڕەوییان کرد، مەلیک کامیل خەریک بوو میسر چۆڵ بکات ئەگەر گەیشتنی مەلیک موعزەم عیسای برای نەبوایە کە بڕێک هێزی کردەوە.(١)

گەیشتنی یارمەتی بەردەوام بۆ خاچییەکان و ناکۆکی نێوخۆیی ئەیووبییەکان و دەرکەوتنی پێشڕەوی مەغۆلەکان هۆکار بوون هەتا مەلیک کامیل تەواو بێهیوا بێت و پێشنیارێک بۆ خاچییەکان بکات کە خۆیشیان چاوەڕێی شتی وا نەبوون، لەوانەش:

گێڕانەوەی هەموو ناوچەکانی پێش جەنگی حەتین بۆ خاچییەکان بە قودسیشەوە.

خاچییەکان گەمارۆی سەر دمیات هەڵگبرن.

خاچی پیرۆز (صەلەبوت) یش بدرێتەوە بە خاچییەکان.(٢)

ئەمە تەمای خاچییەکانی زیاتر کرد و پێیان وابوو بە گرتنی میسر دەستکەوتیان زیاتر دەبێت، جگە لەوەی زۆر متمانەیان بە لاوازی مەلیک کامیل نەبوو و پێیان وابوو مەبەستیەتی خاچییەکان پەرت بکاتەوە و لە ناوچە جیاجیاکاندا یەک یەک هێرشیان بکاتەسەر، ناچار مەلیک کامیل بڕیاری بەرگری دا و داوای یارمەتی لە سەرکردە ئەیووبییەکان کرد و بەشێک لەوانیش هاتن بەدەم داواکەیەوە.(٣)

مەلیک کامیل جارێکی دی پێشنیاری ڕێککەوتنی بۆ کرد و چەند خاڵێکی

---

(١) ابن خلكان: وفيات الأعيان و أنباء أبناء الزمان، ج١/ ص ٤٠٨؛ ابن الأثير، الكامل في التأريخ، ج١٠/ص٣٠٧؛ ابن واصل: مفرج الكروب، ج٤/ ص ص ١٦-١٧.

(٢) ابن واصل: مفرج الكروب، ج٤/ص ٩٥؛ رنسيمان: تأريخ الحملات الصليبية، ج٣/ ص ٢٠٦.

(٣) ابن واصل: مفرج الكروب، ج٤/ص ٩٦؛ الصلابي: الأيوبيون بعد صلاح الدين، ط٢، دار المعرفة، بيروت-٢٠٠٩م، ص ص ١٥٣-١٥٥.

دیکەشی بۆ پێشنیارەکەی پێشووی زیادکرد، لەوانە:

١- هەرچی ناوچەیەک سەلاحەدینی ئەیووبی گرتوویەتی هەمووی بدرێتەوە بە خاچییەکان.

٢- خەرجی نۆژەنکردنەوەی بەیتولمەقدیس و قەڵاکانی دیکە بۆ خاچییەکان لە ئەستۆ بگرێت.

٣-لە بەرانبەر هێشتنەوەی کەرک و شەوبەک پانزە هەزار دینار بدات.

٤-بیست بارمتە بدات بەدەستەوە وەک نیشاندانی نیازپاکی.

لە ساڵی (٦١٨ك/١٢٢١ز) هەرچەندە مەلیک کامیل جارێکی تر پێشنیاری ڕێککەوتنی لەگەڵ خاچییەکاندا خستەڕوو، بەڵام بە نەرێ وەڵامی وەرگرت، چونکە خاچییەکان بیستبوویان ئیمپراتۆر فریدریکی دووەم بۆ پشتیوانییان خۆی دەگەیەنێتە ئەوێ، چاویان بڕیبوویە قاهیرە و بڕیاریان دا هێرشی بکەنەسەر، بۆیە هێزێکیان لە دمیات جێهێشت و بەرەو قاهیرە هێرشەکەیان دەستپێکرد و پێشڕەوییان کرد و هەندێ ناوچەیان گرت.[١]

مەلیک کامیل خەمی گرتنەوەی دمیاتی لە دڵدا بوو، بۆیە خۆی بۆ یەکلاکردبوویەوەو سووپای بۆ ڕێکخستبوو[٢] تەنانەت ئەو هێزەی کۆی کردەوە دەگەیشتە بیست هەزار جەنگاوەر، وێڕای داوای هاوکاری لە براکانی لە شام کە هاتن بە دەمیەوە.[٣]

---

(١) ابن واصل: مفرج الكروب، ج٤/ ص ٣٣؛ رنسيمان: تأريخ الحملات الصليبية، ج٣/ ص ٢١٣؛ رنيه گروسيه: موجز تاريخ الحروب الصليبية، ص ٧٢؛ محمد سهيل طقوش: تاريخ الحروب الصليبية، ص ٥٨٩.

(٢) ابن الفوطي: الحوادث الجامعة والتجارب النافعة في المائة السابعة، تح: مهدي النجم، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، ٢٠٠٢م، ص ٩٦.

(٣) ابن إياس: بدائع الزهور في وقائع الدهور، مكتبة دار الباز، مكة المكرمة، ١٩٧٥م، ج١/ ص ٢٥٩.

گەیشتنی هێزی ئەیووبی لە شامەوە و بوونی لافاوی نیل لەو کاتەدا بارودۆخەکەی لێ تێکدان و هێزی ئەیووبی پەیوەندی سووپای خاچییەکانی لەگەڵ دمیات پچڕاند، بەمەش تەنیا دەرچەیەک بۆیان ڕازیبوون بوو بە ڕێککەوتن لەگەڵ ئەیووبییەکاندا،[١] چونکە خەریک بوو برسێتی لەناوی دەبردن، وێڕای ئەوەی نزیکەی بیست سەرکردەی گەورەی خاچییەکان لەنێو ئەو هەڵمەتەدا بوون.[٢]

دواجار لە ساڵی (٦١٨ك/ ١٢٢١ز) دا خاچییەکان ڕازی بوون بەپێی ڕێککەوتن دمیات بە دەستەوە بدەن و دیلە موسڵمانەکان لە بەرانبەر دیلەکانی خۆیاندا ئازاد بکەن، ئەمە لە کاتێکدا ماوەی سیانزە مانگ شارەکە لە دەست خاچییەکاندا بوو.[٣]

---

(١) ابن العبري: تأريخ الزمان، ص ٢٦١؛ ابن واصل: مفرج الكروب، ج٤/ ص ص ٩٦-٩٧؛ محمد سهيل طقوش: تاريخ الحروب الصليبية، ص ص ٥٩٠-٥٩١.

(٢) ابن فضل الله العمري: مسالك الأبصار في ممالك الأمصار، ج٢٧/ ص ١٥٤.

(٣) ابن العبري: تاريخ مختصر الدول، ط٣، دار الشرق، بيروت، ١٩٩٢م، ج١/ ص ص ٢٣٦-٢٣٧؛ ابن واصل: مفرج الكروب، ج٤/ص ٩٧؛ رنيه گروسيه: موجز تاريخ الحروب الصليبية، ص ٧٢.

تەوەری دووەم

هەڵمەتی شەشەمی خاچییەکان (٦٢٢ك/ ١٢٢٤ز)

مەرامی هەڵمەتی شەشەمی خاچییەکان لەسەر دەستی ئیمپراتۆری ڕۆمانیی پیرۆز فریدریکی دووەم (٦١٧-٦٤٨ك/١٢٢٠-١٢٥٠ز) بوو کاتێک بەڵێنی بە پاپا هۆنۆریۆسی سێیەم (٦١٣-٦٢٥ك/١٢١٦-١٢٢٧ز) دا لە ساڵی (٦٢٢ك/١٢٢٥ز) بەرەو خۆرهەڵات پێشڕەوی بە سووپا بکات، هەرچەندە خاچییەکانی شام پێشنیاریان بۆ کرد تاکو کاتی تەواوبوونی ئاگربەست لەگەڵ مەلیک کامیل لە ساڵی (٦٢٦ك/١٢٢٨ز) هێرش نەهێنێت، بەڵام سەرهەڵدانەوەی ناکۆکی نێوخۆیی ئەیووبییەکان دەرفەتێکی گونجاو بوو بۆ هێرشەکە، فریدریکی دووەم وەک هەنگاوی یەکەمیش سووپایەکی هەزار سوارەیی نارد،[١] دواتریش لە ساڵی (٦٢٥ك/ ١٢٢٧ز) دا خۆی بەرەو شام چوو و لە شاری عەککا دابەزی.[٢]

پێشتر هەریەک لە مەلیک کامیل و ئیمپراتۆر فریدریک ڕێککەوتبوون کە لە بەرانبەر یارمەتیدانی مەلیک کامیل دژ بە مەلیک عیسا، بەیتولمەقدیس بدرێت بە ئیمپراتۆر فریدریکی دووەم،[٣] بەڵام مەرگی کتوپڕی مەلیک عیسا بارودۆخەکەی گۆڕی و مەلیک کامیل لە بەڵێنەکەی پاشگەزبوویەوە، ئیمپراتۆریش بەردەوام لە دانووستاندا بوو بۆ جێبەجێکردنی بەڵێنی نێوانیان.[٤]

---

(١) محمد سهيل طقوش: تاريخ الحروب الصليبية، ص ص ٥٩٣-٥٩٤.

(٢) ابن الأثير: الكامل في التاريخ، ج١٠/ ص ٤٣٤.

(٣) ابن واصل: مفرج الكروب، ج٤/ ص ٢٤١. أبو الفداء: المختصر في أخبار البشر، ج٣/ ص ١٣٨.

(٤) ابن الأثير: الكامل في التاريخ، ج١٠/ ص ٤٣٤؛ ابن واصل: مفرج الكروب، ج٤/ ص ٢٤١.

دواجار ڕێککەوتنی نێوان مەلیک کامیل و ئیمپراتۆری ڕۆمانی لەسەر ئەوە بوو:

١- بەیتولمەقدیس بدرێتە دەست ئیمپراتۆر بەو مەرجەی هیچ نۆژەنکردنەوەیەکی تێدا ئەنجام نەدرێت.

٢- حەرەم و بەشی صەخرە و مەسجیدولئەقصا بەدەست موسڵمانانەوە بێت و خاچییەکان تەنیا بۆ سەردان بچنە ناوی، موسڵمانان بتوانن تیایدا بانگ بدەن و نوێژ بکەن.

٣- گوندەکانی نێوان عەککا و یافا و قودس بەدەست خاچییەکانەوە بێت.[1]

٤- ناوچەکانی دیکەش وەک خەلیل و نابلوس و چەند شوێنێکی دی لەدەست ئەیووبییەکاندا بمێنێتەوە.

٥- دیلەکان لەنێوان هەردووڵادا ئازاد بکرێن.

٦- پادشا فریدریکی دووەم دژی هەموو نەیارەکان پشتیوانی مەلیک کامیل بکات.

٧- ماوەی ئاگربەستی نێوانیان دە ساڵ و پێنج مانگ و چل ڕۆژ بێت.

پاشان هەریەک لە مەلیک کامیل و ئیمپراتۆر سوێندیان لەسەر نووسراوەکە خوارد.

دوای ئەوە قودس چۆڵکرا بۆ خاچییەکان و موسڵمانانێکی کەم لەوێ مانەوە، پاشان ئیمپراتۆر گەڕایەوە بۆ عەککا.[2]

---

(١) ابن واصل: مفرج الكروب، ج٤/ ص ٢٤١؛ المقريزي: السلوك لمعرفة دول الملوك، ج١/ ص ٣٥٤.

(٢) ابن الأثير: الكامل في التاريخ، ج١٠/ ص ٣٤؛ المقريزي: السلوك لمعرفة دول الملوك، ج١/ ص ٣٥٤.

لە ساڵی (٦٣٤ك/ ١٢٣٦ز) دا بەرێەککەوتنی نێوان سووپای ئەیووبی و خاچییەکانی ناو شام ڕوویدا، سەربازگەی ئەیووبییەکان لە حەلەب لەسەر ناوچەکانی بوغراس و دریساك لەگەڵ سووپای خاچییەکاندا پێکیانداداو و سووپای ئەیووبی تیایدا سەرکەوتوو بوو و کوشتن و گرتنی سەربازانی سووپای خاچییەکانی لێکەوتەوە.[١]

مەلیک کامیل هەرچەندە توانی نێومالّی ئەیووبییەکان یەکبخات، بەڵام پاش مردنی خۆی، ناکۆکی و دووبەرەکی نێوخۆیی ئەیووبییەکان گەیشتە ئاستێکی مەترسیدار و دیدگایەکی بۆ خاچییەکان والّاکرد هەتا بیریان لای ئەوە بێت هەڵمەتێکی دیکەی خاچی لە خۆرئاواوە بەرەو جیهانی ئیسلامی بنێرن،[٢] بۆیە پاپا گریگۆری نۆیەم (٦٢٥-٦٣٩ك/١٢٢٧-١٢٤١ز) بانگەوازی کرد بۆ جەنگێکی نوێی خاچیی و فەرەنسییەکانیش بە گەرمی هاتن بەدەم داواکەیەوە بە سووپایەکی گەورەوە لە ساڵی(٦٣٧ك/١٢٣٩ز) دا خۆیان گەیاندە عەککا.[٣]

پاش ماوەیەکی کەم هێزی خاچییەکان ڕوویکردە میسر و هەوالّەکەیش بە زووبی گەیشتە ئەیووبییەکان و ئەوانیش خۆیان ئامادە کرد بۆ بەرنگاربوونەوە،[٤] ئەوەبوو لە ناوچەیەکی نزیک لە غەززە جەنگی نێوان هەردوولا ڕوویدا و تیایدا بەشی هەرەزۆری سووپای خاچییەکان کوژرا و سەرکردەکەیان و نزیکەی دووسەد و سی سوارە و پیادەی ناو سووپاکەش بەدیل گیران، ئەم شکستەی خاچییەکان دەروازەیەک بوو بۆ سەرلەنوێ گرتنەوەی بەیتولمەقدیس لەسەر دەستی مەلیک ناصر.[٥]

---

(١) أبو الفداء: المختصر في أخبار البشر، ج٣/ ص ١٥٩.

(٢) رنسيمان: تأريخ الحملات الصليبية، ج٣/ ص ص ٢٥٩-٢٦٢.

(٣) طقوش: تاريخ الحروب الصليبية، ص ص ٦١٣-٦١٤.

(٤) رنسيمان: تأريخ الحملات الصليبية، ج٣/ ص ٢٦٣.

(٥) النويري: نهاية الإرب في فنون الأدب، ج٢٩/ ص ٢٥٤.

خاچییەکانی ناو بەیتولمەقدیس بەڵێنیان شکاند و کەوتنە بەسەربازگەکردنی شارەکە، هەتا دواجار لە ساڵی (٦٤٢ك/١٢٤٤ز) لەسەر دەستی سوارە خوارزمییەکان بەیتولمەقدیس لە خاچییەکان وەرگیرایەوەو لەژێر رکێفی ئەیووبییەکاندا مایەوە.[١]

پاش ئەوەی مەلیک صالح ئەیووب میسری گرتەدەست، لە ساڵی (٦٣٨ك/ ١٢٤٠ز) دا بەشێک لە سەرکردە ئەیووبییەکان ئامادەیی ئەوەیان نیشاندا لەگەڵ خاچییەکاندا دەست تێکەڵ بکەن دژ بە مەلیک ناصر و مەلیک صالح، بۆ ئەمەش بەڵێنیان دا نەوەک تەنیا بەیتولمەقدیسیان بدەنەدەست، بەڵکوو کۆی ناوچەکانی میرنشینی خاچی بەیتولمەقدیسی جارانیان بدەنەوەدەست، وەک نیشاندانی نیازپاکیش، صالح ئیسماعیل دەستی برد بۆ تەسلیمکردنی قودس و صیدا و بەیرووت،[٢] ئەمەش پەرچەکردرای زانایانی لێکەوتەوە، لە بەرانبەردا صالح ئیسماعیل کەوتە گرتنی ئەو زانایانە و سەرکوتکردنی دەنگی ناڕەزایی لە ئاست ئەو ڕێککەوتنەی لەگەڵ خاچییەکان.[٣]

لە بەرانبەر ئەمەدا مەلیک صالح ئەیووب لەگەڵ خاچییەکاندا ڕێککەوتنێکی بەست لەسەر ئازادکردنی دیلە خاچییەکان لە غەززە و پێدانی عەسقەلان بەو مەرجەی پشتی مەلیک ئیسماعیل نەگرن و بێلایەن بن،[٤] بەڵام خاچییەکان پابەندی ئەو ڕێککەوتنە نەبوون و هێرشیان بردە سەر ناوچەی جەلیل، لە بەرانبەردا ناصر داوودی ئەیووبی هێرشی بردە سەر ڕێگەکانی بازرگانی و ڕێگەی هاتنی

---

(١) ابن واصل: مفرج الكروب، ج٥/ ص ص ٣٣٦-٣٣٧؛ رنسيمان: تأريخ الحملات الصليبية، ج٣/ ص ص ٢٧٣-٢٧٥؛ الصلابي: الأيوبيون بعد صلاح الدين، ص ٣٣٦.

(٢) ابن الدواداري: كنز الدرر و جامع الغرر، تح: سعيد عبدالفتاح عاشور، نشر عيسى البابي الحلبي، ١٩٧٢م، ج٧/ ص ٣٤٥؛ طقوش: تاريخ الحروب الصليبية، ص ٦١٧.

(٣) الذهبي: تأريخ الإسلام، ج٤٦/ص٤٠؛ ابن تغري بردي: النجوم الزاهرة في ملوك مصر و القاهرة،ج٦/ ص ٣٣٨.

(٤) رنسيمان: تأريخ الحملات الصليبية، ج٣/ ص ٢٦٦.

حاجیانیان، ئەوانیش بۆ تۆڵەسەندنەوە هێرشیان بردە سەر نابلوس و کوشتوبڕیان تێدا ئەنجام دا، مەلیک صالح ئەیووبیش لە میسرەوە هێزی پشتیوانی نارد و لەژێر فشاردا جارێکی دی خاچییەکان ڕازی بوون بە ڕێککەوتن.(١)

ڕێککەوتنی مەلیک صالح ئەیووب لەگەڵ خوارزمیەکان و گرتنەوەی بەیتولمەقدیس لە ساڵی (٦٤٢ك/ ١٢٤٤ز) دا، خاچییەکانی هاندا لە شاری عەککاوە هێرشێکی دی بەرەو سووپای ئەیووبی ڕێکبخەن، بەڵام لە کاتی بەرێەککەوتندا لە ساڵی (٦٤٣ك/١٢٤٥ز) سووپای خاچییەکان بە سەختی تێکشکان و ژمارەیەکی زۆریان لەناوچوون و بەشکێکیشان بەدیلگیران و بران بۆ میسر،(٢) بەدوای ئەوەشدا صالح ئەیووب لە ساڵی (٦٤٤ك/١٢٤٦ز) عەسقەلانیشی لە چنگی خاچییەکان دەرهێنا.(٣)

---

(١) محمد سهيل طقوش: تاريخ الحروب الصليبية، ص ص ٦١٩-٦٢٠.

(٢) ابن واصل: مفرج الكروب، ج٥/ ص ص ٣٣٦-٣٣٩.

(٣) رنسيمان: تأريخ الحملات الصليبية، ج٣/ ص ٢٧٨.

تەوەری سێیەم

هەڵمەتی حەوتەمی خاچییەکان

هەوالی شکستی سەختی خاچییەکان لەبەردەم ئەیووبییەکاندا گەیشتەوە خۆرئاوا و بڕیاری هەڵمەتێکی نوێ درا و هەواڵەکەش لەلایەن فریدیریکی دووەمەوە بە مەلیک صالح ئەیووب گەیەنرا، سەرکردایەتی ئەو هێرشەش لەلایەن لویسی نۆیەمەوە (٦٢٣-٦٦٩ك/١٢٢٦-١٢٧٠ز) بوو کە لە ساڵی (٦٤٦ك/١٢٤٨ز) لە ڕێگەی دەریاوە کەوتەڕێ و خۆی گەیاندە لای خاچییەکانی شام و لەوێوە پاش وتوێژ و دانانی پلان لە ساڵی (٦٤٧ك/١٢٤٩ز) بەرەو دمیات تاوی دایە دەریا.[١]

فریدریک سەرەتا هەوڵی دا قەناعەت بە لویسی نۆیەم بکات هێرش نەبات، شکستی پێشتری خۆی و ڕێککەوتنی لەگەڵ ئەیووبییەکان و بەهێزی ئەوانی کرد بە بەڵگە، بەڵام ئەو سوور بوو لەسەر بڕیارەکەی، ئەوکات فریدریک هەنگاوی دووەمی نا کە ئاگادارکردنەوەی مەلیک صالح و پێدانی زانیاری ورد بوو سەبارەت سووپاکەی لویس.[٢]

صالح ئەیووب کە پێشتر هەواڵی پێگەیشتبوو، شاری دمیاتی پڕچەک کرد،[٣] هەرچەندە نەخۆش بوو، بەڵام بەرەو دمیات هێزی جووڵاند،[٤] لویسی

---

(١) ابن كثير: البداية والنهاية، ج١٧/ ص ٣٠٤؛ الصلابي: الأيوبيون بعد صلاح الدين، ص ص ٣٥١، ٣٥٥؛ محمد سهيل طقوش: تاريخ الحروب الصليبية، ص ٦٢٦.

(٢) الخزنداري: تاريخ مجموع النوادر مما جرى للأوائل و الأواخر، تح: هورست هاين و محمد الحجيري، ط١، مطبعة درغام، بيروت، ٢٠٠٥م، ص ص ٥٨-٥٩.

(٣) أبو الفداء: المختصر في أخبار البشر، ج٣/ ص ١٧٨.

(٤) ابن إياس: بدائع الزهور في وقائع الدهور، ص ٢٧١؛ ابن كثير: البداية والنهاية، ج١٧/ ص ٣٠٥.

نۆیەمیش پاش نزیکبوونەوەی لە دمیات، نامەیەکی هەڕەشەئامێزی بۆ مەلیک صاڵح نارد.(۱)

گەیشتنی هێزی خاچییەکان و ڕاکردنی ژمارەیەک لە هۆزە عەرەبییەکان و نەبوونی بەرگرییەکی بەرچاو، بەدەستەوەدانی شارەکەی لێکەوتەوە.(۲)

خاچییەکان پاش گرتنی دمیات بیریان لە گرتنی قاهیرە کردەوە، ئەگەرچی رایەکی جیاواز پێی وابوو باشتر وایە پێشتر ئەسکەندەرییە بگرن، بەڵام دواجار بەرەو قاهیرە پێشڕەویان کرد، لەم سەروبەندەدا صالح ئەیووب کۆچی دوایی کرد و بەرپرسیارێتی بەرنگاربوونەوەکە بۆ شەجەرودوڕی خێزانی بەجێما، بەڵام ئەمیر فەخرەدین کە یەکێک بوو لە سەرکردە سەربازییەکانی ئەیووبییەکان توانی ئەو پێشڕەوییە بوەستێنێت و نیمچە گەمارۆیەکیان بخاتەسەر و دواجار لە مەنصوورەدا تووشی شکستیان بکات، ئەگەرچی سەرکەوتنەکەی خێرا پاشەکشەی بەدواداهات.(۳)

گەیشتنی تورانشاهی کوڕی صالح ئەیووب لە ساڵی (٦٤٨ك/ ۱۲۵۰ز) دا وەرەی بە خەڵکی میسر دایەوەو خێرا پلانێکی وردی سەربازی دانا،(٤) خاچییەکان ترسیان لێ نیشت و داوای ڕێککەوتنیان کرد بەو مەرجەی بەیتولمەقدیسیان پێ درێت لەگەڵ بەشێک لە کەناراوەکان،(٥) بەڵام سەرکردەی نوێی ئەیووبی توانی شکستێکی سەخت تووشی سووپای خاچییەکان بکات، حاڵەکە گەیشتە ئەوەی سەرکردەی خاچییەکان داوای پەنا بکات، بەڵام سەربازەکانی بەوە ڕازی نەبوون

---

(۱) الخزنداري: تاريخ مجموع النوادر مما جرى للأوائل و الأواخر، ص ص ٥٩-٦٠، بۆ دەقی نامەکە بڕوانە پاشکۆی ژمارە (۹)

(۲) أبو الفداء: المختصر في أخبار البشر، ج۳/ ص ۱۷۹؛ الذهبي: تأريخ الإسلام، ج١٤/ص٣٦.

(۳) المقريزي: السلوك لمعرفة دول الملوك، ج۱/ ص ص ٤٤٦-٤٤٨.

(٤) ابن تغري بردي: النجوم الزاهرة في ملوك مصر و القاهرة، ج٦/ ص ٣٦٦.

(٥) الخزنداري: تاريخ مجموع النوادر مما جرى للأوائل و الأواخر، ص ٦٣.

و دریژەیان بەجەنگ دا، بۆیە ئەو ژمارە سەربازەش کە مابوون لەناوچوون یان بەدیل گیران کە ژمارەیان بە هەزاران سەرباز مەزندە دەکرا، لویسی نۆیەم و ژمارەیەک سەرکردەی دیکەش بەدیلگیران و تووڕانشاه زۆر بە ڕێزەوە مامەڵەی لەگەڵ کردن.(١)

دواتر تووڕانشاه لەگەڵ لویسی نۆیەم ڕێککەوتنێکی بەست لەسەر ئەم خاڵانە:

١- بە بڕی پێنج سەد هەزار دینار خۆی ئازاد بکات.

٢- دمیات بدرێتەوە دەست موسڵمانان.(٢)

٣- ژمارەیەکی زۆری دیلە موسڵمانەکان ئازاد بکرێن.

٤- ڕێککەوتنەکە ماوەی دە ساڵ بخایەنێت.

لویسیش ڕازی بوو و هەردوولا سوێندیان خوارد لەسەر ڕێزگرتنی دەقی ڕێککەوتنەکە.(٣)

زۆری نەخایاند سەرکەوتنەکانی تووڕانشاه بە ڕووی خۆیدا ئاوەژۆ بوونەوە و لەسەر دەستی مەمالیکەکان کوژرا، بەمەش ماوەی فەرمانڕەوایی ئەیووبییەکان کۆتایی پێهات.(٤)

---

(١) ابن كثير: البداية والنهاية، ج١٧/ ص ٣٠٧؛ ابن تغري بردي: بردي: النجوم الزاهرة في ملوك مصر و القاهرة، ج٦/ ص ٣٦٦.

(٢) الذهبي: سير أعلام النبلاء، ج١٦/ص٣٨٢؛ الصلابي: الأيوبيون بعد صلاح الدين، ص ص ٣٦٩-٣٧٠.

(٣) الصلابي: الأيوبيون بعد صلاح الدين، ص ص ٣٦٩-٣٧٠.

(٤) الذهبي: سير أعلام النبلاء، ج١٦/ص٣٩١؛ طقوش: تاريخ الحروب الصليبية، ص ص ٦٣٥-٦٣٦.

بەشی پێنجەم

پەیوەندیی نێوان ئەیووبییەکان و هێزە مەسیحییەکانی خۆرهەڵات

باسی یەکەم: پەیوەندی نێوان ئەیووبییەکان و ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی

باسی دووەم: پەیوەندی نێوان ئەیووبییەکان و میرنشینی جۆرجیا و ئەرمەنستانی بچووک

باسی یەکەم

پەیوەندی نێوان ئەیووبییەکان و ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی

تەوەری یەکەم

پەیوەندییە سیاسی و سەربازییەکانی ئەیووبی و بیزەنتییەکان

دەکرێت پەیوەندیی نێوان بیزەنتی و ئەیووبییەکان دابەش بکەین بەسەر دوو قۆناغی سەرەکیدا:

قۆناغی یەکەم: ناتەبایی ئەیووبی و بیزەنتییەکان:

ئەم قۆناغە لە سەردەمی زەنگییەکانەوە دەستپێکرد، کاتێک بیزەنتییەکان لەگەڵ خاچییەکاندا یەکدەست بوون دژ بە موسڵمانان، ئەیووبییەکانیش پشکی گەورەی بەرنگاربوونەوەی ئەو هێرشەیان لە میسردا لەدەستدا بوو، هەردوو هێزی مەسیحیش هاوڕابوون کە ئەگەر میسر نەگرن مەترسییان لەسەر دروست دەکات،[1] بۆیە لە ساڵی (٥٦٣ك/١١٦٨ز) عمووری یەکەم ڕێککەوتنی لەگەڵ ئیمپراتۆر مانویلی بیزەنتی بەست بۆ هێرش بردنە سەر میسر و بیزەنتە بەڵێنی پشتیوانی هێزی دەریایی پێدا و کەشتیگەلێکی بۆ ئامادەکرد کە لە سەد و پەنجا کەشتی جەنگی و شەست کەشتی گەورەی بارهەڵگر پێکدەهات و پێداویستی

(١) ابن شداد: النوادر السلطانية، ص ص ٨١-٨٢.

سێ مانگی هەڵگرتبوو و لە ساڵی دواتردا کەوتەڕێ، هێزەکە ڕوویانکردە دمیات و گەمارۆیان دا و سەلاحەدینی ئەیووبیش کە لە میسر بوو بەرپرسی بەرپەرچدانەوەی ئەو هەڵمەتە بوو، بەهێزی بەرگریی سووپاکەی سەلاحەدین هێزی خاچی و بیزەنتی ناچار کرد چاوەڕوانی گەیشتنی هێزی دیکەی پشتیوانی بیزەنتی بن، بەڵام نەگەیشتنی هێزی پشتیوانی ناچاری کردن پاشەکشە بکەن، ئەمە وێڕای تێکشکانی کەشتیگەلی بیزەنتییەکان لە کەناراوی دمیات و نەمانی خۆراک و پێداویستی و هێرشی بەهێزی سووپای سەلاحەدین بۆ سەر هێزی بیزەنتی، وایلێهات خاچییەکان لەبری سوودوەرگرتن لە هێزی بیزەنتی، سەرقاڵ بووبوون بە بەرپەرچدانەوەی هێرشی قورسی موسڵمانان بۆ سەر هێزی بیزەنتی و پاراستنی کەشتیگەلی هێزە هاوئایینەکەیان.[1]

سەلاحەدینی ئەیووبی لە نامەیەکیدا کە بۆ خەلیفەی عەببباسی ناردووە، ئاماژە دەدات بە سیاسەتی بیزەنتییەکان بەرانبەریان "سەبارەت بەو دوژمنانەی لە دژمان دەجەنگن، لەوانە بەرپرسی قوستەنتینیەیە کە سەرکەشی گەورە و جالووتی بێباوەڕە، چەند جەنگێکی دەریاییمان لەگەڵیدا ئەنجامداوە، لە میسر دەرنەچووین هەتا لە یەك جومعەدا دوو جار دوو نامەی ئەومان بەدەست گەیشت، تیایدا باڵی ئاشتی والاکردووە و لە دومنایەتییەوە بۆ ئاگربەست و لە شکاندن و ئابڕووبەرییەوە بەرەو ئامۆژگاری هەنگاوی ناوە تاکو ئاستێک ئاگاداری پێداین لە بەرپرسی صقلیە و کەشتیگەلەکەی."[2]

---

(١) ابن الأثير: الكامل في التاريخ، ج٩/ ص ٣٥٠؛ ابن واصل: مفرج الكروب، ج١/ ص ١٨٠؛ زبيدة محمد عطا: الشرق الإسلامي و الدولة البيزنطية زمن الأيوبيين، ص ٦٥؛ محمد سهيل طقوش: تاريخ الحروب الصليبية، ص ص ٤١١-٤١٢.

(٢) أبوشامة: الروضتين في أخبار الدولتين النورية و الصلاحية، ج٢/ ص ٣٦٣.

قۆناغی دووەم: پەیوەندییەکانی ئەیووبی و بیزەنتییەکان لە دوای ساڵی (٥٧٧ك/ ١١٨١ز):

لەم قۆناغەدا سیاسەتی بیزەنتییەکان لە ئاست ئەیووبییەکاندا گۆڕا، ئیدی بیزەنتە لەبری پشتیوانی نەیارانی ئەیووبی، پشتی کردە ئەو هێزانە و بناغەی دۆستایەتی لەگەڵ ئەیووبییەکاندا دامەزراند، زۆربوونی فشارە دارایی و سەربازییەکان و سەرقاڵبوونی بیزەنتە بە جەنگی سەلجووقییەکان و یەکنەگرتنەوەی ئامانجی بیزەنتە و هێزە خاچییەکان و چەند هۆکارێکی دی پاڵنەر بوون بۆ گرتنەبەری سیاسەتی نوێ.[١]

لە ساڵی (٥٧٧ك/ ١١٨١ز) دا ئیمپراتۆری بیزەنتی نێردراوێکی نارد بۆ لای سەلاحەدینی ئەیووبی بە مەبەستی بەستنی ڕێککەوتنێک لەنێوان هەردوولادا، بۆ نیشاندانی نیازپاکی و جێبەجێکردنەکەیشی سەد و هەشتا دیلی موسڵمانانی ئازاد کرد.[٢]

لە ساڵی (٥٨١ك/ ١١٨٥ز) دا پاش ئەوەی ئەندرۆنیقۆسی بیزەنتی لەلایەن نۆرمانەکانەوە گەمارۆ درا، ناچار پەنای بردە بەر سەلاحەدینی ئەیووبی و داوای ڕێککەوتنی لێکرد لەسەر ئەم خاڵانە:

١- سەلاحەدین هەواداری خۆی بۆ ئەندرنیقۆس نیشان بدات بەو پێیەی ئەو ئیمپراتۆرە.

٢- هەردوولا لە جەنگی میرنشینی بەیتولمەقدیسی خاچیدا هاوکاری یەکدی بن، ئەگەر ناوچەکەیان گرت بەیتولمەقدیس و ناوچە کەناراوییەکان بۆ بیزەنتییەکان بن جگە لە عەسقەلان.

٣- ئەندرۆنیقۆس هاوکاری سەلاحەدین بێت لە جەنگی دژ بە خاچییەکانی

---

(١) محمد سهيل طقوش: تاريخ الأيوبيين، ص ص ١٠١-١٠٢.

(٢) المقريزي: السلوك لمعرفة دول الملوك، ج١/ ص ١٨٥.

شامدا.

بەڵام پێش ئەوەی سەلاحەدین وەڵامی پێشنیارەکەی بداتەوە، ئەندرۆنیقۆس لەسەر کورسی دەسەڵات لابرا، هەرچەندە ئەگەر ئەوەش نەبوایە پێنەدەچوو سەلاحەدین ڕازی بێت بەو پێشنیارە، چونکە ئەیووبییەکان لە ترۆپکی هێز و بیزەنتییەکانیش لە لاوازی و پشێویدا بوون.(١)

پاش فەتحی قودس لەلایەن سەلاحەدینەوە، نێردراوی بیزەنتییەکان لە قوستەنتینیەوە گەیشتنە لای صەدلاحەدین، لەوێ ڕێزێکی زۆریان لێگیرا، نامەیەکیان پێ بوو کە چەند داواکارییەکی لەخۆگرتبوو:

١- خاچی پیرۆز (صەلەبوت) بدرێت بە بیزەنتییەکان.

٢- سەرجەم کڵێساکانی قودس بخرێنە ژێر سەرپەرشتی بیزەنتییەکان.

٣- هاوپەیمانییەک ببەستن کە دۆستایەتی دۆستی یەکدی و دوژمنایەتی دوژمنی یەکدی بکەن.

بەڵام سەلاحەدین بە پێشنیارەکان ڕازی نەبوو.(٢)

سەرکەوتنی سەلاحەدین بەسەر خاچییەکاندا، ناردنی شاندێکی ئەیووبی بەدوادا هات بۆ قوستەنتینیە کە هەواڵی ئەو سەرکەوتنانەیان گەیاندە ئەوێ و بڕێک دیاری سەلاحەدینیان پێ بوو بۆ ئیمپراتۆری بیزەنتی، لە وەڵامی ئەمەدا لە (زیلقەعیدەی ساڵی ٥٨٣ك/کانوونی دووەمی ساڵی ١١٨٨ز) دا دوو نێردراوی بیزەنتی گەیشتنە لای سەلاحەدین، لە نامەیەکیدا ئیمپراتۆر ستایشی سەلاحەدینی کردبوو لەسەر ڕزگارکردنی براکەی، هاوکات هەواڵی ئامادەکاری خاچییەکانی سەبارەت بە هێرشبردنە سەر شام بۆ باسکردبوو، بۆیە ئەویش

---

(١) محمد سهيل طقوش: تاريخ الأيوبيين، ص ص ١٠٥-١٠٦.

(٢) ابن شداد: النوادر السلطانية، ص ٣١١.

نێردراوێکی ناردەوە بۆ قوستەنتینیە هەتا لەگەڵ ئیمپراتۆردا هەماهەنگییەک دروست بکەن سەبارەت بە ڕێگرتن لەو شاڵاوە خاچییەی جیهانی خۆرئاوا کە مەترسی بوو بۆ سەر هەردوو دەسەڵاتەکە، ئەمە لە کاتێکدا فریدریک بربروسای سەرکردەی خاچی نێو هەڵمەتی سێیەمی خاچییەکان نامەی بۆ ئیمپراتۆری بیزەنتی ناردبوو و داوای هەماهەنگی و هاوکاری لێدەکرد لە هەڵمەتەکەیاندا بۆ سەر جیهانی ئیسلامی.(١)

کاتێک پادشای ئەڵمانیا بۆ هێرشبردنە سەر سەلاحەدینی ئەیووبی بە خاکی قوستەنتینیەدا هات، ئیمپراتۆری بیزەنتی نەیتوانی ڕێگەی لێبگرێت، بەڵام پێی ناخۆش بوو، هەرچەندە لە سەرەتادا هێزی بیزەنتی و ئەڵمانی بەرێککەوتنیان هەبوو، بەڵام دواتر ئیمپراتۆری بیزەنتی کە زانی دەرەقەت نایەت، لەپێناو پاراستنی دەسەڵاتەکەی جۆرێک لە هەماهەنگی لەگەڵ ئەڵمانەکاندا دامەزراند، ئەویش بەوەی ڕێیان لێ نەگرێت بە خاکیدا بپەڕنەوە بەرەو شام.(٢)

هاوکات خێرا هەواڵی بۆ سەلاحەدینی ئەیووبی نارد،(٣) تیایدا ئاماژەی بە هەندێ خاڵ دا کە بەرزکردنەوەی لایەنی دەرەونی صەڵاحەدین و موسڵمانانی لەخۆدەگرت، لەوانە:

١- ئەو هێزە بڕستیان لێ بڕاوەو شەکەت کەوتون.

٢- سامان و سوار و سەربازێکی زۆریان لەدەستداوە.

٣- لە خاکی مندا گورزی سەختیان بەرکەوتووە و لاواز کەوتون.

٤- پێناچێت بگەنە خاکی تۆ، ئەگەریش بگەن وزەیەکیان پێ نەماوە.

---

(١) محمد سهيل طقوش: تاريخ الأيوبيين، ص ص ١٠٧-١٠٨.

(٢) ابن الأثير: الكامل في التاريخ، ج١٠/ ص ٨١؛ محمد سهيل طقوش: تاريخ الأيوبيون، ص ١١٠

(٣) ابن الأثير: الكامل في التاريخ، ج١٠/ ص ٨١.

٥- بەرهەمی خۆشەویستی نێوانمان بۆ دەسەڵاتی من دوژمنایەتی فرەنجەکان -خاچییەکانە-.

سوڵتان کە ئەو نامەی خوێندەوە، ڕێزێکی زۆری نێردراوەکەی گرت.[١]

یەکێک لەو شایەتیانەی پشتڕاستی ئەو حاڵەتە ناچارییەی ئیمپراتۆری بیزەنتییان دەکردەوە، نامەکەی کایفکاوسی ئەرمەنی بوو کە بۆ صەلاحەدینی نارد و تیایدا سەبارەت بە پادشای ئەڵمان هاتبوو "پادشای ڕۆمی دەرکرد تاکو ئەو کاتەی گوێڕایەڵی بۆ نواند، پاشان کوڕەکەی و براکەی و چل کەسی نزیکی -پادشای- بە بارمتە گرت و پەنجا قینتار زێڕ و پەنجا قینتار زیو و بڕێکی زۆر جلی ئەتڵەسی لێسەند و دەستیگرت بەسەر کەشتیگەلەکەیدا.."[٢]

هەرچەندە سەلاحەدینی ئەیووبی لەسەر بنەمای دۆستایەتی لەگەڵ بیزەنتییەکاندا مامەڵەی دەکرد، بەڵام خوێندنەوەی خۆی و نزیکەکانی بۆ سیاسەتی بیزەنتییەکان لە دوو نامەدا بە ڕوونی دەردەکەوێت:

یەکەم: "پادشای ڕۆم ترسی لە فرەنجەکان هەیە بۆ سەر وڵاتەکەی و دەیەوێت بەرگری لە خۆی بکات، ئەگەر ئەوە سەربگرێت بۆی، بانگەشەی ئەوە دەکات لەبەر ئێمە ئەوەی کردووە، ئەگەریش سەری نەگرت بانگەشەی ئەوە دەکات توانای نەشکاوە بەسەر ویستی خۆی و ویستی ئێمەدا".[٣]

دووەم: "بەخوا هەرگیز پادشای ڕۆم سەرکەوتوو نەبووە، نە دۆستایەتیەکەی سودی هەیە و نە دوژمنایەتیەکەشی زیانی هەیە".[٤]

---

(١) ابن شداد: النوادر السلطانية، ص ص ٢٠٣-٢٠٤.

(٢) ابن شداد: النوادر السلطانية، ص ص ١٩١-١٩٢؛ أبوشامة: الروضتين في أخبار الدولتين النورية و الصلاحية، ج٤/ ص ١٣٠.

(٣) أبوشامة: الروضتين في أخبار الدولتين النورية و الصلاحية، ج٤/ ص ٢٢٠.

(٤) أبوشامة: الروضتين في أخبار الدولتين النورية و الصلاحية، ج٤/ ص ٢٢١.

دوابەدوای مردنی سەلاحەدینی ئەیووبی، ئیمپراتۆری بیزەنتی هەوڵیدا سیاسەتی خۆی بگۆڕێت و لەگەڵ جەنەوا و بیزا و نۆرمانەکانی صقلیە هاوپەیمانی ببەستێت.(١)

لە سەردەمی مەلیک عەزیزدا ئیمپراتۆری نوێی بیزەنتی (ئەلیکسۆسی سێیەم (٥٩٢-٦٠٠ك/ ١١٩٥-١٢٠٣ز) نامەیەکی بۆ نووسی و تیایدا هەواڵی پێدا کە بووە بە سەرگەورەی بیزەنتییەکان.(٢)

لەوە بە دوا بەهۆی هاتنی هەڵمەتی چوارەمی خاچییەکان و گۆڕینی ئاڕاستەی هەڵمەتەکە بەرەو قوستەنتینیە، ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی لەبەردەم هێزی خاچییەکاندا تێکشکا و لە ساڵی (٦٠٠ك/١٢٠٣) دا پایتەختەکەی گیرا و هەتا دوای سەردەمی ئەیووبییەکان بەدەست خاچییەکانەوە بوو.(٣)

باس لەوە دەکرێت گۆڕینی ئاڕاستەی هەڵمەتی چوارەمی خاچییەکان پەیوەندیی ناڕاستەوخۆی بە سیاسەتی مەلیک عادلەوە هەبووە، چونکە لە ساڵی (٩٩٥ك/ ٢٠٢١ز) دا لەگەڵ بوندوقییەکاندا رێککەوتنێکی بەست کە بەو پێیە ئەوان دەستبار نەبن بۆ هیچ هێرشێکی خاچی بۆ سەر ئەیووبییەکان، لە بەرانبەر ئەوەدا بڕێک دەستکەوتی بازرگانییان پێ درا، ئەوانیش لە هاتنی هەڵمەتی چوارەمدا توانییان قەناعەت بە سەرکردەی هەڵمەتەکە بهێنن ئاڕاستەی هێرشەکە لە ئەیووبییەکانەوە بەرەو لای بیزەنتییەکان بگۆڕێت.(٤)

---

(١) محمد سهيل طقوش: تاريخ الأيوبيون، ص ١١٢.

(٢) المقريزي: السلوك، ج١/ ص ٢٤١.

(٣) ابن العبري: تأريخ الزمان، ص ٢٤١؛ ابن فضل الله العمري: مسالك الأبصار في ممالك الأمصار، ج٢٧/ ص ١٢٥؛ گروسيه: موجز تاريخ الحروب الصليبية، ص ص ١١٥-١١٦.

(٤) رنسيمان: تأريخ الحملات الصليبية، ج٣/ ص ص ١٥٦-١٥٧.

تەوەری دووەم

پەیوەندیی دۆستانەی نێوان ئەیووبی و بیزەنتییەکان

بە شێوەیەکی گشتی پەیوەندیی نێوان ئەیووبییەکان و بیزەنتییەکان پەیوەندییەکی دۆستانە و یەکترقبووڵکردن بوو، ئەمەش دوو هۆکاری سەرەکی هەبوو:

یەکەم: نزیکیی و هاوسنووربیان بۆ ماوەیەکی زۆر، چونکە جیهانی ئیسلامی و جیهانی بیزەنتی ماوەیەکی زۆر بەریەککەوتنیان هەبوو، ئەمەش جۆرێک لە لێکتێگەیشتنی بۆ دروست کردبوون، وەک چۆن سەرەتای هاتنی خاچییەکان بەریەککەوتنەکان لەگەڵ ئەیووبییەکاندا زۆر سەخت بوون،[١] بەڵام دواتر پەیوەندی دۆستانە و ئاڵوگۆڕی بازرگانی و تەنانەت هاتوچۆی گەشتیاری و پەیوەندی کۆمەڵایەتی لەنێوانیاندا دروست بوو.[٢]

دووەم: هەبوونی دوژمنێکی هاوبەش کە هێزە خاچییەکان بوون و مەترسی بوون بۆ سەر دەسەڵات و خاکی هەریەک لە ئەیووبییەکان و بیزەنتییەکانیش، ئەمە وایدەخواست هەردوولا یەکدەست بن بۆ بەرنگاربوونەوەی دوژمنی هاوبەشیان، ئەگەر ئەوەش نەکرا، هیچ نەبێت نەبنە پشتیوانی دوژمنی هاوبەشیان دژ بە هێزی بەرانبەر.[٣]

---

(١) ابن شداد: النوادر السلطانية، ص ٢٦٢؛ زبيدة محمد عطا: الشرق الإسلامي و الدولة البيزنطية زمن الأيوبيين، ص ١٥٠.

(٢) ابن جبير: رحلة ابن جبير، ط١، دار بيروت، بيروت.ص ٢٧٣.

(٣) ابن كثير: البداية والنهاية، ج١٦/ ص ٦١٦؛ محمد سهيل طقوش: تاريخ الأيوبيون، ص ص ١١٢-١١٣.

بە شێوەیەکی گشتی پەیوەندییە دۆستانەکانی نێوان ئەیووبی و بیزەنتییەکان بریتی بوون لە:

یەکەم: نامە و نامەگۆڕینەوە:

ئیبن شداد سەبارەت بە ڕووداوەکانی ساڵی (٥٨٣ك/ ١١٨٧ز) نووسیویەتی "لەنێوان سوڵتان- سەلاحەدین- و پادشای قوستەنتینیەدا نامەو نامەگۆڕینەوە هەبوو".[١]

ئەم حاڵەتی ئاڵوگۆڕی نامەیە لە دوای سەلاحەدینشیەوە بەردەوام بوو، وەک دەبینین ئەلیکسۆسی سێیەم (٥٩٢-٦٠٠ك/ ١١٩٥-١٢٠٣ز) نامەیەکی بۆ مەلیک عەزیزی ئەیووبی نووسی و تیایدا هەواڵی وەرگرتنی پۆستی ئیمپراتۆریەتی پێ دابوو لەگەڵ چەند پرسێکی دیکەی پەیوەست بە موسڵمانانی ژێر دەسەڵاتەکەی.[٢]

دووەم: ناردنی شاند و دیاریی:

یەکەم شاندی بیزەنتی لەلایەن ئەندرۆنیکۆسەوە کە گەیشتە لای سەلاحەدین، بە کۆمەڵێک داواکارییەوە هاتبوو کە لەنێویاندا داوای ئەوەی دەکرد بەیتولمەقدیس بدرێتە دەست بیزەنتە، لە بەرانبەردا ئەویش هاوکاری ئەیووبییەکان دەکات دژ بە خاچییەکان لە شامدا، هەرچەندە سەلاحەدین بەوە ڕازی نەبوو، بەڵام ڕێزێکی زۆری نێردراوەکانی گرت[٣] و کۆمەڵێک دیاری تایبەتی بۆ ئیمپراتۆری بیزەنتی نارد، لەنێویاندا ژمارەیەک ئەسپ و هێستر و ئاژەڵی کێوی و ئاژەڵی ماڵیکراو

---

(١) ابن شداد: النوادر السلطانية، ص ٢٠٢.

(٢) المقريزي: السلوك لمعرفة دول الملوك، ج١/ ص ٢٤١.

(٣) زبيدة عطا: الشرق الإسلامي و الدولة البيزنطية زمن الأيوبيين، ص ٨٧؛ محمد سهيل طقوش: تاريخ الأيوبيون، ص ١١١.

و بەردی گرانبەها و عەنەبر و چەندین شتی تر، هاودەم بە نێردراوێکی خۆی و نێردراوی ئیمپراتۆری بیزەنتی لە ڕێگەی دەریاوە گەڕانەوە، بەڵام لەنێو دەریادا لەلایەن چەتەکانەوە هێرشیان کرایە سەر و دەستگیرا بەسەر شمەکەکانیاندا و هەردوو نوێنەرەکەیش لەناوبران.(١)

سێیەم: لێبوردەیی ئایینی:

هەریەک لە ئەیووبی و بیزەنتییەکان لە ناوچەی ژێر دەسەڵاتیاندا ڕەچاوی ئایینی ئەوی دییان دەکرد و لێبوردەییەکی بەرفراوانیان نیشان دەدا، لای بیزەنتییەکان مزگەوتەکانی قوستەنتینیە گرنگییان پێدەدرا، تەنانەت گۆڕی کەسایەتییە موسڵمانەکانیش ئەو گرنگییەیان پێ دەدرا، لەلای ئەیووبییەکانیشەوە گرنگی بە کڵێسا ئەرسەدۆکسییەکان دەدرا، بەڵکوو کەسایەتییە مەسیحییەکان لە پۆستە کارگێڕییەکانی دەوڵەتی ئەیووبیدا ڕۆڵیان پێ درابوو.(٢)

لە ساڵی (٥٨٦ك/ ١١٩٠ز) دا ئیمپراتۆری بیزەنتی نامەیەکی نارد بۆ سەلاحەدینی ئەیووبی و تیایدا پۆزشی ئەوەی هێنایەوە کە هاتنی سووپای ئەڵمانەکان بە خاکی ئەودا بۆ هێرش بردنە سەر ئەیووبییەکان بە ویستی خۆی نەبووە، بەڵکوو ئەو نەیتوانیوە بەر بەو هێزە شاڵاوهێنە خۆڕئاواییە بگرێت، هاوکات موژدەی سەرکەوتنی بە سەلاحەدینی ئەیووبی دا و نزای کرد خوا ئەو هێزە مەسیحییە لەناوبەرێت، هاوکات لە یەکێک لە پەیامەکانیدا بەڵێنی ئەوەی دا لەنێو قوستەنتینیەدا مۆڵەت بدات وتاری ڕۆژی هەینی بدرێت، سەڵاحەدینیش

---

(١) ف.هايد: تاريخ التجارة في الشرق الأدنى في العصور الوسطى، تر: احمد محمد رضا، الهيئة المصرية العامة للكتاب، ١٩٨٥م، ص ص ٢٤١-٢٤٢.

(٢) ابن كثير: البداية والنهاية، ج١٦/ ص ٦١٦؛ زبيدة محمد عطا: الشرق الإسلامي و الدولة البيزنطية زمن الأيوبيين، ص ص١٤٩-١٥٠.

نێردراوی خۆی و وتاربێژێک و مینبەرێکی نارد بۆ ئەوێ، ئیدی لەنێو پایتەختی بیزەنتییەکاندا وتاری هەینی درا و موسڵمانانی ئەوێ و بازرگان و گەشتیارە موسڵمانەکان بەشداری ئەو هەینیە بوون.[١]

لە سەردەمی مەلیک عەزیزدا ئیمپراتۆری نوێی بیزەنتی ئەلیکسۆسی سێیەم (٥٩٢-٦٠٠ك/١١٩٥-١٢٠٣ز) نامەیەکی بۆ نووسی و تیایدا باسی ئەوەی کردبوو کە هەنگاوی خەمخۆرانەی بەرانبەر بە موسڵمانانی ئەوێ گرتۆتەبەر و مۆڵەتی داون وتاری هەینی بدەن و بەشێکی مزگەوتەکەی قوستەنتینیەی نۆژەن کردۆتەوە، هەروەها داوای کرد مەسیحییەکانی ژێر دەسەڵاتی ئەیووبییەکان زیاتر دەستوالا بکرێن.[٢]

چوارەم: پەیوەندی ئابووریی:

ئەیووبییەکان پەیوەندیی ئابوورییان لەگەڵ بیزەنتییەکاندا هەبوو، تەنانەت لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتیاندا مامەڵە دەکرا بە دیناری بیزەنتییەوە، بەڵکوو پێوانەی بیزەنتیش گرنگیی پێدەدرا بە تایبەت لە میسر و شام، هاوکات ژمارەیەکی بەرچاوی موسڵمانانی ژێر دەسەڵاتی ئەیووبییەکانیش سەردانی ناوچەکانی ئیمپراتۆریەتی بیزەنتییان دەکرد، وەک دەبینین بەشێک لە بەشداربوانی یەکەم هەینی ناو مزگەوتی قوستەنتینیە بریتی بوون لە بازرگانە موسڵمانەکان، ئەوان لەوێ وێڕای ئەوەی بازاڕی تایبەت بە خۆیان هەبوو، تەنانەت شوێنی مانەوە و حەوانەوەشیان بە جیا بۆ دەستەبەرکرابوو.[٣]

---

(١) ابن كثير: البداية والنهاية، ج١٦/ ص ٦١٦.

(٢) المقريزي: السلوك لمعرفة دول الملوك، ج١/ ص ٢٤١.

(٣) ابن كثير: البداية والنهاية، ج١٦/ ص ٦١٦؛ زبيدة محمد عطا: الشرق الإسلامي و الدولة البيزنطية زمن الأيوبيين، ص ١٦٢، ١٦٨.

هەریەک لە قوستەنتینیە و ئەسکەندەرییە دوو ناوەندی گەورەی بازرگانی بوون کە پەیوەندی بازرگانی نێوانیان لە سەردەمی ئەیووبییەکاندا لە ئاستێکی بەرزدا بوو و گەریدەکانیش لە گەشتنامەکانیاندا ئاماژەیان بەو حاڵەتە داوە.[1]

(١) زبيدة عطا: الشرق الإسلامي و الدولة البيزنطية زمن الأيوبيين، ص ١٦٦.

باسی دووەم

پەیوەندی نێوان ئەیووبییەکان و میرنشینی جۆرجیا و ئەرمەنستانی بچووک

تەوەری یەکەم

بەریەککەوتنی نێوان ئەیووبی و جۆرجییەکان

سەردەمی سەلاحەدینی ئەیووبی هاوکات بوو لەگەڵ مردنی جۆرجی سێیەمی پادشای جۆرجیادا (٥٥١-٥٨٠ك/١١٥٦-١١٨٤ز) و لەدوای خۆی تەنیا تمارای کچی (٥٨٠-٦٠٩ك/١١٨٤-١٢١٢ز) جێهێشتبوو، ئەگەرچی ئەمە دەرفەتێک بوو بۆ سەلاحەدین هەتا بەرەو جۆرجیا فراوانخوازی بکات، بەڵام بەهۆی سەرقاڵبوونی بە جەنگی خاچییەکانەوە فریای ئەوە نەکەوت جۆرجیاش ملکەچی فەرمانڕەوایی خۆی بکات، بەڵکوو بە شێوەیەکی گشتی لەسەردەمی ئەودا پەیوەندی ئەیووبی و جۆرجییەکان مۆرکی ئارامی و بەریەکنەکەوتنی بەسەردا زاڵ بوو، چونکە نەیدەویست بەرەی دوژمنایەتیەکەی بۆ هەردوو بەرەی خاچییەکان و جۆرجییەکان فراوان بکات، لە بەرانبەردا میرنشینی جۆرجیاش هەوڵیدا پەیوەندی دۆستانەی لەگەڵ ئەیووبییەکاندا هەبێت هەتا ئەم هێزە نوێ ئیسلامییە سەرئێشەی بۆ دروست نەکات، بە پێچەوانەوە دەیویست سوود وەربگرێت لە هێزی ئەیووبی بۆ لاوازبوونی خاچییەکان بەو هیوایەی خۆی ببێتە نوێنەری مەسیحییەکانی خۆرهەڵات.[1]

---

(١) عادل بن محمد خضر: العلاقات بين المسلمين و الكرج، رسالة الماجستير، جامعة أم القرى (مكة المكرمة- ١٩٩٤م، ص ص ١٨٥ — ١٨٧؛ فتحي سالم اللهيبي: دراسات في علاقة الأرمن

زۆری نەخایاند پەیوەندیی نێوان ئەیووبی و جۆرجییەکان تێکچوو، هۆکارەکەشی بەستنی هاوپەیمانی بوو لەلایەن جۆرجییەکانەوە لەگەڵ هێزە مەسیحییەکانی دیکە، لەوانەش ئەو هاوپەیمانێتیەی کە جۆرجییەکان لە ساڵی (٥٩٨ك/١١٩٨ز) لەگەڵ ئەرمەنەکان بەستیان بۆ هێرشبردنە سەر ناوچەکانی جیهانی ئیسلامی، لەوانەش ناوچەی خەڵات کە ئەوکات بەدەست سەلجووقییەکانەوە بوو، بەڵام لە هەڵمەتی دووەمی جۆرجییەکان بۆ سەر شارەکە لە ساڵی دواتردا، بەهۆی لاوازی و بێهەڵوێستی بەرپرسە سەلجووقیەکەیەوە لە ئاست هێرشی جۆرجییەکان، خەڵکی شارەکە لێی راپەڕین و یەکێک لە سەرکردە هەواداراەکانی ئەیووبییەکانیان دانا.[1]

دوای سێ ساڵ و لە ساڵی (٦٠٢ك/ ١٢٠٥ز) دا جۆرجییەکان هێرشیان هێنایە سەر خەڵات و گرتن و کوشتاریان تێدا ئەنجامدا.[2]

لە ساڵی (٦٠٣ك/١٢٠٦ز) دا جۆرجییەکان پاش گەمارۆیەکی دڕێژخایەنی سەر شاری خەلات، توانییان ناوچەی قورسی سەر بە خەڵات بگرن، ئەمەش پاش ئەوەی هەرچەندە لەلایەن سەرکردە و خەڵکە موسڵمانەکەیەوە داوای هاوکاری کرا و هیچ بەدەمەوەهاتنێک نەبوو، ناچار لەلایەن سەرکردەی قەڵاکەوە بە ڕێککەوتن درایە دەست جۆرجییەکان،[3] ئەم حاڵەتە وای لە مەلیک ئەوحەدی ئەیووبی کرد بیر لە گرتنی خەڵات بکاتەوە و لە ساڵی (٦٠٤ك/ ١٢٠٧ز) دا

والكرج بالقوى الإسلامية في العصر العباسي، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، ٢٠١٣م، ص ١٨٧.

(١) عادل بن محمد خضر: العلاقات بين المسلمين و الكرج، ص ص ١٨٧-١٨٨.

(٢) ابن الساعي: الجامع المختصر في عنوان التواريخ و عيون السير، المطبعة السريانية الكاثوليكية في بغداد، ١٩٣٤م، ج٩/ ص ١٧٧.

(٣) ابن الأثير: الكامل في التاريخ، ج١٠/ ص ٢٤٩؛ ابن العبري: تأريخ الزمان، ص ص ٢٤٥-٢٤٦.

شارەکەی گرتەدەست،[١] ئەمەش پاش داواکاری خەڵکی شارەکە، جۆرجییەکان بەم هەنگاوە ترسیان لێنیشت و رقیان لەم کەسایەتییە بوو، بۆیە هەڵمەتەکانیان بۆ سەر خەڵات و دەوروبەری یەکدوای یەک بەردەوام بوو.[٢]

جۆرجییەکان لە ساڵی (٥٠٦ك/ ١٠٢١ز) دا شاری ئەرجیشیان گرت و تاڵان و بڕییان تێدا ئەنجام دا و شارەکەیان سووتاند، هەرچەندە مەلیک ئەوحەد لە خەڵات بوو، بەڵام لەبەر زۆری ژمارەی جۆرجییەکان و ترسی لە هەڵگەڕانەوەی خەڵکی خەڵات نەڕۆیشت بۆ بەرنگاربوونەوەی ئەو هێرش و پەلاماردانەی جۆرجییەکان.[٣]

بەشێکی دیکەی تێکچوونی پەیوەندییەکانیان پەیوەست بوو بە هەڵوێست وەرگرتنی جۆرجییەکان لە ئاست هەڵسوکەوت و هەڵوێستی ئەیووبییەکان لە شامدا، بۆ نموونە کاتێک موعەزەم عیسای بەرپرسی دیمەشق شووراکانی بەیتولمەقدیسی ڕووخاند، جۆرجییەکان زۆر بێزار بوون بەو هەڵوێستە و هەڕەشەیان لەو سەرکردە ئەیووبییە کرد.[٤]

گرتنی شاری خەلات لە لایەن ئەیووبییەکانەوە لە ساڵی (٦٠٤ك/ ١٢٠٧ز) ترسی خستە نێو دڵی هێزە دراوسێکانەوە، لەنێویشیاندا جۆرجییەکان کە بەو گۆڕانکارییە بێزار بوون و ترس دایگرتن، ئیدی دڕێژەیان دا بە هێرش بردنە سەر ناوچەکانی دەوروبەری خەلات، چونکە ترسی ئەوەیان هەبوو ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتیان لە خاکی ئەرمەنستان بکەونە بەر مەترسی فراوانخوازی ئەیووبییەکان،

---

(١) ابن العبري: تأريخ الزمان، ص ٢٤٧؛ ابن الساعي: الجامع المختصر في عنوان التواريخ و عيون السير، ج٩/ ص ٢٤٢.

(٢) ابن واصل: مفرج الكروب، ج٣/ ص ١٧٦.

(٣) ابن الأثير: الكامل في التاريخ، ج١٠/ ص ٢٦٨؛ ابن العبري: تأريخ الزمان، ص ٢٤٧؛ ابن واصل: مفرج الكروب، ج٣/ ص ١٨٣.

(٤) يعقوب الڤيتری: تاريخ بيت المقدس، ص ١٢٧.

بۆیە بڕیاریان دا لەبری بەرگریکردن دەست بە هێرش بکەن و لە ساڵی دواتردا شاڵاویان بردە سەر چەند ناوچەیەکی دەسەڵاتی ئەیووبییەکان لەنێو خاکی ئەرمەنستاندا و گەمارۆی شاری ئەرجیشیان دا و گرتیان و کوشتارێکی گەورەیان تێدا ئەنجام دا و شمەکی نێو شارەکەیان برد و دواتر ناگریان تێبەردا.(١)

مەلیک ئەوحەد بەرپرسی خەلات بوو و لەلایەن ئەیووبییەکانەوە دانرابوو، بەردەوام هاواری بوو بەدەست جۆرجییەکانەوە و نامە دوای نامەی دەنارد بۆ مەلیک عادل بەو هیوایەی بچێت بە هانایەوە، ئەویش لە ساڵی (٦٠٦ك/ ١٢٠٩ز) لە دیمەشقەوە بەڕێکەوت و نامەی بۆ ناوچەکانی وڵات نووسی و داوای ناردنی سووپای دەکرد بە نیازی هێرش بردنە سەر جۆرجییەکان، بەڵام دواتر ئاڕاستەی هێرشەکەی گۆڕی، هۆکارەکەشی ئەوەبوو کە جۆرجییەکان کاتێک ئەو هەواڵەیان پێگەیشت، ترس دایگرتن و بەرەو وڵاتی خۆیان گەڕانەوە،(٢) هەرچەندە زەهەبی هۆکارەکەی بەم شێوازە خستۆتەڕوو"پێدەچێت عادل وازی لە جهاد هێنابێت و لەسەر دنیا جەنگابێت".(٣)

لە ساڵی (٦٠٧ك/١٢١٠ز) دا هەریەک لە ئیمپراتۆری ڕۆم و بەرپرسی موصڵ و پادشای جەزیرە و بەرپرسی هەولێر دژ بە مەلیک عادل یەکیانگرت، پێکەوە پادشای جۆرجیایان هاندا بۆ هێرشبردنە سەر خەلات، ئەویش هێرشی بردە سەری، بەڵام کاتێک هێرشەکە تێکشکا، ئەو هاوپەیمانێتیە هەڵوەشایەوەو لەگەڵ مەلیک عادلدا ڕێککەوتنیان بەست، لەو کاتەی جۆرجییەکان گەمارۆیان لەسەر خەڵات دانا، یەکێک لە ئەستێرەناسەکانی نزیک لە پادشای جۆرجیا دڵنیایی بە پادشا دا و پێی وت ئەمشەو لە قەڵای خەڵات شەو دەکەیتەوە،

---

(١) ابن الأثير: الكامل في التاريخ، ج١٠/ ص ٢٦٢؛ عادل بن محمد خضر: العلاقات بين المسلمين و الكرج، ص ١٩٧.

(٢) ابن واصل: مفرج الكروب، ج٣/ ص ص ١٩١-١٩٢.

(٣) الذهبي: سير أعلام النبلاء، ج١٦/ ص١٨١.

بێخەمیەکەی ئیوانی سەرکردەی جۆرجییەکان گەیشتە ئاستێک مەی بخواتەوە و سەرخۆشی بکات،[١] بە بیست سوارەوە بەرەو خەلات چوو،[٢] ئەسپەکەی خستیە خوارەوە، لەو کاتەدا ژمارەیەک لە قەیمەرییەکان — کە کورد بوون- و چووبوون بۆ بەرگرتن بە هێرشی جۆرجییەکان، ئیوانییان بینی و بەدیلیان گرت و بردیان بۆ لای مەلیک ئەوحەد، ئەویش کە ئیوانی بینی، ڕێزێکی زۆری گرت و لەسەر کورسیەکەی خۆی داینیشاند و خۆیشی لەبەردەمیدا دانیشت و پێی وت: ئەم وڵاتە هی خۆتە،[٣] ئیوانی پێ وت: (ئەگەر ئازادم دەکەن ئەوە خێرا ئەوە بکەن پێش ئەوەی هەواڵەکە بگاتە لای جۆرجییەکان و کەسێکی دی لە شوێنی من دابنێن، ئەوکات چیتان ویست وادەکەین)،[٤] پاشان خێرا نامەی نارد بۆ براکەی و سەرجەم جۆرجییەکان و داوای لێکردن پاشەکشە بکەن.[٥]

دواجار بە ڕێککەوتن بڕیاری ئازادکردنی درا، ڕێککەوتنەکەش لەسەر ئەم خاڵانە بوو:

١- ئیوانی دووسەد هەزار دینار بدات

٢- پێنج هەزار دیلی موسڵمانان ئازاد بکرێن.

٣- ماوەی سی ساڵ ڕێککەوتن و ئاشتی لەنێوانیاندا هەبێت.

٤- ئیوانی کچەکەی خۆی بدات بە مەلیک ئەوحەد.[٦]

---

(١) النويري: نهاية الإرب في فنون الأدب، ج٢٩/ ص ٤٨؛ الذهبي: سير أعلام النبلاء، ج١٦/ ص ص ١٨١-١٨٣.

(٢) ابن واصل: مفرج الكروب، ج٣/ ص ٢٠١؛ الذهبي: سير أعلام النبلاء، ج١٦/ ص ١٢٩.

(٣) النويري: نهاية الإرب في فنون الأدب، ج٢٩/ ص ٤٨.

(٤) القزويني: آثار البلاد و أخبار العباد، ص ٥٢٤.

(٥) النويري: نهاية الإرب في فنون الأدب، ج٢٩/ ص ٤٨.

(٦) ابن واصل: مفرج الكروب، ج٣/ ص ٢٠١؛ الذهبي: سير أعلام النبلاء، ج١٦/ ص ١٢٩.

٥- چەند قەڵا و ناوچەیەک بگێڕێتەوە بۆ موسڵمانان.

٦- سوێند لەسەر بەجێگەیاندنی ئەو خاڵانە بخورێت.[١]

تەنیا داواکاری جۆرجییەکان بنیادنانی پەرستگایەکی مەسیحی بوو لە خەڵات کە تیایدا زەنگ لێبدرێت، ڕێککەوتنەکە جێبەجێ کرا و ئەو پارەی لە جۆرجییەکان وەرگیرا، لەلایەن دەسەڵاتی ئەیووبییەوە بەکارهات بۆ نۆژەنکردنەوەی ئەو شوێنانەی کە پێشتر لەلایەن سووپای جۆرجییەوە وێران کرابوو.[٢]

لە ساڵی (٦١٥ك/١٢١٨ز) دا کاتێک موعەززەم عیسا ناچار بوو شووراکانی قودس بڕووخێنێت، ئەم هەڵوێستە پێچەوانەی خواستی جۆرجییەکان بوو و زۆر لێی تووڕە بوون و هەڕەشەیان لێکرد کە تۆڵەی لێ دەکەنەوە، چونکە ئەوان بەردەوام سەردانی کلێسای (قیامە) ی نێو قودسیان دەکرد، لەبەرئەوەی جەنگاوەری سەرسەخت بوون، موسڵمانەکانیش هەوڵیان دەدا بەرنگاریان نەبنەوە نەبادا لە ڕێی گەڕانەوەیاندا هێرش ببەنە سەر ناوچەکانی دیکەی موسڵمانان.[٣]

لە ساڵی (٦١٧ك/ ١٢٢٠ز) دا کاتێک تەتەرەکان هێرشیان بردە سەر ناوچەکانی جۆرجیا و کوشتارێکی زۆریان تێدا ئەنجامدا، پادشای جۆرجیا نامەیەکی بۆ مەلیک ئەشرەفی ئەیووبی نارد و پاش داوای ئاگربەستی نێوانیان، داوای لێکرد یەکدەست بن بۆ بەرنگاربوونەوەی تەتەرەکان، لەنێو نامەکەیدا هاتبوو "ئەگەر لەگەڵمان نەبن بۆ جەنگی تەتەر و دوورخستنەوەیان لە وڵات و بە خۆتان و سەربازەکانتانەوە ئامادەی ئەم ئەرکە گرنگە نەبن، ئەوا لەگەڵ تەتەرەکان لە دژی ئێوە ڕێککەوتن دەبەستین"، بەڵام مەلیک ئەشرەف نەچوو بەدەم داواکەیانەوە و پۆزشی ئەوەی هێنایەوە کە دەبێت خۆی بگەیەنێتە میسر

---

(١) ابن واصل: مفرج الكروب، ج٣/ ص ٢٠١.

(٢) عادل بن محمد خضر: العلاقات بين المسلمين و الكرج، ص ٢٠٦.

(٣) يعقوب الڤيترى: تأريخ بيت المقدس، ص ص ١٢٦-١٢٧.

بۆ بەرنگاربوونەوەی هێرشی خاچییەکان، لە بەرانبەردا پێشنیارێکی دیکەی بۆ خستنەڕوو "من میرنشینی خەلاتم بڕیوەتەوە بۆ براکەم و ناردوومە بۆ ئەوێ هەتا لێتانەوە نزیک بێت، سەربازیشم لا جێهێشتووە، هەرکات پێویستتان بە پشتیوانی ئەو بوو بۆ بەرگرتن بە تەتەر ئەوە لەگەڵتان ئامادە دەبێت".[1]

لە کاتی هەڵمەتی پێنجەمی خاچییەکان کە ڕوو لە شاری دمیات بوو و تیایدا ئەیووبییەکان بەرنگاری ئەو هێرشە بوونەوە، خاچییەکان داوای یارمەتییان لە جۆرجییەکان کرد بۆ ئەوەی هێز بنێرن بۆ گرتنی شارەکە، ئەمەش لەو نامەدا ڕوون دەبێتەوە کە لە (١٣/ئازاری/١٢٢١ز) دا نێردرا،[2] بەڵام هێرشی مەغۆلەکان ڕێگر بوو لەوەی جۆرجییەکان بیر لە شتێکی لەو چەشنە بکەنەوە، بە پێچەوانەوە بیریان لای ئەوەبوو لەگەڵ هێزە ئیسلامیەکانی ناوچەکەدا هاوپەیمانێتییەک ببەستن دژ بە مەغۆلەکان، بەڵام هاتنی سەرکردەی نوێی جۆرجییەکان (روسودان) (٦٢٠-٦٤٣ك/١٢٢٣-١٢٤٥ز) پەیوەندییەکانی جۆرجیا و ئەیووبییەکانی ئاڵۆز کرد، ئەویش بە ناردنی نامەیەک بۆ پاپا وەک وەڵامێک بۆ ئەو داواکارییەی کرابوو بۆ هێرشبردنە سەر دمیات و ڕوونکردنەوەی ئەوەی دابوو کە شاڵاوی مەغۆلەکان شتێکی کتوپڕە و بە نەمانی ئەو مەترسییە بە دڵنیاییەوە بەشداری دەکات لە هەر هەڵمەتێکی خاچیی دژ بە موسڵمانان.[3]

لە ساڵی (٦٢٠ك/ ١٢٢٣ز) دا بەرپرسی ناوچەی سورماری کە سەر بە دەسەڵاتی ئەیووبییەکان بوو، چوو بۆ خەلات و لەوێوە هێرشی بردە سەر چەند ناوچەیەکی جۆرجیا و تاڵانی تێدا ئەنجامدا، ئەوانیش هێزێکیان کۆکردەوەو هێرشیان بردە سەر سورماری و تاڵان و بڕیان تێدا ئەنجام دا، خێرا بەرپرسی

---

(١) ابن واصل: مفرج الكروب، ج٤/ ص ص ٩٠-٩١.

(٢) ريتشارد سوذرن: صورة الإسلام في أوروبا في القرون الوسطى، تر: رضوان السيد، ط٢، دار المدار الاسلامي، ٢٠٠٦م، ص ٨٨.

(٣) عادل بن محمد خضر: العلاقات بين المسلمين و الكرج، ص ص ٢٠٩، ٢١٢.

سورماری گەڕایەوەو هێرشی بردە سەر جۆرجییەکان و بەشێک لەوەی لێسەندنەوە کە بردبوویان، زۆری نەخایاند بە سەرکردایەتی بەرپرسی دوین جۆرجییەکان هێرشێیان هێنایەوە سەر سورماری، بەرپرسی ئەوێیش هەواڵی پێگەیشت کە لەنێو دۆڵێکدا هێزەکە مۆڵی خواردووە، هەڵیکوتایە سەریان و کوشتارێکی زۆر لە سووپای جۆرجییەکان کرا و سەرکردەکەیان بەدیل گیرا و کەمینەیەکیان بە شەل و پەتی خۆیان گەیاندەوە جۆرجیا، خێرا پادشای جۆرجیا نامەیەکی نارد بۆ مەلیک ئەشرەف مووسای کوڕی عادل کە بەرپرسی جەزیرە بوو و پەیامێکی گلەیی ئامێزی پێ گەیاند "ئێمە وامانزانی لە ڕێککەوتندایین، کەچی دەبینیت ئێستا بەرپرسی سورماری ئاوای کردووە، جا ئەگەر لە ڕێککەوتندایین دەمانەوێت دیلەکانمان ئازاد بکەن، ئەگەریش ڕێککەوتن هەڵوەشاوەتەوە ئەوا پێمان بڵێ با ئێمەش ئیشی خۆمان بزانین"، مەلیک ئەشرەف کە نامەکەی خوێندەوە، خێرا فەرمانی نارد بۆ بەرپرسی سورماری هەتا دیلەکان ئازاد بکات و ڕێککەوتن لەگەڵ جۆرجیادا نوێ بکاتەوە، ئەویش فەرمانەکەی بەجێگەیاند.[1]

لە ساڵی (٦٢٢ك/١٢٢٥ز) هەوە پەیوەندییەکانی ئەیووبی و جۆرجییەکان بەرەو ئاڵۆزی چوون، ئەوەش بەهۆی بەزاندنی ڕێککەوتنی نێوانیان لەلایەن جۆرجییەکانەوە کاتێک لەو ساڵەدا هێرشیان بردە سەر چەند ناوچەیەکی ژێر دەسەڵاتی ئەیووبییەکان، بەڵام لەلایەن ئەیووبییەکانەوە بەربەرچ درانەوە و شکستێکی سەختیان تووشکرا، ئەم شکستە لە ناخی جۆرجییەکاندا مایەوە هەتا دواتر لەگەڵ سەلجووقییەکاندا هاوەدەست بوون بۆ گرتنی چەند ناوچەیەکی ژێر دەسەڵاتی ئەیووبییەکان،[2] تەنیا بەوەشەوە نەوەستان، بەڵکوو دواتر دایانە پاڵ سووپای مەغۆل بۆ هێرشبردنە سەر ناوچەکانی جیهانی ئیسلامی.[3]

---

(١) ابن الأثير: الكامل في التاريخ، ج١٠/ ص ص ٣٧٨-٣٧٩.

(٢) اللهيبي: مملكة جورجيا في العصور الوسطى، ص ص ١٩٠-١٩١.

(٣) القلقشندي: صبح الأعشى في صناعة الإنشا، دار الكتب العلمية، بيروت، ٢٠١٢م ج٨/ ص ٢٧.

لە ساڵی (٦٢٧ك/ ١٢٣٠ز) دا پاش ئەوەی مەلیک ئەشرەف شاری خەڵاتی لە خوارزمییەکان وەرگرتەوە، نامەیەکی نارد بۆ ئیوانی سەرکردەیەکی جۆرجییەکان، ئەویش بە نامەیەکی دۆستانە وەڵامی دایەوەو شمشێرێکیشی بە دیاری بۆ نارد، چونکە نەریتی جۆرجییەکان وابوو شمشێریان بە دیاری دەنارد بۆ لایەنی سەرکەوتوو.[1]

(١) ابن نظيف: التأريخ المنصوري، ص ص ٢١٨-٢٢٠.

تەوەری دووەم

پەیوەندیی دۆستانەی نێوان ئەیووبی و جۆرجییەکان

پەیوەندی دۆستانەی نێوان ئەیووبی و جۆرجییەکان خۆی لە سێ بواری سەرەکیدا دەبینیەوە، ئەوانیش بریتی بوون لە:

یەکەم: سەردان و شاند و دیارییەکان:

یەکەم نێردراوی جۆرجییەکان بۆ لای سەلاحەدینی ئەیووبی لە ساڵی (٥٨٨ك/ ١١٩٢ز) دا بوو کاتێک باسی ئەو ناوچانەی دەکرد کە لە قودس بەدەست جۆرجییەکانەوە بووە و داوای دەکرد ئەو ناوچانە بدرێنەوە دەستیان، لە بەرانبەردا سوڵتان سەلاحەدین ڕازی بوو وریزێکی زۆری شاندەکەی گرت و کۆمەڵێک دیاریی پێدا ناردەوە.(١)

لە ساڵی (٥٩٩ك/ ١٢٠٢ز) دا شاندی ئەیووبییەکان لەلایەن مەلیک عادلەوە بە نوێنەرایەتی دادوەر ئیبن ئەبی عصروون چوو بۆ لای جۆرجییەکان.(٢)

لە ساڵی (٦١٠ك/ ١٢١٣ز) دا پەیوەندییەکانی نێوان ئەیووبی و جۆرجییەکان لە ئاستێکی باشدا بوون بە چەشنێک مەلیک عادل فیلێکی لە میسرەوە نارد بۆ پادشای جۆرجیا کە دیاریەکی زۆری لێنرابوو، خەڵکی کە فیلەکەیان دەبینی

---

(١) أبوشامة: الروضتين في أخبار الدولتين النورية و الصلاحية، ج٤/ ص ٣٢٦؛ اللهيبي: مملكة جورجيا في العصور الوسطى، ص ١٧٦.

(٢) ابن الفرات: تاريخ ابن الفرات، مج٢، ج٤/ ص ٢٤٩.

پێی سەرسام بوون.[١]

لە ساڵی (٩١٦ك/ ٢٢٢١ز) کاتێک پادشای جۆرجیا کۆچی دوایی کرد و پادشا و کەسایەتییەکی گەورەیان نەبوو سەرکردایەتییان بکات، ئەم هەواڵە لەلایەن جۆرجییەکانەوە بە ڕەسمی گەیەنرا بە مەلیک ئەشرەف،[٢] ئەمەش ئامادەیە بە ئاستی پەیوەندی دۆستانەی نێوانیان، ئەگەرنا هەواڵێک کە ئامادەیە بە لاوازییان، بەو چەشنە نەیاندەگەیاند بە مەلیک ئەشرەف.

دووەم: مامەڵەی ئایینی:

جۆرجییەکان جیاواز لە مەسیحییەکانی دی لە ئاست ئایینی ئیسلامدا نەرمییەکی زیاتریان دەنواند، بۆ نموونە سەرەتا کە لە ساڵی (٥١٥ك/ ١١٢١ز) شاری تفلیسیان گرت کوشتارێکی زۆریان کرد،[٣] بەڵام دواتر هەوڵیاندەدا زۆر شت کە موسڵمانان ڕازی دەکات جێبەجێی بکەن، بۆ نموونە دەرفەتیان دا دروشمەکانی ئیسلام لە شارەکەدا پەیڕەو بکرێن، سەربڕینی بەرازیان قەدەغە کرد، خودی سەرکردەکەیان ئامادەی وتاری هەینی موسڵمانان دەبوو، زێڕی بە دیاری دەبەخشی بە بانگبێژ و وتاربێژی موسڵمانان، سەرکردەکەیان چەند خانەقای بۆ سۆفییەکان بنیادنا و بەخشندەیی و ڕێزێکی زۆری لە ئاست موسڵمانانداا نیشان دەدا،[٤] ئەمەش ئەزموونێکی باش بوو بۆ مامەڵەیەکی گونجاوی ئایینی لە سەردەمی ئەیووبییەکاندا.

هەر لەم سەردەمەدا دەبینین پادشای جۆرجییەکان نێردراوی نارد بۆ لای

---

(١) ابن كثير: البداية والنهاية، ج١٧/ ص ٣٥.

(٢) ابن نظيف: التاريخ المنصوري، ص ٩٤.

(٣) ياقوت الحموي: معجم البلدان، ج٢/ ص ٣٦.

(٤) الذهبي: سير أعلام النبلاء، ج١٤/ ص٣٢٦.

سەلاحەدینی ئەیووبی و داوای لێکرد خاچی پیرۆز (صەلەبوت) ی پێ بدات لە بەرانبەر ئەوەدا جۆرجیا دووسەد هەزار دینار دەدات بە سوڵتانی ئەیووبی، بەڵام سەلاحەدین بەو پێشنیارە ڕازی نەبوو،[1] ئەبووشامە باسی لەوە کردووە نێردراوی هەرێەک لە بیزەنتییەکان و جۆرجییەکان چەند جار بەو مەبەستە هاتوونەتەوە بۆ لای سەلاحەدینی ئەیووبی، بەڵام سوڵتان بەڵێی بۆ نەکردون.[2]

لەو ماوەی قودس بە دەست موسڵمانەکانەوە بوو، جۆرجییەکان دەهاتن بۆ سەردانی کڵێسای قیامە، ئەوان بە چەکەوە دەهاتن و دەڕۆیشتنەوە.[3]

سێیەم: پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان:

وەک جێبەجێکردنی بەندێکی ڕێککەوتنی ساڵی (٦٠٧ك/ ١٢١٠ز) نێوان ئەیووبی و جۆرجییەکان، کچەکەی ئیوانی سەرکردەی جۆرجی بە بووکێنی نێردرا بۆ لای مەلیک ئەوحەدی ئەیووبی، ئەو ئافرەتە لەسەر ئایینی مەسیحی خۆی مایەوە،[4] دوای مردنی مەلیک ئەوحەدیش ئەم ئافرەتە لەلایەن مەلیک ئەشرەفی برای مەلیک ئەوحەدەوە بەهاوسەرگیرا،[5] دواتر جەلالەدین خوارزمشاه کە خەڵاتی گرت ئەو ژنەی بەدیل گرت، هەرچەندە مەلیک کامیل ئەشرەف داوای کرد ئازادی بکات کەچی ڕازی نەبوو،[6] دواتر کە مەغۆلەکان هاتن و ئەو ئافرەتە کەوتە دەست مەغۆلەکان، خاقان نامەیەکی بۆ نووسی کە سەرجەم

---

(١) ابن شداد: النوادر السلطانية، ص ٣١١.

(٢) الروضتين في أخبار الدولتين النورية و الصلاحية، ج٤/ ص ٢٧٠.

(٣) يعقوب الڤيتري: تاريخ بيت المقدس، ص ١٢٦.

(٤) النويري: نهاية الإرب في فنون الأدب، ج٢٩/ ص ٤٨.

(٥) النويري: نهاية الإرب في فنون الأدب، ج٢٩/ ص ٣١٧.

(٦) الذهبي: تاريخ الإسلام، ج١٣/ ص ٦٥١.

ناوچەی خەلات و دەوروبەری دایە دەست ئەو ئافرەتە، ئەویش نامەیەکی بۆ مەلیک شەهابەدین غازی ئەیووبی نووسی و پێی وت: من ژنی مەلیک ئەشرەفی برات بووم، ئەگەر هاوسەرگیریم لەگەڵ دەکەیت ئەوە با ئەم ناوچەیە بۆ تۆ بێت، بەڵام مەلیک شەهابەدین ڕازی نەبوو.[1]

(١) ابن الجوزي: المنتظم، ج٢٢/ ص ٣٨٩.

تەوەری سێیەم

پەیوەندی نێوان ئەیووبییەکان و ئەرمەنستانی بچووک

دەست تێکەڵکردنی ئەرمەنەکان لە گەڵ هێزە خاچییەکان زۆرجار چەشنێک لە سەرکەشی و لەخۆبایبوونی پێدابوون، هەندێ جاریش جەنگی بە وەکالەتی تووش دەکردن، وەک چۆن پێشتر بیزەنتییەکان دژ بە موسڵمانەکان سەرسنووورەکانیان بە ئەرمەنەکان دەپاراست، خاچییەکانیش هەمان ئەزموونیان دووبارە کردەوە، ئەم حاڵەتە لە سەردەمی ئەیووبییەکانیشدا درێژەی کێشا، ئەوەبوو لە ساڵی (٥٧٦ك/ ١١٨٠ز) دا ئەرمەنەکان بەرانبەر بە ژمارەیەک لە تورکمانە موسڵمانەکان ناپاکییان نواند، مەسەلەکەش ئەوەبوو ژمارەیەک لە تورکمانەکانیان ڕازی کردن مەڕو ماڵاتەکەیان ببەن لەنێو خاکی ئەرمەنەکاندا بیلەوەڕێنن، بەڵام کە تورکمانەکان ڕۆیشتن، ئەرمەنەکان ناپاکییان لە ڕوویاندا نواند و ئەوانیان بەدیل گرتن، سکاڵای ئەم ناپاکییە لەلایەن سەلجووقییەکانەوە گەیشتەوە لای سوڵتان سەلاحەدینی ئەیووبی و داوایان کرد پشتیوانییان بکات و تۆڵەیان بسەنێتەوە، ئەویش هێرشی بردە سەر ئەرمەنەکان، ئیبن لاوونی سەرکردەی ئەرمەنەکان کە بەمەی زانی خێرا دەستیبرد بۆ سووتاندنی دانەوێڵە و شمەکی ناو قەڵاکە بۆ ئەوەی سووپای ئەیووبی دەستی بەسەردا نەگرێت، بەڵام دواجار لەبەردەم ئەیووبییەکاندا شکا و ملکەچی بۆ سەلاحەدین نیشان دا و دیلە موسڵمانەکانیشی ئازاد کرد، پاشان ڕێککەوتنێک لەنێوانیاندا بەسترا،[1] ڕۆبینی سێیەم بۆ ڕازیکردنی دڵی

(١) ابن شاهنشاه: مضمار الحقائق وسر الخلائق، تح: د. حسن حبشي، عالم الكتب، القاهرة، ١٩٦٨م، ص ٤٢.

سەلاحەدین و راکێشانی سۆز و سەرنجی ئەو سەرکردە ئەیووبییە هەوڵێکی زۆری خستەگەڕ،[١] لەوە بەدواش هەتا مردنی لە ساڵی (٥٨٢ك/١١٨٦ز) بەردەوام سەرانەی ساڵانەی بە ئەیووبییەکان دەدا.[٢]

هاتنی هەڵمەتی سێیەمی خاچپێیەکان هیوایەکی بە ئەرمەنەکان بەخشی هەتا بتوانن لەوێوە دژ بە ئەیووبییەکان هەستنەوە، بۆیە هەر لە سەرەتاوە پشتیوانی هاتنی پادشای ئەڵمانیایان کرد و چوونە نێو ریزی هەڵمەتەکەیەوە،[٣] تەنانەت کاتێک هێزی خاچییەکان ئازووقەیان کەمبوویەوە، نامەیەکیان ئاڕاستەی لیۆنی دووەمی (٥٨٢-٥٩٦ك/١١٨٦-١١٩٩ز) پادشای ئەرمەنستانی بچووک کرد هەتا ئازووقەی پێویستیان بۆ دابین بکات، ئەویش وێڕای پێداویستی خواردن و خواردنەوە، کۆمەڵێک دیاری گرانبەهای بۆ ناردن، هەردوولا ئاڵوگۆڕی تڕۆپکی هەواداری و پەیوەندی دۆستانە و ئایینی نێوان یەکدییان دەکرد، تەنانەت بەڵێن درا لەپای ئەو هاوکارییەی خاچییەکان دژ بە هێزی ئەیووبی، پاش کۆتاییهاتنی جەنگەکە و گەڕانەوەی سەرکردەی خاچییەکان بۆ ئەوروپا، تاجی ڕەسمی پادشایەتی بنێردرێت بۆ لیۆنی دووەم،[٤] بەڵام سەرکردە ئەڵمانییەکە نەخۆشکەوت و هێزەکەشی لاواز و بێ شمەک بوون، گەیشتە ئاستێک لیۆنی دووەم تەمای ئەوەی هەبوو دەستبگرێت بەسەر شمەک و سامانەکەیدا، ئەم هەواڵانەش گەیشتنە لای سوڵتان سەلاحەدین،[٥] بۆیە دۆخەکە لە بەرژەوەندی ئەرمەنەکان و خاچییەکاندا نەبوو و مردنی کتوپڕی ئەو پادشایە بارودۆخەکەی لێ تێکدان،[٦] بۆیە خێرا

---

(١) البنداري: مختصر سنا البرق الشامي، ص ١٧٧.

(٢) اللهيبي: مملكة ارمينيا الصغرى، ص ١٠٤.

(٣) عماد الدين الكاتب: الفتح القسي في الفتح القدسي، ص ٢٠٨؛ ابن شداد: النوادر السلطانية، ص ١٩٠.

(٤) انطون خانجي: مختصر تواريخ الأرمن، ص ٢٣١.

(٥) ابن واصل: مفرج الكروب، ج٢/ ص ٣٢٣؛ الذهبي: تأريخ الإسلام، ج٤١/ ص ٥٣.

(٦) عماد الدين الكاتب: الفتح القسي في الفتح القدسي، ص ٢٠٨؛ انطون خانجي: مختصر تواريخ

هێزی ئەرمەنی خۆی لە سووپای خاچییەکان جیاکردەوەو لەنێو قەڵایەکدا خۆیان قایم کرد، خودی ئەم وردەکارییانەش لەلایەن سەرکردەیەکی دیکەی ئەرمەنییەوە بە نووسراوێک ئاڕاستەی سەلاحەدینی ئەیووبی کرا[1] کە سەرەتای نامەکەی بەم چەشنە دەستی پێکردبوو "كتاب الدَّاعِي المخلص الكاغيكوس مِمَّا أطالع بِهِ عُلُوم مَوْلَانَا ومالكنا السُّلْطَان الْملك النَّاصِر جَامع كلمة الايمان رَافع علم الْعدْل والاحسان صَلَاح الدُّنْيَا وَالدّين سُلْطَان الْإِسْلَام وَالْمُسْلِمين من أَمر ملك الألمان ..".[2]

ئەو شکستە کتوپڕەی هێزی خاچییەکان ترسی لە دڵی ئەرمەنەکاندا دروستکرد و هەوڵیاندا لەوە بەدوا بێلایەن بن لە ململانێکاندا، ئاستی هێزبوونەوەی پەیوەندییەکانی نێوانیان گەیشتە ئاستێک سەرکردەی ئەیووبی پیرۆزبایی بوون بە پادشای لیۆنی دووەمی[3] کرد کاتێک لەلایەن پاپای ڕۆماوە تاجی پادشایەتی پێ بەخشرا و بە کۆمەڵێک دیاری زۆر دەگمەنەوە نێردراوی نارد بۆ پیرۆزبایی پۆستەکەی.[4]

مردنی سەلاحەدین و دروستبوونی ململانێی نێوخۆیی نێو بنەماڵەی ئەیووبی دەرفەت بوو بۆ ئەرمەنەکان هەتا جارێکی دی دژ بە ئەیووبییەکان بیر لە پێشڕەوی بکەنەوە، بەڵام ئەوانیش گیرۆدەی دەست ململانێی نێوخۆیی بوون، ئەمە وایکرد بەشێک لەوان ببنە هاوپەیمانی ئەیووبییەکان و بەشێکی دیکەشیان هاوپەیمانی خاچییەکان بن، هەرچەندە خاچییەکان ویستیان دژ بە ئەیووبییەکان

الأرمن، ص ۲۳۱.

(۱) عماد الدين الكاتب: الفتح القسي في الفتح القدسي، ص ۲۰۸؛ أبوشامة: الروضتين في أخبار الدولتين النورية و الصلاحية، ج٤/ ص ۱۳۰.

(۲) أبوشامة: الروضتين في أخبار الدولتين النورية و الصلاحية، ج٤/ ص ۱۳۰.

(۳) لیۆنی دووەم (۱۱۹۹-۱۲۱۹ز) پادشای ئەرمەنستانی بچووک بوو کە سەرکردەیەکی بەهێزی سەربازی و سیاسی بوو. بڕوانە: (ك.ل. استارجيان: م.س، ص ۲۱۷).

(٤) انطون خانجي: مختصر تواريخ الأرمن، ص ۲۳۳.

ئەرمەنەکان یەکبخەن، بەڵام ئەو مەرامەیان نەهاتەدی، ئەیووبییەکان پشتیوانی سەرکردە هاوپەیمانیە ئەرمەنییەکەی خۆیان بوون (بوهیمندی چوارەم) دژ بە سەرکردەی ئەرمەنی هاوپەیمانی خاچییەکان لیۆنی دووەم، ئەم حاڵەتەش زیاد لە دەیەیەکی خایاند.[1]

لە ساڵی (٦٠٠ك/ ١٢٠٣ز) کاتێک لیۆنی دووەم (٥٩٦-٦١٦ك/١١٩٩-١٢١٩ز) هێرشی بردە سەر ئەنتاکیە، بەرپرسی ئەو میرنشینە مەسیحییە لە رێگەی کۆتری نامەبەرەوە هاواری گەیاندە لای مەلیک زاهیری ئەیووبی، ئەویش کە هەواڵەکەی پێ گەیشت بەرەو ئەنتاکیە هێزی جوواڵند، لیۆنی دووەم کە ئەو هەواڵەی بیست خێرا پاشەکشەی کرد.[2]

لە ساڵی (٦٠٢ك/ ١٢٠٥ز) دا هێزێکی لیۆنی دووەم هێرشی بردە سەر دەوروبەری حەلەب و کەوتنە تاڵان و بڕی و بەدیلگرتنی خەڵک،[3] لەم کاتەدا مەلیک زاهیری ئەیووبی هەڵمەتی ئامادە کرد بۆ سەر ئەو سەرکردە ئەرمەنییە و ئەویش بەهۆی لاوازیی زۆرییەوە داوای رێککەوتنی لێکرد و بەڵێنی دا چی شتێکی دەست بەسەردا گرتووە هەموو بگێڕێتەوە، مەلیک زاهیریش نێردراوێکی نارد بۆ لای و رێککەوتنیان کرد و هەمو دەستکەوتەکان گێڕدرانەوە، بەڵام زۆری نەخایاند لیۆنی دووەم ناپاکی نیشاندایەوەو لە حارم کوشتارێکی دیکەی تورکمانەکانی کرد، مەلیک زاهیر کە ئەو دیمەنەی بینی بڕیاری تۆڵەسەندنەوەی دا، لەگەڵ خاچییەکانی ئەنتاکیە رێککەوتنی بەست هەتا دە هەزار سەربازی خاچییەکان بەکاربهێنێت دژ بەو سەرکردە ئەرمەنییە و ئەوان لە بەرەیەکەوەو

---

(١) ابن واصل: مفرج الكروب، ج٣/ ص ١٤٦؛ اللهيبي: مملكة ارمينيا الصغرى، ص ص ١٠٧-١٠٨.

(٢) ابن واصل: مفرج الكروب، ج٣/ ص ١٥٥.

(٣) ابن الساعي الجامع المختصر في عنوان التواريخ و عيون السير، ج٩/ ص ١٧٧؛ الذهبي: تأريخ الإسلام، ج٤٣/ ص ٩؛ ابن الدواداري: كنز الدرر و جامع الغرر، ج٧/ ص ١٥٩.

ئەمیش لە بەرەی خۆیەوە هێرشی ببەنەسەر و بە یەکجارەکی دەسەڵاتەکەی لەناو ببەن، لیڤۆنی دووەم تەواو ترسی لێ نیشت و ئامادەیی هەر جۆرە ڕێککەوتنێک بوو، مەلیک زاهیریش ڕازی بوو و نێردراوی نارد و ڕێککەوتن کرا و سەرجەم دیلە موسڵمانەکانیش ئازاد کران.(١)

لە ساڵی (٦٠٥ك/ ١٢٠٨ز) دا کەیخوسرەوی کوڕی قلج ئەرسەلان داوای یارمەتی لە مەلیک زاهیری ئەییووبی کرد بۆ هێرش بردنە سەر ئەرمەنستانی بچووک، ئەویش هێزێکی پشتیوانی بۆ نارد و چەند ناوچەیەکیان گرت، خێرا سەرکردەی ئەرمەنی پەنای بردە بە مەلیک عادل بەو هیوایەی ئەو هێرشانە بوەستێنێت، ئەویش ڕازی بوو و پەیامی بۆ هەریەک لە کەیخوسرەو و مەلیک زاهیر نارد بوەستن و ڕێککەوتن بکەن.(٢)

ئیبن مونقیز کە گەریدەیەکی موسڵمان بووە و لەناو دەسەڵاتی ئەیووبییەکانەوە چووەتە نێو میرنشینە خاچییەکان، باسی لە گەشتێکی کردووە هاوەدەم بە بیست کەس لە ئەرمەنەکان، ئەمەش ئاماژەیە بە بوونی پەیوەندی دۆستانەی نێوان ئەرمەنەکان و ئەیووبییەکان جیا لە هەر ململانێیەکی سەربازی و سیاسی، هاوکات باسی لە ئالۆگۆڕی نێوانیان کردووە کە چۆن لە میسرەوە بۆنی خۆش براوە بۆ ئەرمەنەکان و لەوێشەوە بالندەی باز نێردراوە بۆ ئەوان.(٣)

لە ساڵی (٦١١ك/١٢١٤ز) دا لیڤۆنی دووەم دایە پاڵ سووپای فرەنجەکان بۆ هێرش بردنە سەر قەڵای ئەکراد، مەلیک مەنصوور ترسی لێ نیشت و نامەیەکی ئاڕاستەی مەلیک زاهیر کرد، ئەویش نامەیەکی ئاڕاستەی فرەنجەکان کرد کە

---

(١) ابن العديم: زبدة الحلب في تاريخ حلب، ص ٤٤٦؛ ابن واصل: مفرج الكروب، ج٣/ ص ص ١٧٠-١٧١.

(٢) ابن العديم: زبدة الحلب في تاريخ حلب، ص ٤٤٨؛ ابن فضل الله العمري: مسالك الأبصار في ممالك الأمصار، ج٢٧/ ص ٢١٦.

(٣) ابن منقذ: الاعتبار، مكتبة الثقافة المصرية، القاهرة، ص ١٠٦.

دەست لەو نیازەیان هەڵگبرن و مەسەلەکە بە ڕێککەوتن کۆتایی پێ هات.[١]

لە ساڵی (٦١٢ك/١٢١٥ز)دا لیۆنی دووەم وازی نەهێنا هەتا ئەنتاکیەی گرت و ئەمجار مامەڵەیەکی نەرمی نیشاندا و ژمارەیەکی زۆر لە دیلە موسڵمانەکانی ئازاد کرد و ناردنی بۆ حەلەب و لەگەڵ مەلیک زاهیری ئەیووبیدا ڕێککەوتنی ئەنجامدا، بەڵام ئەمە زۆر درێژەی نەکێشا هەتا لە ساڵی (٦١٣ك/١٢١٦ز)دا عیزەدین کەیکاوسی سەلجووقی داوای پشتیوانی لە مەلیک زاهیری ئەیووبی کرد دژ بە ئەرمەنەکان هەتا ئەنتاکیەیان لەچنگ دەربهێننەوە، سەرکردەی ئەیووبیش ڕازی بوو و بڕیار درا هەرکامیان لە بەرەی خۆیەوە هێرش ببات، بەڵام دواتر مەلیک عادل پێشنیاری کرد هاوپەیمانێتییەکەیان هەڵبوەشێتەوە، لەو سەروبەندەشدا لیۆنی دووەم بە دەرفەتی زانی و نامەیەکی بۆ مەلیک زاهیر نارد و ملکەچی خۆی بۆ نیشاندا و هەوڵیدا ڕەزامەندیی بەدەست بهێنێت،[٢] هاوکات دەستپێشخەری سەلجووقییەکان بۆ کوشتاری بەشێک لە ئەرمەنەکانی حەلەب لەو سەروبەندەدا ڕوویدا، هەموو ئەمانە بوونە هۆکار هەتا مەلیک زاهیر دەست لەو هاوپەیمانێتییە هەڵبگرێت.[٣]

دوای ئەوە بەرەبەرە بەریەککەوتنی نێوان ئەیووبی و ئەرمەنەکان هێوربوونەوەی بەخۆیەوەدی، هۆکارەکەشی بوونی ململانێی نێوخۆیی بوو لای هەردوو لا، ئەمەش وایکرد زیاتر سەرقاڵ بن بە کێشە ناوخۆییەکانەوە.[٤]

دواییین بەریەککەوتنی نێوان ئەرمەنستانی بچووک و ئەیووبییەکان ئەو کاتە بوو کە هاوپەیمانێتیەکی سێ قۆڵی نێوان مەغۆل و خاچییەکان و هیتوومی

---

(١) ابن واصل: مفرج الكروب، ج٣/ ص ٢٢٣.

(٢) بۆ خوێندنەوەی دەقی نامەکە بڕوانە پاشکۆی ژمارە (١٠).

(٣) ابن واصل: مفرج الكروب، ج٣/ ص ص ٢٣٣، ٢٣٦.

(٤) اللهيبي: مملكة ارمينيا الصغرى، ص ١١٣.

ئەرمەنیدا (٦٢٣-٦٦٩ك/١٢٢٦-١٢٧٠ز) بەسترا دژ بە دەسەڵاتی ئەیووبی، چونکە کەتبوغای سەرکردەی مەغۆلیش چووبوویە سەر ئایینی مەسیحییەت،[١] ئامانجیش لەو هاوپەیمانییە ئەوەبوو قودس لە دەست ئەییووبییەکان دەربکەن، شاڵاوەکە بە هەڵمەتێکی ناوچەیی دەستی پێ کرد دژ بە میرنشینی میافارقین لە دیاربەکر کە لەوکاتەدا لەژێر دەستی یەکێک لە سەرکردە ئەییوبییەکانی ناسراو بە مەلیک کامیل موحەممەدی کوڕی مەلیک موزەفەری کوڕی عادل ئەبی بەکری کوڕی ئەییوبدا بوو. ئەوەی مەغۆل کردبوویانە بیانوو بۆ مەلیک کامیل، ئەوەبوو کە مەلیک کامیل بەهۆی دەمارگیرییەوە قەشەیەکی مەسیحی یەعقووبی لەخاچدا کە هاتبوو بۆ وڵاتەکەی و ناسنامەی هاتوچۆی مەغۆلی پێ بوو، دواجار پاش نزیکەی دوو ساڵ گەمارۆی سەر شارەکە، توانییان بیگرن، دواتریش لە هەڵمەتی سەر حەلەبدا ئەرمەنەکان و خاچییەکانیش پشتیوانی سووپای مەغۆلی بوون، پاش گرتنی شارەکەش هیتومی پاشای ئەرمینیا ئەو هەلەی قۆستەوە و مزگەوتی گەورەی شارەکەی سوتاند، بۆ گرتنی دیمەشقیش هەریەک لە ئەرمەنی و خاچییەکان هاودەستی مەغۆلەکان بوون.[٢]

دەبینین پەیوەندیی نێوان ئەییووبی و ئەرمەنەکان بەردەوام لەسەر بنەمای دەستێوەردانی دەرەکی و بەرژەوەندی و ئاستی توانا و بەهێزییان دامەزرابوو، بۆیە هەندێ جار پەیوەندییەکان ئاشتەوایی و زۆرجاریش بەریەککەوتن و جەنگ زاڵبوو بەسەر پەیوەندییەکانی نێوانیاندا.

---

(١) گروسیە: موجز تاريخ الحروب الصليبية، ص ٧٨.

(٢) فوناد عەبدولموعتی ئەلسەیاد: مەغۆل لە میژوودا، و: نهاد جلال، چ١، چاپخانەی ڕووەن، سلێمانی، ٢٠٠٨ز، ل ل ٣٣٧-٣٤٠؛ اللهيبي: مملكة ارمينيا الصغرى، ص ١٣٠-١٣٣.

ئەنجام

لە کۆتایی ئەم توێژینەوەیەدا گەیشتینە چەند ئەنجامێکی دیاریکراو کە لەم خاڵانەی خوارەوەدا دەیانخەینەڕوو:

١- لە سەرەتاکانی سەدەی چواردەمی کۆچییەوە هەتا نیوەی سەدەی حەوتەمی کۆچی چەند دەسەڵاتێکی کوردیی دەرکەوتن، وەک دەسەڵاتی دەیسەمی کوردیی و میرنشینەکانی (شەدادی، ڕەوادی، مەڕوانی)، بەشێک لەو دەسەڵاتانە هاوسنووری هێزە ناموسڵمانەکان بوون بەتایبەت هێز و دەسەڵاتە مەسیحییەکانی وەک ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی و شانشینەکانی ئەرمەنستان و جۆرجیا و دەسەڵاتی لان و ڕووسەکان، هەروەها لە بەرەی شام و میسرپشەوە دەسەڵاتی ئەیووبییە کوردییەکان دەرکەوت کە هاوسنووریی و بەریەککەوتنی بەردەوامی هەبوو لەگەڵ میرنشینە خاچییەکانی نێو شامدا، وێڕای پەیوەندیی لەگەڵ بوندوقییەدا.

٢- بە شێوەیەکی گشتی پەیوەندیی نێوان میرنشین و دەسەڵاتە کوردییەکان لەگەڵ هێز و دەسەڵاتە مەسیحییەکاندا پەیوەندییەکی ناتەبا بوو و بارگرژی باڵی بەسەرداکێشابوو و زۆرجار جەنگی سەخت و درێژخایەن لە سنووردێکی فراوانی نێواندا ڕوویدەدا، لە گرنگترین هۆکارەکانیشی بریتی بوون لە جیاوازی ئایینی و تەمای فراوانخوازیی هەردوولا و هاندانی هێزەکانی دی و ململانێی نێوخۆیی، ئەگەرچی لەنێو گەرمەی جەنگ و بەریەککەوتنەکانیشدا هاوپەیمانی و ڕێککەوتنی نێوان هێزە کوردییەکان و دەسەڵاتە مەسیحییەکان بۆ لێدانی نەیاری هاوبەشیان بە کەمی خۆی وێناکردووە.

٣- پەیوەندیی نێوخۆیی نێوان میرنشینە کوردییەکان لە ئاست هەڕەشە دەرەکییەکاندا تاکو ئاستێکی زۆر پەیوەندییەکی ئەرێنی بوو، جیاواز لەو حاڵەتانەی دی کە

لە میرنشینە کوردییەکاندا هۆکارێکی سەرەکیی لەناوچوونیان ململانێ و بەریەککەوتنی نێوخۆیی نێوان ئەو هێزە کوردییانە بووە، ئەگەرچی ئەمەش بە واتای نەبوونی ململانێ نایەت، بەڵکوو هەندێ جار ئاستی ململانێی نێوخۆیی دەگەیشتە ئەوەی بەشێک لە کوردەکان دژ بە بەشەکەی دی دەست ببەن بۆ ڕێککەوتن و هاوپەیمانی لەگەڵ هێز و دەسەڵاتە مەسیحییەکاندا، نموونەی ئەوەش بە زەقی لەنێو نەوەکانی سەلاحەدینی ئەیووبیدا بەدیدەکرا.

٤- ڕۆڵی دەسەڵاتە گەورەکانی هەردوو بەرەی جیهانی ئیسلامی و مەسیحی بە هەردوو دیوی ئەرێنی و نەرێنیدا کاریگەریی هەبوو لەسەر پەیوەندییەکانی نێوان میرنشین و دەسەڵاتە کوردیی و مەسیحییەکان، بۆ نموونە هاتنی سەلجووقییەکان هۆکارێک بوو بۆ زەقبوونەوەی زیاتری بەریەککەوتنی ڕەوادییەکان لەگەڵ ئەرمەنەکان و بیزەنتییەکانیشدا، لەکاتێکدا ڕۆڵی بوەیهییەکان لە دژایەتیکردنی میریادی دۆستەکیدا هۆکاربوو بۆ هێوربوونەوەی پەیوەندییەکانی نێوان دۆستەکی و بیزەنتییەکان هەتا پێکەوە بەرنگاری دوژمنی هاوبەش ببنەوە، هەمان حاڵەت بۆ ئیمپراتۆرییەتی بیزەنتیش لە ئاست ئەیووبییەکاندا بەدیدەکرێت کە لەژێر فشاری هێزە خاچییەکاندا ناچاربوو بە نابەدڵی بچێتە نێو شەپۆڵی هێرشی دژ بە ئەیووبییەکان، لەکاتێکدا ژێربەژێر پەیوەندیی لەگەڵ ئەیووبییەکاندا بەستبوو.

٥- جەنگ و بەریەککەوتنی میرنشین و دەسەڵاتە کوردییەکان لەگەڵ هێزە مەسیحییەکاندا هەمیشە لە بەرژەوەندی لایەکدا نەدەمایەوە، بەڵکوو هەندێ جار سەرکەوتن یاوەری کوردەکان دەبوو تاکو ئاستێک هەندێک دەسەڵاتی کوردی لەسەر حسابی فراوانخوازیی لە بازنەی هێزە مەسیحییەکاندا دامەزران، هەندێ جاریش شکستی سەختیان تووش دەبوو تاکو ئاستێک دەبوویە هۆی لەناوچوونی میرنشینەکەیان.

پاشکۆکان

پاشکۆی (١)

ناو و سالّی فەرمانڕەوایی میرەکانی میرنشینی شەدادی[١]

سالّانی فەرمانڕەوایی	ناوی میر
(٠٤٣- ٤٤٣ك/١٥٩- ٥٥٩ز)	موحەممەدی کوڕ شەدادی کوڕی قەرتەق
(٠٦٣- ٨٦٣ك/ ٠٧٩- ٨٧٩ز)	لەشکریی ئەبولحەسەن عەلی
(٨٦٣- ٥٧٣ك/ ٨٧٩-٥٨٩ز)	مەرزەبانی کوڕی موحەممەدی کوڕی شەداد
(٥٧٣- ٢٢٤ك/ ٥٨٩- ١٣٠١ز)	فەزڵی کوڕی موحەممەدی کوڕی شەداد
(٢٢٤- ٥٢٤ك/ ١٣٠١- ٤٣٠١ز)	ئەبولفەتح مووسای کوڕی فەزڵ
(٥٢٤- ١٤٤ك/ ٤٣٠١- ٩٤٠١ز)	لەشکریی دووەم کوڕی مووسا
(١٤٤ك/ ٩٤٠١ز)	ئەنوشیروانی کوڕی لەشکریی
(١٤٤- ٩٥٤ك/ ٩٤٠١- ٦٦٠١ز)	ئەبولئەسوار شاوری کوڕی فەزڵ
(٩٥٤- ٦٦٤ك/ ٦٦٠١- ٣٧٠١ز)	فەزڵی کوڕی شاور
(٦٦٤-٨٦٤ك/ ٣٧٠١-٥٧٠١ز)".[٢]	فەزڵوونی کوڕی فەزڵی کوڕی شاور
(٨٦٤-٨١٥ك/٤٧٠١-٤٢١١ز)	مەنووچەهر ئەبولئەسوار
(٨١٥-٠٢٥ك/٤٢١١-٦٢١١ز)	ئەبولئەسواری دووەم
(٠٢٥-٥٢٥ك/٦٢١١-٠٣١١ز)	فەزڵوونی سێیەم کوڕی ئەبولئەسواری دووەم
(٥٢٥-٥٣٥ك/٠٣١١-٠٤١١ز)	مەحموودی کوڕی شاور
(٥٣٥-٠٥٥ك/٠٤١١-٥٥١١ز)	ئەبولئەسوار شاوری کوڕی فەزڵ

---

(١) زياد علاء محمود: الأوضاع السياسية في بلاد القفقاس، ص ص ٢٠٩-٢١٠.

(٢) مونەجم باشی: شەدادیەکان، ل ل ١٣- ١٤.

(۰۵۵ك/۵۵۱۱ز)	شەداد
(۰۵۵-٦۵۵ك/۵۵۱۱-۱٦۱۱ز)	فەزڵوونی چوارەم
(٦۵۵-٦۹۵ك/۱٦۱۱-۹۹۱۱ز)	شاهەنشاه کەیکاوس

پاشکۆی (۲)

ناو و ساڵی فەرمانڕەوایی میرەکانی میرنشینی ڕەوادی[۱]

ساڵانی فەرمانڕەوایی	ناوی میر
(۰۸۲-٤٤۳ك/ ۳۹۸-۵۵۹ز)	موحەممەدی کوڕی حوسەینی ڕەوادی
(٤٤۳-۷۸۳ك/ ۵۵۹-۷۹۹ز)	ئەبولهەیجا حوسەینی کوڕی موحەممەد
(۷۸۳-۱۹۳ك/ ۷۹۹-۱۰۰۱ز)	مەملانی کوڕی ئەبولهەیجا
(۱۹۳-٦۱٤ك/ ۱۰۰۱-۵۲۰۱ز)	ئەبوونەسر حوسەینی کوڕی موحەممەد
(٦۱٤-۱۵٤ك/ ۵۲۰۱-۹۵۰۱ز)	ئەبوومەنسوور وەهسووزانی کوڕی موحەممەد
(۱۵٤-۳٦٤ك/ ۹۵۰۱-۱۰۷۰ز)	ئەبوونەصر مەملانی دووەم

---

(۱) کەیوان نازاد ئەنوەر: کوردستان و کورد لە سەدەکانی ناوەڕاستدا، ل ۲٦٦.

پاشکۆی (٣)

ناو و ساڵی فەرمانڕەوایی میرەکانی میرنشینی مەڕوانی

ساڵانی فەرمانڕەوایی	ناوی میر
(٣٧٣-٠٨٣ك/ ٣٨٩-٠٩٩ز)	میر باد حوسەینی کوڕی دۆستەک
(٠٨٣-٧٨٣ك/ ٠٩٩- ٧٩٩ز)	میر ئەبووعەلی حەسەنی کوڕی مەڕوان
(٧٨٣-١٠٤ك/ ٧٩٩-١٠١٠ز)	میر مومەهەدودەولە ئەبوومەنسووری کوڕی مەڕوان
(١٠٤-٣٥٤ك/ ١٠١٠-١٦٠١ز)	میر نەسرودەولە ئەحمەدی کوڕی مەڕوان
(٣٥٤-٢٧٤ك/ ١٦٠١-٩٧٠١ز)	میر نیزامەدین نەصری کوڕی نەسرودەولە
(٢٧٤-٦٨٤ك/ ٩٧٠١-٣٩٠١ز)	میر ناسرودەولە مەنصوری کوڕی نیزامەدین

پاشکۆی (٤)

دیارترین سوڵتانەکانی دەوڵەتی ئەیووبی[1]

ساڵانی فەرمانڕەوایی	ناوی سوڵتان
(٩٦٥-٩٨٥ك/ ٣٧١١-٣٩١١ز)	سەلاحەدینی ئەیووبی
(٩٨٥-٥١٦ك/ ٣٩١١-٨١٢١ز)	مەلیک عادل
(٥١٦-٥٣٦ك/ ٨١٢١-٨٣٢١ز)	مەلیک کامل
(٦٣٦-٧٤٦ك/ ٩٣٢١-٩٤٢١ز)	مەلیک صالح

(١) محمد سهیل طقوش: تاریخ الأکراد، ص ١٣، ٢٢٩، ٣٢٣، ٣٥٣.

پاشکۆی (٥)

ئیمپراتۆرە بیزەنتییەکان لە ماوەی دەسەڵاتە کوردییەکاندا[1]

ساڵانی فەرمانڕەوایی	ناوی ئیمپراتۆر
(٣٣٣-٢٥٣ك/٤٤٩-٣٦٩ز)	ڕۆمانۆسی دووەم
(٢٥٣-٩٥٣ك/٣٦٩-٩٦٩ز)	نقفووری دووەم
(٩٥٣-٦٦٣ك/٩٦٩-٦٧٩ز)	یووحەننای یەکەم
(٦٦٣-٦١٤ك/ ٦٧٩-٥٢٠١ز)	باسیلی دووەم
(٦١٤-٩١٤ك/٥٢٠١-٨٢٠١ز)	قوستەنتینی هەشتەم
(٩١٤-٦٢٤ك/٨٢٠١-٤٣٠١ز)	ڕۆمانۆسی سێیەم
(٦٢٤-٣٣٤ك/٤٣٠١-١٤٠١ز)	میخائیلی چوارەم
(٣٣٤-٤٣٤ك/١٤٠١-٢٤٠١ز)	میخائیلی پێنجەم
(٤٣٤-٦٤٤ك/٢٤٠١-٤٥٠١ز)	قوستەنتینی نۆیەم
(٦٤٤-٨٤٤ك/٤٥٠١-٦٥٠١ز)	سیۆدرا
(٨٤٤-٩٤٤ك/٦٥٠١-٧٥٠١ز)	میخائیلی شەشەم
(٩٤٤-١٥٤ك/٧٥٠١-٩٥٠١ز)	ئیسحاق کۆمنین
(١٥٤-٠٦٤ك/٩٥٠١-٧٦٠١ز)	قوستەنتینی دەیەم
(٠٦٤-٤٦٤ك/٧٦٠١-١٧٠١ز)	ڕۆمانۆسی چوارەم
(٤٦٤-١٧٤ك/١٧٠١-٨٧٠١ز)	میخائیلی حەوتەم
(١٧٤-٤٧٤ك/٨٧٠١-١٨٠١ز)	نقفووری سێیەم
(٤٧٤-٢١٥ك/١٨٠١-٨١١١ز)	ئەلیکسۆسی یەکەم

(١) کەیوان نازاد ئەنوەر: میژووی ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی، ل ل٢٠٠-٢٠١.

(٢١٥-٨٣٥ك/٨١١١-٣٤١١ز)	یووحەننای دووەم
(٨٣٥-٦٧٥ك/٣٤١١-٠٨١١ز)	مانوێلی یەکەم
(٦٧٥-٩٧٥ك/٠٨١١-٣٨١١ز)	ئەلیکسۆسی دووەم
(٩٧٥-١٨٥ك/٣٨١١-٥٨١١ز)	ئەندرۆنیقۆسی یەکەم
(١٨٥-٢٩٥ك/٥٨١١-٥٩١١ز)	ئیسحاقی دووەم
(٢٩٥-٠٠٦ك/٥٩١١-٣٠٢١ز)	ئەلیکسۆسی سێیەم
(١٠٦-٩١٦ك/٤٢٠١-٢٢٢١ز)	سیۆدۆری یەکەم
(٩١٦-٢٥٦ك/٢٢٢١-٤٥٢١ز)	یووحەننای سێیەم

پاشکۆی (٦)

دەسەڵاتدارەکانی ئەرمەنستانی گەورە لە ماوەی دەسەڵاتە کوردییەکاندا[1]

(٢٠٣-٧١٣ك/٤١٩-٩٢٩ز)	ناشوودی دووەم
(٧١٣-٢٤٣ك/٩٢٩-٣٥٩ز)	عەببباسی یەکەم
(٢٤٣-٧٦٣ك/٣٥٩-٧٧٩ز)	ناشوودی سێیەم کوڕی عەببباس
(٧٦٣-٩٧٣ك/٧٧٩-٩٨٩ز)	سمبادی دووەم
(٩٧٣-١١٤ك/٩٨٩-٠٢٠١ز)	کاکیکی یەکەم
(١١٤-٢٣٤ك/٠٢٠١-٠٤٠١ز)	ئوهانس سمباد
(٥٣٤-٧٣٤ك/٣٤٠١-٥٤٠١ز)	کاکیکی دووەم

---

(١) ك.ل. استارجيان: تأريخ الأمة الأرمنية، ص ص ١٧٩-١٩٦.

پاشکۆی (۷)

فەرمانڕەوایانی جۆرجیا لە ماوەی دەسەڵاتە کوردییەکاندا[۱]

سالانی دەسەڵات	ناوی فەرمانڕەوا
(۷۱۳-۱۹۳ك/٤۱۹-۱۰۰۱ز)	داوودی یەکەم کوڕی سمبات
(۱۹۳-۹۹۳ك/۱۰۰۱-۸۰۰۱ز)	داوودی دووەم کوڕی سمبات
(۹۹۳-۵۰٤ك/۸۰۰۱-٤۱۰۱ز)	بوگراتی سێیەم کوڕی سمبات
(۵۰٤-۰۱٤ك/٤۱۰۱-۹۱۰۱ز)	جۆرجی یەکەم کوڕی بوقراتی سێیەم
(۸۱٤-۵٦٤ك/۷۲۰۱-۲۷۰۱ز)	بوگراتی چوارەم کوڕی جۆرجی یەکەم
(۵٦٤-۲۸٤ك/۲۷۰۱-۹۸۰۱ز)	جۆرجی دووەم کوڕی بوگراتی چوارەم
(۲۸٤-۸۱۵ك/۹۸۰۱-٤۲۱۱ز)	داوودی سێیەم کوڕی جۆرجی دووەم
(۸۱۵-۹۵۵ك/٤۲۱۱-٦۵۱۱ز)	دیمیتری یەکەم کوڕی داوودی سێیەم
(۱۵۵ك/٦۵۱۱ز)	داوودی چوارەم کوڕی دیمیتری یەکەم
(۱۵۵-۰۸۵ك/٦۵۱۱-٤۸۱۱ز)	جۆرجی سێیەم کوڕی دیمیتری یەکەم
(۰۸۵-۹۰٦ك/٤۸۱۱-۲۱۲۱ز)	تمارای کچی دیمیتری یەکەم
(۹۰٦-۰۲٦ك/۲۱۲۱-۳۲۲۱ز)	جۆرجی چوارەم کوڕی تمارا
(۰۲٦-۳٤٦ك/۳۲۲۱-۵٤۲۱ز)	روسودان کچی تمارا

---

(۱) اللهيبي: دراسات في علاقة الأرمن والكرج بالقوى الإسلامية في العصر العباسي، ص ص ۲۰٤-۲۰۵.

پاشکۆی (٨)

فەرمانڕەوایانی ئەرمەنستانی بچووک لە ماوەی دەسەڵاتی ئەییووبییەکاندا[1]

سالانی دەسەڵات	ناوی فەرمانڕەوا
(٤٦٥-٥٧٠ک/٩٦١١-١٧٤١ز)	ملیح
(١٧٥-٢٨٥ک/٥٧١١-٦٨١١ز)	رۆبینی سێیەم
(٢٨٥-٦٩٥ک/٦٨١١-٩٩١١ز)	لیۆنی دووەم وەک بارۆن
(٦٩٥-٦١٦ک/٩٩١١-٩١٢١ز)	لیۆنی دووەم وەک پادشا
(٦١٦-٣٢٦ک/٩١٢١-٦٢٢١ز)	ئیزابیلای کچی لیۆن
(٣٢٦-٩٦٦ک/٦٢٢١-٠٧٢١ز)	هیسوومی یەکەم

(١) اللهيبي: دراسات في علاقة الأرمن والكرج بالقوى الإسلامية في العصر العباسي، ص ٢٠٢.

پاشکۆی (۹)

دەقی نامەی لویسی نۆیەم بۆ مەلیک سالّح[۱]

"بەناوی پەروەردگاری ئامۆژگاریکار، خاوەنی ئایینی دروست، عیسای کوڕی مەریەمی مەسیح، پاشان: لای تۆیش و هەر بیرتیژ و هۆشیارێک شاراوە نییە کە تۆ سەرکردەی ئەو میللەتە حەنەفیەیت و منیش سەرکردەی ئەو میللەتە نەسرانیەم، دەشزانیت ئێمە ئەندەلوس و ئیشکاریمان گرت و ژن و کیژەکانیمان بردن و دابەشمان کردن بەسەر جوولەکە و مەسیحییەکاندا، میّردەکانیشیانمان بەدیل گرت و فرۆشتنمان، دەشزانیت کاتێک ولّاتی مەهدیەمان گرت بەرانبەر بە هاولّاتیان چۆن بووین و لە سنووری ئەسکەندەرییە لێبوردنمان نواند، جا موسلّمانان تووشی تووندوتیژی مەکە.. ئەگەر بەرنگارمان ببیتەوە پەنایەکت بۆ نامێنێتەوە و دەکەوینە وێژەی سووپا گرینۆکەکەت و ڕەحم بە زەبوونیشتان ناکەین و ڕێیەکی سەرخستنیان نادۆزیتەوە، ئەوەی پێویستە بۆت شی دەکەمەوە قسەی کۆتاییت بۆ دەخەمەڕوو، ئەگەر بارمتەم بۆ بنێریت و سوێندی قورسمان بۆ بخۆیت و چی کەشتیگەل و شەوانت[۲] هەیە بیاننێریت، ئەوە دڵمان بەرانبەرت ڕازی دەبێت و هەستمان بەرەو لات کەمەندکێش دەبێت، ئەگەرنا لە خۆشەویستترین شوێن و تەنگەبەرترین جێگەشدا پێت دەگەین."

---

(۱) الخزنداري: تاريخ مجموع النوادر مما جرى للأوائل و الأواخر، ص ص ٥٩-٦٠.

(۲) شەوان جۆرێک کەشتی گەورەی جەنگیی ئەو سەردەمە بووە لە شێوەی قەڵا کە وێڕای هەڵگرتنی پێداویستیە جۆراوجۆرەکان نزیکەی سەدو پەنجا سەرنشینی هەڵدەگرت. بڕوانە: (بشير رمضان و جمال هاشم: تاريخ الحضاة العربية الاسلامية، ط٢، دار المدار الإسلامي، بنغازي — ٢٠٠٤م، ص ١٧٨).

پاشکۆی (١٠)

دەقی نامەی لیۆنی دووەم بۆ مەلیک زاهیری ئەیووبی[١]

"من مەملووکی سوڵتان و نەمامی دەوڵەتەکەیم، چەشنی عەرەبەکان چوومەتە خزمەتی و داوای لێدەکەم لەم تەنگ و چەڵەمە رزگارم بکات با ئیتر هەتا ماوم مەملووکی ئەو بم، من چەند جارێک وڵاتی سوڵتانم پاراستووە و خزمەتیم کردووە، لەوانەش: کاتێک سوڵتان یەکەم جار گەمارۆی دیمەشقی دا و وڵات سەربازی تێدا نەما، من نەبوومە هۆی شلۆقی دڵی و ئازاری وڵاتەکەی، بەڵکوو بە مااڵ و سامان و پیاوەکانم یارمەتیم دا و دەستباری بووم، هەروەها کاتێک بۆ جاری دووەم گەمارۆی دیمەشقی دا مااڵ و سامانێکی زۆرم بۆ خەرج کرا بۆ ئەوەی سەرقاڵی بکەم و گەمارۆکە هەڵگرێت، بەاڵم من نەمکرد، ئەگەر ئیبرنس خزمەتی سوڵتانی کردبێت، ئەوە خزمەتی من لەو زیاتر بووە، دواتریش سوڵتان خزمەتی من و مانەوەم لەبەردەرگای ڕێزداریدا دەبینێت، وەسیەتیشم بۆ ئەو خوشکەزایەم کردووە کە لەسەر ئەنتاکیە دامناوە هەتا بەردەوام لە خزمەتی سوڵتاندا بێت"

---

(١) ابن واصل: مفرج الکروب، ج٣/ ٢٣٥

لیستی سەرچاوەکان

سەرچاوە ڕەسەنەکان:

بە عەرەبی:

ابن الأثير: أبوالحسن علي بن أبي الكرم محمد بن محمد الشيباني الجزري: (ت: ٦٣٠ هـ/ ١٢٣٢م)

١. التاريخ الباهر في الدولة الأتابكية، تح: عبدالقادر أحمد طليمات، دار الكتب الحديثة، القاهرة.، ١٩٦٣م.

٢. الكامل في التأريخ، تح: عمر عبدالسلام تدمري، ط١، دار الكتاب العربي، بيروت، ١٩٩٧م.

الإصطخري: أبو اسحاق إبراهيم بن محمد الفارسي: (ت: ٣٤٦هـ/ ٩٥٧م)

٣. المسالك والممالك، دار صادر، بيروت، ٢٠٠٤م.

الأنطاكي: يحيى بن سعيد بن يحيى: (ت: ٤٥٨هـ/ ١٠٦٥م)

٤. تاريخ الأنطاكي، تح: عبدالسلام تدمري، جروس بروس، طرابلس، ١٩٩٠م.

انطون خانجي: (ت: قبل ١٢٥٨هـ/ ١٨٦٨م)

٥. مختصر تواريخ الأرمن، دير الابا الفرنسيسكانيين، اروشليم، ١٨٦٨م.

ابن إياس: محمد بن أحمد بن إياس: (ت: ٩٣٠ هـ/ ١٥٢٤م)

٦. بدائع الزهور في وقائع الده

٧. ور، مكتبة دار الباز، مكة المكرمة، ١٩٧٥م.

بامخرمة: أبو محمد الطيب بن عبد الله بن أحمد: (ت: ٩٤٨هـ/ ١٥٤١م)

٨. قلادة النحر في وفيات أعيان الدهر، ط١، دار المنهاج، جدة، ٢٠٠٨م،

البكري: عبد الله بن عبد العزيز بن محمد البكري الأندلسي (ت: ٤٨٧هـ/ ١٠٩٤م)

٩. المسالك والممالك، دار الغرب الإسلامي، تونس، ١٩٩٢م.

ابن بطريق: البطريرك افتيشيوس المكنى بسعيد ابن بطريق (ت: ٣٢٨هـ/ ٩٣٩م)

١٠. التأريخ المجموع على التحقيق والتصديق، مطبعة الآباء اليسوعيين، بيروت، ١٩٠٩م.

البلاذري: أحمد بن يحيى بن جابر (ت:٢٧٩هـ/ ٨٩٢م)

١١. فتوح البلدان،، دار ومكتبة الهلال، بيروت، ١٩٨٨م.

البنداري: الفتح بن علي بن محمد: (ت: ٦٤٣هـ/ ١٢٤٥م)

١٢. مختصر سنا البرق الشامي، مكتبة الخانجي، ١٩٧٩م.

ابن تغري بردي: أبوالحاسن يوسف بن تغري بردي (ت: ٨٧٤ هـ/ ١٤٦٩م)

١٣. النجوم الزاهره في ملوك مصر و القاهرة، دار الكتب، مصر، ١٩٦٣م.

التنوخي: المحسن بن علي بن محمد: (ت: ٣٨٤هـ/ ٩٩٤م)

١٤. الفرج بعد الشدة، تح: عبود الشالجي، دار صادر، بيروت، ١٩٧٨م.

ابن جبير: محمد بن أحمد بن جبير (ت: ٦١٤هـ/ ١٢١٧م)

١٥. رحلة ابن جبير، ط١، دار بيروت، بيروت.

ابن الجوزي: جمال الدين أبو الفرج عبد الرحمن بن علي(ت: ٥٩٧هـ/ ١٢٠٠م)

١٦. المنتظم في تاريخ الأمم والملوك، تح: محمد عبد القادر و مصطفى عبد القادر، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٩٩٢م.

الحسيني: صدر الدين أبي الحسن علي بن أبي الفوارس (ت: ٦٢٢هـ/١٢٢٥م)

١٧. أخبار الدولة السلجوقية، اعتنى به: محمد اقبال، لاهور، ١٩٣٣م.

ابن حوقل: محمد بن حوقل البغدادي: (ت: بعد ٣٦٧ هـ/ ٩٧٧م)

١٨. صورة الأرض، دار صادر، بيروت، ١٩٣٨م.

الخزنداري: شهاب الدين قرطاي العزي (ت: بعد ٧٠٨هـ/ ١٣٠٨م)

١٩. تاريخ مجموع النوادر مما جرى للأوائل و الأواخر، تح: هورست هاين و محمد الحجيري، ط١، مطبعة درغام، بيروت، ٢٠٠٥م.

ابن خلدون: عبد الرحمن بن محمد بن محمد: (ت:٨٠٨هـ/ ١٤٠٥م)

٢٠. ديوان المبتدأ والخبر في تاريخ العرب والبربر، تح: خليل شحادة، ط٢، دار الفكر،، بيروت، ١٩٨٨م.

ابن خلكان: أبوالعباس شمس الدين أحمد بن محمد (ت: ٦٨١ هـ/ ١٢٨٢م)

٢١. وفيات الأعيان و أنباء أبناء الزمان، تح: إحسان عباس، دار صادر، بيروت، ١٩٧٢م.

خوريناتيسى: موريس خوريناتيسى (ت: ٤٩٣م)

٢٢. تأريخ الأرمن من البداية حتى القرن الخامس الميلادي، نقله عن الأرمنية: نزار خليلي، ط١، دار اشبيلية، دمشق، ١٩٩٩م

ابن خياط: أبو عمرو خليفة بن خياط الشيباني (ت: ٢٤٠هـ/ ٨٥٤م):

٢٣. تاريخ خليفة ابن خياط، تح: أكرم ضياء العمري، ط٢، دار القلم، دمشق، ١٣٩٧هـ.

ابن الدواداري: أبو بكر بن عبد الله بن أيبك: (ت: بعد ٨٣٦ هـ/ بعد ١٤٣٢م)

٢٤. كنز الدرر و جامع الغرر، تح: سعيد عبدالفتاح عاشور، نشر عيسى البابي الحلبي، ١٩٧٢م.

الذهبي: محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز: (ت: ٧٤٨ هـ/ ١٣٤٧م)

٢٥. تاريخ الاسلام، تحقيق: عمر عبدالسلام تدمري، دار الكتاب العربي، ط٢، بيروت — ١٩٩٣م.

٢٦. سير أعلام النبلاء، ط١، دار الحديث، القاهرة، ٢٠٠٦م.

ابن الراهب: بطرس بن ابي الكرم (ت: ٦٩٥ هـ/ ١٢٩٥م)

٢٧. تاريخ ابن الراهب، مطبعة الآباء اليسوعيين، بيروت، ١٩٠٣م.

الروذراوردي: ظهير الدين أبوشجاع محمد بن بن الحسين: (ت: ٤٨٨هـ/ م١٠٩٦م)

٢٨. ذيل تجارب الأمم، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، ٢٠٠٣م.

ريموند اچيل:

٢٩. تأريخ الفرنجة غزاة بيت المقدس، تر: حسين محمد عطية، ط١، دار المعرفة الجامعية، ١٩٨٩م.

ابن الساعي: علي بن أنجب: (ت: ٦٧٤هـ/ ١٢٧٥م)

٣٠. الجامع المختصر في عنوان التواريخ و عيون السير، المطبعة السريانية

الكاثوليكية في بغداد، ١٩٣٤م.

سبط ابن الجوزي: شمس الدين أبو المظفر يوسف بن قزأوغلي بن عبد الله: (ت: ٦٥٤هـ/ ١٢٥٥م)

٣١. مرآة الزمان في تواريخ الأعيان، ط١، دار الرسالة العالمية، ٢٠١٣م.

ابن سعيد المغربي: أبو الحسن على بن موسى (ت: ٦٨٥هـ/ ١٢٨٦م):

٣٢. كتاب الجغرافيا، تح: اسماعيل العربي، ط١، المكتب التجاري، بيروت، ١٩٧٠م.

أبوشامة: شهاب الدين عبدالرحمن بن إسماعيل (ت: ٦٦٥هـ/ ١٢٦٦م)

٣٣. الروضتين في أخبار الدولتين النورية و الصلاحية، تح: إبراهيم الزيبق، ط١،، مؤسسة الرسالة، بيروت، ١٩٩٧م.

ابن شداد: يوسف بن رافع بن تميم (ت: ٦٣٢ هـ/ ١٢٣٤م)

٣٤. النوادر السلطانية والمحاسن اليوسفية، تح: د. جمال الدين الشيال، ط٢، مكتبة الخانجي، القاهرة، ١٩٩٤م.

ابن شداد: عزالدين محمد بن علي بن إبراهيم (ت: ٦٨٤ هـ/ ١٢٨٥م)

٣٥. الأعلاق الخطيرة في ذكر أمراء الشام والجزيرة، منشورات وزارة الثقافة، دمشق، ١٩٩١م.

الصفدي: صلاح الدين خليل بن أيبك: (ت: ٧٦٤هـ/ ١٣٦٢م)

٣٦. الوافي بالوفيات، تح: أحمد الأرناؤوط وتركي مصطفى، دار إحياء التراث، بيروت، ٢٠٠٠م.

الطبري: محمد بن جرير بن يزيد: (ت: ٣١٠ هـ/ ٩٢٢م)

٣٧. تأريخ الأمم و الملوك، ط٢، دار التراث، بيروت، ١٣٨٧ هـ .

عبدالقادر البغدادي: عبد القادر بن عمر: (ت: ١٠٩٣هـ/ ١٦٨٢م)

٣٨. خزانة الأدب و لب لباب لسان العرب، تح: عبد السلام محمد هارون، ط٤، مكتبة الخانجي، القاهرة، ١٩٩٧م.

ابن العبري: غريغوريوس ابن أهرون بن توما: (ت: ٦٨٥هـ/ ١٢٨٦م)

٣٩. تأريخ الزمان، تر: الأب إسحاق أرملة، دار المشرق، بيروت، ١٩٩١م.

٤٠. تاريخ مختصر الدول، ط٣، دار الشرق، بيروت، ١٩٩٢م.

ابن العديم: عمر بن أحمد بن هبة الله: (ت: ٦٦٠هـ/ ١٢٦١م)

٤١. زبدة الحلب في تاريخ حلب، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٩٩٦م.

ابن عساكر: أبو القاسم علي بن الحسن (ت: ٥٧١ هـ/ ١١٧٥م)

٤٢. تأريخ مدينة دمشق، تح: عمرو بن غرامة، دار الفكر، بيروت، ١٩٩٥م.

العظيمي: محمد بن علي: (ت: ٥٥٦هـ/ ١١٦١م)

٤٣. تاريخ حلب، تح: ابراهيم زعرور، دمشق، ١٩٨٤م.

عماد الدين الكاتب: محمد بن محمد صفي الدين: (ت: ٥٩٧هـ/ ١٢٠٠م)

٤٤. البرق الشامي، تح: د. فالح حسن، ط١، مؤسسة عبدالحميد شوان، عمان، ١٩٨٧م.

٤٥. خريدة القصر وجريدة العصر، تح: د. شكري فيصل، المطبعة الهاشمية، دمشق، ١٩٥٩م.

٤٦. الفتح القسي في الفتح القدسي، ط١، دار المنار، القاهرة، ٢٠٠٤م.

عماد الأصفهاني: أبوحامد محمد بن محمد (ت: ٥٩٧هـ/ ١٢٠٠م)

٤٧. البستان الجامع لجميع تواريخ أهل الزمان، تح: عمر عبدالسلام تدمري، ط١، المكتبة العصرية، بيروت، ٢٠٠٢م.

الفارقي: أحمد بن يوسف بن علي: (ت: بعد ٥٧٧هـ/ ١١٨١م)

٤٨. تأريخ الفارقي، تح: د. بدوي عبداللطيف عوض، ط١، الهيئة العامة لشؤون المطابع الاميرية، القاهرة، ١٩٥٩م.

أبو الفدا: إسماعيل بن علي بن محمود (ت: ٧٣٢هـ/ ١٣٣١م)

٤٩. المختصر في أخبار البشر، ط١، المطبعة الحسينية المصرية.

ابن الفرات: ناصر الدين محمد بن عبد الرحيم: (ت: ٨٠٧هـ/ ١٤٠٤م)

٥٠. تاريخ ابن الفرات، دار الطباعة الحديثة، بصرة، ١٩٧٠م.

ابن فضل الله: أحمد بن يحيى بن فضل الله القرشي: (ت ٧٤٩هـ/ ١٣٤٨م)

٥١. التعريف بالمصطلح الشريف، تح: محمد حسين شمس الدين، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٩٨٨م.

٥٢. مسالك الأبصار في ممالك الأمصار، تح: كامل سلمان الجبوري و مهدي النجم ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، ٢٠١٠م.

فوشيه شارتري: (ت: ٥٢١هـ /١١٢٧م)

٥٣. الاستيطان الصليبي في فلسطين، تر: قاسم عبده قاسم، ط١، دار الشروق، القاهرة، ٢٠٠١م.

ابن الفوطي: كمال الدين أبو الفضل عبد الرزاق بن أحمد: (ت: ٧٢٣هـ/ ١٣٢٣م)

٥٤. الحوادث الجامعة والتجارب النافعة في المائة السابعة، تح: مهدي النجم، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، ٢٠٠٢م.

القزويني: زكريا بن محمد بن محمود: (ت: ٦٨٢هـ/ ١٢٨٣م)

٥٥. آثار البلاد و أخبار العباد، دار صادر، بيروت.

ابن القلانسي: حمزة بن أسد بن علي (ت: ٥٥٥ هـ/ ١١٦٠م)

٥٦. ذيل تاريخ دمشق، تحقيق: د.سهيل زكار، ط١، دار حسان، دمشق، ١٩٨٣م.

القلقشندي: أبو العباس أحمد بن علي: (ت: ٨٢١هـ/ ١٤١٨م)

٥٧. صبح الأعشى، دار الكتب العلمية، بيروت، ٢٠١٢م.

٥٨. قلائد الجمان في التعريف بقبائل عرب الزمان، ط٢،دار الكتاب المصري، القاهرة، ١٩٨٢م.

كاتب مراكشي: (ت: قبل ٦هـ/ ١٢م)

٥٩. الإستبصار في عجائب الأمصار، دار الشؤون الثقافية، بغداد، ١٩٨٦م.

ابن كثير: أبوالفداء إسماعيل بن عمر بن كثير القرشي: (ت: ٧٧٤هـ/ ١٣٧٢م)

٦٠. البداية و النهاية، تح: عبد الله بن عبد المحسن التركي، ط١، دار هجر، جيزة، ١٩٩٧م.

مؤلف مجهول: (أواخر القرن الخامس الهجري/ أواخر القرن الحادي عشر الميلادي)

٦١. أعمال الفرنجة وحجاج بيت المقدس، تر: د. حسن حبشي، دار الفكر العربي، القاهرة.

متى الرهاوي:

٦٢. تأريخ متى الرهاوي، تر: د. محمود محمد الرويضي و عبدالرحيم مصطفى، مؤسسة حمادة، إربد، ٢٠٠٩م.

المسعودي: أبو الحسن على بن الحسين بن على المسعودي (ت: ٣٤٦هـ/ ٩٥٧م)

٦٣. التنبيه والإشراف، تصحيح: عبد الله إسماعيل الصاوي، دار الصاوي، القاهرة، ١٩٣٨م.

مسكويه: أبو علي أحمد بن محمد بن يعقوب: (ت: ٤٢١هـ/ ١٠٣٠م)

٦٤. تجارب الأمم و تعاقب الهمم، تح: أبوالقاسم إمامي، ط٢، مطبعة سروش، طهران، ٢٠٠٠م.

ابن شاهنشاه: محمد بن عمر المظفر بن شاهنشاه (ت ٦١٧هـ / ١٢٢٠م)

٦٥. مضمار الحقائق وسر الخلائق، تح: د. حسن حبشي، عالم الكتب، القاهرة، ١٩٦٨م.

المقدسي: المطهر بن طاهر(ت: ٣٥٥هـ/ ٩٦٥م)

٦٦. البدء والتاريخ، مكتبة الثقافة الدينية، بور سعيد:

المقريزي: أحمد بن علي بن عبد القادر(ت: ٨٤٥هـ/ ١٤٤١م)

٦٧. اتعاظ الحنفاء بأخبار الأئمة الفاطميين الخلفاء، تح: د. محمد حلمي، ط١، المجلس الأعلى للشئون الإسلامية، القاهرة.

٦٨. السلوك لمعرفة دول الملوك، تح: محمد عبدالقادر، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٩٩٧م.

ابن منظور: محمد بن مكرم بن على (ت ٧١١هـ / ١٣١١م)

٦٩. لسان العرب، ط٣، دار صادر، بيروت، ١٤١٤هـ .

ابن منقذ: أبو المظفر مؤيد الدولة مجد الدين أسامة بن مرشد: (ت: ٥٨٤هـ/ ١١٨٨م)

٧٠. الإعتبار، مكتبة الثقافة المصرية، القاهرة.

مؤلف مجهول: (ت: بعد ٣٧٢هـ/ ٩٨٢م)

٧١. حدود العالم من المشرق الى المغرب، تر: السيد يوسف الهادي، الدار الثقافية للنشر، القاهرة، ١٤٢٣هـ.

ناصر خسرو: أبو معين الدين ناصر خسرو الحكيم: (ت: ٤٨١هـ/ ١٠٨٨م)

٧٢. سفرنامه، تح: يحيى الخشاب، ط٣، دار الكتاب الجديد، بيروت، ١٩٨٣م.

ابن نظيف: أبو الفضائل محمد بن علي: (ت: بعد ٦٣٩هـ/ ١٢٤١م)

٧٣. التاريخ المنصوري، تح: أبوالعيد دودو، مطبعة الحجاز، دمشق، ١٩٨١م.

النويري: أحمد بن عبد الوهاب بن محمد: (ت:٧٣٣هـ/ ١٣٣٢م)

٧٤. نهاية الإرب في فنون الأدب، ط١، دار الكتب والوثائق القومية، القاهرة، ١٤٢٣هـ.

ابن هبة الله: أمين الدولة محمد بن محمد: (ت: بعد ٥١٥ هـ/ ١١٢١م)

٧٥. المجموع اللفيف، ط١، دار الغرب الإسلامي، بيروت، ١٤٢٥هـ.

أبي الهيجاء: محمد بن أبي الهيجاء الهذباني(ت: ٧٠٠هـ/ ١٣٠٠م)

٧٦. تاريخ أبي الهيجاء، تح: احمد فريد المزيدي، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، ٢٠٠٤م.

ابن واصل: محمد بن سالم بن نصر الله (ت: ٦٩٧هـ/ ١٢٩٧م)

٧٧. التاريخ الصالحي، تح: عمر عبدالسلام تدمري، ط١، المكتبة العصرية، بيروت، ٢٠١٠م.

٧٨. مفرج الكروب في أخبار بني أيوب، دار الكتب والوثائق القومية - المطبعة الأميرية، القاهرة، ١٩٥٧م.

ابن الوردي: عمر بن مظفر بن عمر بن محمد ابن أبي الفوارس (ت: ٧٤٩هـ/ ١٣٤٨م)

٧٩. تاريخ ابن الوردي، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٩٩٦م.

وليم الصوري: (ت:٥٨١هـ/ ١١٨٥م)

٨٠. الحروب الصليبية، تر: حسن حبشي، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ١٩٩٢م.

ياقوت الحموي: ياقوت بن عبدالله الرومي (ت: ٦٢٦ هـ/ ١٢٢٨م)

٨١. معجم الأدباء، تح: إحسان عباس، ط١، دار الغرب الإسلامي، بيروت، ١٩٩٣م.

٨٢. معجم البلدان، ط٢، دار صادر، بيروت، ١٩٩٥م.

يعقوب الڤيترى: (ت: ٦٣٨هـ/١٢٤٠م)

٨٣. تاريخ بيت المقدس، تر: سعيد البيشاوي، ط١، دار الشروق، عمان، ١٩٩٨م.

اليعقوبي: أحمد بن إسحاق (ت: ٢٩٢هـ/ ٩٠٤م)

٨٤. البلدان، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٤٢٢هـ.

يوحنا ڤورزبورغ: (ت:٦٢١هـ/١٢٢٤م)

٨٥. وصف الأراضي المقدسة في فلسطين، تر: د.سعيد عبدالله البيشاوي، ط١، دار الشروق، عمان، ١٩٩٧م.

سەرچاوە ڕەسەنەکان بە کوردی:

مونەجم باشی: (٣١١١ ك/ ٢٠٧١ز)

٨٦. شەدادیەکان، و: نهاد جلال – ڕێکەوت عزیز، چ١، چاپخانەی زانا، سلێمانی، ٢٠٢١ز.

سەرچاوە ڕەسەنەکان بە فارسی:

قطران تبريزي: (فوت ٤٦٥ هـ/ ١٠٧٢م)

٨٧. ديوان حكيم قطران تبريزي، چ١، چاپخانه فردين، تهران، ١٣٦٣هـ .ش.

ژێدەرەکان:

ژێدەرە عەرەبییەکان

أحمد عبدالعزيز محمود:

٨٨. الأمير باد الكردي، مديرية مطبعة الثقافة، أربيل، ٢٠١٣م.

أحمد محمود خليل:

٨٩. تأريخ الكرد في العهود الإسلاميه، ط١، دار ئاراس، أربيل، ٢٠١٣م.

اديب السيد:

٩٠. ارمينيا في التاريخ العربي، ط١، ١٩٧٢م.

استارجيان: ك.ل.

٩١. تاريخ الأمة الأرمينية، مطبعة الاتحاد الجديدة، الموصل، ١٩٥١م.

ارشاك بولاديان:

٩٢. الأكراد في حقبة الخلافة العباسية، تر: الكساندر كشيشيان، ط٢، دار الفارابي، بيروت، ٢٠١٣م.

ارنست باركر:

٩٣. الحروب الصليبيه، تر: السيد الباز العريني، ط٢، دار النهضة العربية، بيروت.

اسماعيل شكر رسول:

٩٤. الامارة الشدادية الكردية في بلاد ئاران، ط١، مؤسسة موكريانى، أربيل، ٢٠٠١م.

اسمنت غنيم:

٩٥. الدولة الأيوبية والصليبيون، دار المعرفة الجامعية، اسكندرية، ١٩٩٠م.

ايناس سعدي و اسامه عدنان:

٩٦. تاريخ روسيا الديني، اشوربانيبال للكتاب، ط١، ٢٠١٩م.

بشير رمضان و جمال هاشم:

٩٧. تاريخ الحضاة العربية الاسلامية، ط٢، دار المدار الإسلامي، بنغازي، ٢٠٠٤م.

بينز: نورمان

٩٨. الإمبراطورية البيزنطية، تر: حسين مؤنس و محمود يوسف، القاهرة، ١٩٥٠م.

جمال رشيد أحمد:

٩٩. لقاء الأسلاف الكرد و اللان، ط١، رياض الريس للكتب والنشر، بيروت، ١٩٩٤م.

الجنابي: طلب صبار

١٠٠. إمارة أنطاكية، دار نينوى، دمشق، ٢٠١٤م.

الجنزوري: علية عبدالسميع

١٠١. إمارة الرها الصليبية، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ٢٠٠١م.

الحريري: سيد علي

١٠٢. الاخبار السنية في الحروب الصليبية، ط٣، الزهراء للإعلام العربي ، القاهرة، ١٩٨٥م.

ديورانت: ول

١٠٣. قصة الحضارة، تر: زكي نجيب و آخرون، دار الجيل، بيروت، ١٩٨٨م.

رنيه گروسيه:

١٠٤. موجز تاريخ الحروب الصليبية، تر: احمد إيبش، ط١، دار الكتب الوطنية، أبوظبي، ٢٠١٤م.

ريتشارد سوذرن:

١٠٥. صورة الإسلام في أوروبا في القرون الوسطى، تر: رضوان السيد، ط٢، دار المدار الاسلامي، ٢٠٠٦م.

زابورون: ميخائيل

١٠٦. الصليبيون في الشرق، تر: دار التقدم، دار التقدم، موسكو، ١٩٨٦م.

زبيدة محمد عطا:

١٠٧. الشرق الإسلامي و الدولة البيزنطية زمن الأيوبيين، ط٢، دار الأمين، القاهرة، ١٩٩٤م.

زياد علاءالدين محمود قداوي:

١٠٨. الأوضاع السياسية في بلاد القفقاس في القرنين ٦-٧هـ ط١، دار غيداء، عمان، ٢٠٢٠م.

ستيفن رنسيمان:

١٠٩. تاريخ الحملات الصليبية، تر: نورالدين خليل، ط١، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ١٩٩٤م.

السرجاني: راغب

١١٠. قصة الحروب الصليبية، ط٢، مؤسسة اقرأ، القاهرة، ٢٠٠٩م.

سعيد عبدالفتاح عاشور:

١١١. أوروبا العصور الوسطى، مكتبة الأنجلومصرية، القاهرة، ٢٠٠٩م.

١١٢. تاريخ العلاقات بين الشرق والغرب في العصور الوسطى، ط٢، دار النهضة العربية، بيروت، ٢٠٠٣م.

سميل: ر.سى.

١١٣. الحروب الصليبية، تر: سامي هاشم، ط١، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، بيروت، ١٩٨٢م.

عزيز سوريال عطية:

١١٤. تاريخ المسيحية الشرقية، تر: اسحاق عبيد، ط١، المجلس الأعلى للثقافة القاهرة، ٢٠٠٥م.

صلاح ضبيع:

١١٥. دور الألمان في الحروب الصليبية في بلاد الشام، المكتب العربي للمعارف، ط١، ٢٠٠٩م.

الصلابي: علي محمد

١١٦. الأيوبيون بعد صلاح الدين، ط٢، دار المعرفة، بيروت، ٢٠٠٩م.

١١٧. الدولة الزنكية، دار المعرفة، ط٢، بيروت، ٢٠٠٩م.

١١٨. صلاح الدين الأيوبي، ط٢، دار المعرفة، بيروت، ٢٠٠٨ م.

طقوش: محمد سهيل

١١٩. تاريخ الأكراد، ط١، دار النفائس، بيروت، ٢٠١٥م.

١٢٠. تأريخ الأيوبيين، ط١، دار النفائس، بيروت، ٢٠٠٨م.

١٢١. تاريخ الحروب الصليبية، ط١، دار النفائس، بيروت، ٢٠١١م.

١٢٢. تأريخ الدولة العباسية، ط٧، دار النفائس، بيروت، ٢٠٠٩م.

١٢٣. تأريخ الزنكيين في الموصل وبلاد الشام، ط٢، دار النفائس، بيروت، ٢٠١٠ م.

العبادي: احمد مختار

١٢٤. في تاريخ الأيوبيين والمماليك، دار النهضة العربية، بيروت، ١٩٩٥م.

عبدالرقيب يوسف:

١٢٥. الدولة الدوستكية في كردستان الوسطى، ط٣، مؤسسة دلير، السليمانية، ٢٠٠٤م.

ف.هايد:

١٢٦. تاريخ التجارة في الشرق الأدنى في العصور الوسطى، تر: احمد محمد رضا، الهيئة المصرية العامة للكتاب، ١٩٨٥م.

فارس عثمان:

١٢٧. الكرد و الأرمن، العلاقات التأريخية، الطبعة الأولى، مؤسسة ماركريت، سوريا، ٢٠٠٨م.

فايد حماد محمد عاشور:

١٢٨. الجهاد الإسلامي ضد الصليبيين في العصر الأيوبي، ط١، دار الإعتصام، القاهرة.

قادر محمد حسن:

١٢٩. الإمارات الكردية في العهد البويهي، ط١، مؤسسة موكريانى، اربيل، ٢٠١١م.

قاسم عبده قاسم و علي السيد علي:

١٣٠. الأيوبيون والمماليك، عين للدراسات.

اللهيبي: فتحي سالم

١٣١. دراسات في علاقة الأرمن والكرج بالقوى الإسلامية في العصر العباسى، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت، ٢٠١٣م.

١٣٢. مملكة ارمينيا الصغرى، ط١، دار غيداء، عمان، ٢٠١٩م.

١٣٣. مملكة جورجيا في العصور الوسطى، ط١، دار غيداء، عمان، ٢٠١٥م.

محمد جمال صادق:

١٣٤. موسوعه تاريخ القفقاس و الجركس، دار علاء الدين، دمشق، ١٩٩٦م.

محمد مؤنس عوض:

١٣٥. الإمبراطورية البيزنطية، ط١، عين للدراسات، ٢٠٠٧م.

١٣٦. دراسات في الصراع الإسلامي الصليبي ح معركة أرسوف، عين للدراسات، ط١، ١٩٩٧م.

محمود سعيد عمران:

١٣٧. تاريخ الحروب الصليبية، دار المعرفة الجامعية، مصر، ٢٠٠٠م.

المدور: مروان

١٣٨. الأرمن عبر التاريخ، ط٢، منشورات دار نوبل، دمشق.

مرجونة: محمد على

١٣٩. تاريخ الاكراد في الخلافة العباسية، مؤسسة شباب الجامعية، اسكندرية، ٢٠١٠م.

مرعي: فرست

١٤٠. الامارات الكردية في العصر العباسى الثانى، ط١، دار سپيرێز، أربيل، ٢٠٠٥م.

الناصري: سيد أحمد

١٤١. تاريخ الإمبراطورية الرومانية السياسى و الحضاري، ط٢، دار النهضة

العربية، (القاهرة-١٩٩١م).

النقشبندي: حسام الدين

١٤٢.أذربايجان إيران في العهد السلجوقي، بدون رقم الطبعة، مؤسسة ژين، السليمانية، ٢٠١٢م.

ورث: أ.ب. تشارلز

١٤٣. الإمبراطورية الرومانية، تر: رمزى عبده و محمد صقر خفاجة، الهيئة المصرية العالمية للكتاب، القاهرة، ١٩٩٩م.

يوسف عزت باشا:

١٤٤. تاريخ القوقاز، تح: عبدالحميد غالب بك، مطبعة عيسى البابي الحلبي و شركاؤه، القاهرة، ١٩٣٣م.

يوشع بروار:

١٤٥. عالم الصليبيين، تر: قاسم عبده و محمد خليفه، عين للدراسات، ط١، القاهرة، ١٩٩٩م.

ژێدەرە کوردییەکان

ئاراس زەینەڵ:

١٤٦. دیپلۆماسیەتی کورد لە سەردەمی بوەیهییەکاندا، چ٢، ٢٠١٩ز.

ئاکۆ بورهان محەمەد:

١٤٧. میرنشینە کوردییەکانی سەردەمی عەببباسی، چ١، چاپخانەی چوارچرا، سلێمانی، ٢٠١٨ز.

زرار صدیق تۆفیق:

١٤٨. کورد و کوردستان لە ڕۆژگاری خیلافەی ئیسلامیدا، چ١، چاپخانەی خۆرهەڵات، هەولێر، ٢٠١٠ز.

عطا عبدالرحمن محی الدین:

١٤٩. ئەسەدەدین شێرکۆ، چ١، ناوەندی ڕۆشنبیر، سلێمانی، ٢٠٠٣ز.

فوئاد عەبدولموعتی ئەلسەیاد:

١٥٠. مەغۆل لە مێژوودا، و: نهاد جلال، چ١، چاپخانەی ڕوون، سلێمانی، ٢٠٠٨ز.

کامەران عەزیز عەبدوڵڵا:

١٥١. هۆکارەکانی سەرهەڵدان و ڕووخانی میرنشینە کوردییەکان لە سەردەمی عەببباسیدا، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر، ٢٠١٢ز.

کەیوان ئازاد ئەنوەر:

١٥٢. کوردستان و کورد لە سەدەکانی ناوەڕاستدا، چ١، چاپخانەی پەنجەرە، تاران، ٢٠١٥ز.

١٥٣. مێژووی ئیمپراتۆریەتی بێزەنتی، چ٢، چاپخانەی چوارچرا، سلێمانی، ٢٠٢٢ز، ل ل٢٠٠-٢٠١.

محەمەد ئەمین زەکی:

١٥٤. خولاصەیەکی تاریخی کورد و کوردستان، پێداچوونەوە و پەراوێزنووسین: د. حوسامەدین نەقشبەندی و چەندێکی دی، چ١، تاران، ٢٠٢١ز.

مینۆرسکی: ڤ.ف.

١٥٥. چەند لێکۆڵینەوەیەک لە مێژووی کوردەکانی قەوقاز، و: عەلی نادر، چ١، چاپخانەی تاران، ٢٠٢١ز.

نیشتیمان بەشیر محەمەد:

١٥٦. کورد و سەلجووقییەکان، و: ئیدریس عەبدوڵا موستەفا، چ٢، چاپخانەی وەزارتی پەروەردە، ٢٠٠٦ز.

ژێدەرە فارسییەکان

سمیعیان: امیر

١٥٧. آذربایجان در دوره سلجوقیان، چ١، چاپخانه ترانه، تهران، ١٣٩١ هـ .ش.

کسروی: أحمد

١٥٨. شهریاران گمنام، چ٢، چاپخانه نوبهار، تهران، ١٣٨٨ هـ .ش.

ژێدەرە ئینگلیزییەکان

157- V. Minorsky: Studies in caucasian history, London: Taylors foreign press, 1953.

نامە زانستییە عەرەبییەکان

صبا سالم شيت:

١٥٨.الأوضاع السياسية في أرمينيا الكبرى، رسالة ماجستير، جامعة الموصل، كلية التربية للعلوم الإنسانية، الموصل، ٢٠١٩م.

عادل بن محمد خضر:

١٥٩.العلاقات بين المسلمين و الكرج، رسالة الماجستير، جامعة أم القرى، مكة المكرمة، ١٩٩٤م.

محمد زرقوق:

١٦٠. مملكة أرمينيا الصغرى بين المغول والمماليك، رسالة ماجستير غير منشورة، جامعة الجزائر٢، كلية العلوم الإنسانية والإجتماعية، الجزائر، ٢٠١٢م.

نامە زانستییە کوردییەکان:

ئاراس فريق زينل:

١٦١. جەنگی دەروونی لە سەردەمی سەلاحەدینی ئەیوبیدا، نامەی ماجستێر، زانکۆی سلێمانی، کۆلێجی زانستە مرۆڤایەتیەکان، سلێمانی، ٢٠٠١ز.

ناوەڕۆک

پێشەکی ٥
شیکردنەوەی سەرچاوەکان..... ٩
بەشی یەکەم: دەسەڵاتە کوردی و مەسیحییەکان ١٣
لە سەدەکانی (٤-٦ك/١٠-١٢ز) ٣١
باسی یەکەم: دەسەڵاتە کوردییەکان لە سەدەکانی(٤-٦ك/١٠-١٢ز)..... ١٤
تەوەرەی یەکەم: دەیسەمی کوردیی (٣٢٦ - ٣٤٥ك/ ٩٣٧ - ٩٥٦ز)..... ١٤
تەوەری دووەم: شەدادیەکان (٣٤٠- ٤٦٨ك/ ٩٥١- ١٠٧٥ز)..... ١٨
تەوەرەی سێیەم: میرنشینی ڕەوادیی (٣٣٧-٤٦٣ك/ ٩٤٨-١٠٧١ز)..... ٢١
تەوەرەی چوارەم: میرنشینی دۆستەکی -مەڕوانی- (٣٧٣-٤٨٩ك/ ٩٨٣-١٠٩٦ز) ٢٤
تەوەری پێنجەم: ئەیووبییەکان..... ٢٨
باسی دووەم: دەسەڵاتە مەسیحییەکان..... ٣٣
تەوەری یەکەم: ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی..... ٣٣
تەوەری دووەم: ئەرمەنەکان ٣٦
تەوەری سێیەم: جۆرجییەکان ٤٠
تەوەری چوارەم: لەن و ڕووسەکان..... ٤٤
١-لەنەکان:..... ٤٤
٢-ڕووسەکان:..... ٤٥
تەوەری پێنجەم: ئەرمەنستانی بچووک ٤٨
تەوەری شەشەم: خاچپیەکان..... ٥٢
یەکەم: میرنشینی ڕوها..... ٥٥
دووەم: میرنشینی ئەنتاکیە ٥٧
سێیەم: شانشینی بەیتولمەقدیس..... ٥٨
چوارەم: میرنشینی تەرابلوس..... ٥٩

بەشی دووەم: پەیوەندیی دەیسەم و شەدادیەکان لەگەڵ هێزە مەسیحییەکان... ٦١
باسی یەکەم: پەیوەندیی دەیسەم و شەدادیەکان لەگەڵ دەسەڵاتدارانی ئەرمەنستان..... ٦٢
تەوەری یەکەم: پەیوەندیی دەیسەم لەگەڵ دەسەڵاتدارانی ئەرمەنستان..... ٦٢
تەوەری دووەم: پەیوەندیی شەدادیەکان لەگەڵ دەسەڵاتدارانی ئەرمەنستان هەتا سەردەمی شاوری کوڕی فەزڵوون ٦٧
تەوەری سێیەم: پەیوەندیی شەدادیەکان لەگەڵ دەسەڵاتدارانی ئەرمەنستان لە سەردەمی شاوری کوڕی فەزڵوونەوە هەتا ڕووخانی میرنشینەکە ٧٧
باسی دووەم: پەیوەندیی شەدادیەکان لەگەڵ لان و ڕووس و جۆرجی و بیزەنتییەکان ٨٦
تەوەری یەکەم: پەیوەندی نێوان شەدادییەکان و لان و ڕووسەکان..... ٨٦
یەکەم: پەیوەندی نێوان شەدادییەکان و لانەکان ٨٦
دووەم: پەیوەندی نێوان شەدادییەکان و ڕووسەکان:..... ٨٧
تەوەری دووەم: پەیوەندییەکانی شەدادی و جۆرجییەکان..... ٨٩
تەوەری سێیەم: پەیوەندیی شەدادی و بیزەنتییەکان..... ٩٨
بەشی سێیەم: پەیوەندیی ڕەوادی و مەڕوانییەکان لەگەڵ دەسەڵاتە مەسیحییەکان ١٠٧
باسی یەکەم: پەیوەندیی ڕەوادییەکان لەگەڵ دەسەڵاتە مەسیحییەکان..... ١٠٨
تەوەری یەکەم: پەیوەندیی ڕەوادی و هێزە مەسیحییەکان لە سەردەمی میر موحەممەد و ئەبولهەیجای کوڕیدا..... ١٠٨
تەوەری دووەم: پەیوەندییەکانی ڕەوادی و هێزە مەسیحییەکان لە سەردەمی میر مەملان و میر وەهسووزاندا..... ١١٢
تەوەری سێیەم: پەیوەندی ی نێوان ڕەوادی و بیزەنتییەکان ١١٦
باسی دووەم: پەیوەندیی مەڕوانیەکان (٣٧٣-٤٨٩ك/٩٨٣-١٠٩٦ز) لەگەڵ دەسەڵاتە مەسیحییەکان ١١٨
تەوەرەی یەکەم: پەیوەندیی میرنشینی مەڕوانی و ئەرمەنستان و جۆرجییەکان..... ١١٨
تەوەری دووەم: پەیوەندیی دۆستەکیی- مەڕوانی و بیزەنتییەکان..... ١٢٤

١-پەیوەندییەکانی دۆستەکی و بیزەنتییەکان لە سەردەمی میر باددا:..... ١٢٤
٢- پەیوەندییەکانی مەڕوانی و بیزەنتییەکان لە سەردەمی ئەبووعەلیدا (٣٨٠-٣٨٧ك/ ٩٩٠- ٩٩٧ز)..... ١٢٦
٣- پەیوەندییەکانی مەڕوانی و بیزەنتییەکان لە سەردەمی مومەهیدودەولەدا(٣٨٧-٤٠١ك/ ٩٩٧-١٠١٠ز) ١٢٧
٤- پەیوەندییەکانی مەڕوانی و بیزەنتییەکان لە سەردەمی نەسرودەولەدا (٤٠١ ك -٤٥٣ك/ ١٠١٠-١٠٦١ز)..... ١٢٨
بەشی چوارەم: پەیوەندیی نێوان ئەیووبییەکان و خاچپەرستەکان..... ١٣٥
باسی یەکەم: بەرەکەوتنی نێوان ئەیووبی و خاچپەرستەکان هەتا مردنی سەلاحەدین ١٣٦
تەوەری یەکەم: بەرەکەوتنی ئەیووبی و خاچپەرستەکان لە سەردەمی زەنگییەکاندا ..١٣٦
تەوەری دووەم: بەرەکەوتنی ئەیووبی و خاچپەرستەکان هەتا سێیەم هەڵمەتی خاچپەرستەکان ١٤٥
١-جەنگی حەتین (٥٨٣ك/١١٨٧ز) ١٥٠
٢-گرتنی قودس (٥٨٣ك/١١٨٧ز)..... ١٥٤
تەوەری سێیەم: سێیەم هەڵمەتی خاچپەرستەکان (٥٨٥ك/١١٨٩ز)..... ١٥٧
باسی دووەم: بەرەکەوتنی ئەیووبی و خاچپەرستەکان لە دوای سەلاحەدینەوە..... ١٦٤
تەوەری یەکەم: لەدوای سەلاحەدینەوە هەتا هەڵمەتی شەشەمی خاچپەرستەکان (٥٨٩-٦٢٢ك/١١٩٣- ١٢٢٤ز)..... ١٦٤
یەکەم: پاش مردنی سەلاحەدینی ئەیووبی: ١٦٤
دووەم: هەڵمەتی پێنجەمی خاچپەرستەکان (٦١٤ك/١٢١٧ز)..... ١٦٧
تەوەری دووەم: هەڵمەتی شەشەمی خاچپەرستەکان (٦٢٢ك/ ١٢٢٤ز)..... ١٧٣
تەوەری سێیەم: هەڵمەتی حەوتەمی خاچپەرستەکان ١٧٨
بەشی پێنجەم: پەیوەندیی نێوان ئەیووبییەکان و هێزە مەسیحییەکانی خۆرهەڵات ١٨١
باسی یەکەم: پەیوەندی نێوان ئەیووبییەکان و ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی ١٨٢
تەوەری یەکەم: پەیوەندییە سیاسی و سەربازییەکانی ئەیووبی و بیزەنتییەکان ١٨٢

قۆناغی یەکەم: ناتەبایی ئەیووبی و بیزەنتییەکان: ١٨٢
قۆناغی دووەم: پەیوەندییەکانی ئەیووبی و بیزەنتییەکان لە دوای ساڵی (٥٧٧ك/ ١١٨١ز): ١٨٤
تەوەری دووەم: پەیوەندیی دۆستانەی نێوان ئەیووبی و بیزەنتییەکان ١٨٩
یەکەم: نامە و نامەگۆڕینەوە: ١٩٠
دووەم: ناردنی شاند و دیاریی: ١٩٠
سێیەم: لێبوردەیی ئایینی: ١٩١
چوارەم: پەیوەندی ئابووریی: ١٩٢
باسی دووەم: پەیوەندی نێوان ئەیووبییەکان و میرنشینی جۆرجیا و ئەرمەنستانی بچووک ١٩٤
تەوەری یەکەم: بەریەککەوتنی نێوان ئەیووبی و جۆرجییەکان ١٩٤
تەوەری دووەم: پەیوەندیی دۆستانەی نێوان ئەیووبی و جۆرجییەکان..... ٢٠٣
یەکەم: سەردان و شاند و دیارییەکان: ٢٠٣
دووەم: مامەڵەی ئایینی: ٢٠٤
سێیەم: پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان: ٢٠٥
تەوەری سێیەم: پەیوەندی نێوان ئەیووبییەکان و ئەرمەنستانی بچووک ٢٠٧
ئەنجام ٢١٤
پاشکۆکان ٢١٦
پاشکۆی (١) ٢١٦
پاشکۆی (٢) ٢١٧
پاشکۆی (٣) ٢١٨
پاشکۆی (٤) ٢١٨
پاشکۆی (٥) ٢١٩
پاشکۆی (٦) ٢٢٠
پاشکۆی (٧) ٢٢١
پاشکۆی (٨) ٢٢٢
پاشکۆی (٩) ٢٢٣

پاشکۆی (١٠)..... ٢٢٤
لیستی سەرچاوەکان ٢٢٥
سەرچاوە ڕەسەنەکان: ٢٢٥
بە عەرەبی: ٢٢٥
سەرچاوە ڕەسەنەکان بە کوردی:..... ٢٣٦
سەرچاوە ڕەسەنەکان بە فارسی:..... ٢٣٦
ژێدەرەکان: ٢٣٦
ژێدەرە عەرەبییەکان..... ٢٣٦
ژێدەرە کوردییەکان..... ٢٤٣
ژێدەرە فارسییەکان ٢٤٥
ژێدەرە ئینگلیزییەکان..... ٢٤٥
نامە زانستییە عەرەبییەکان..... ٢٤٥
نامە زانستییە کوردییەکان: ٢٤٦

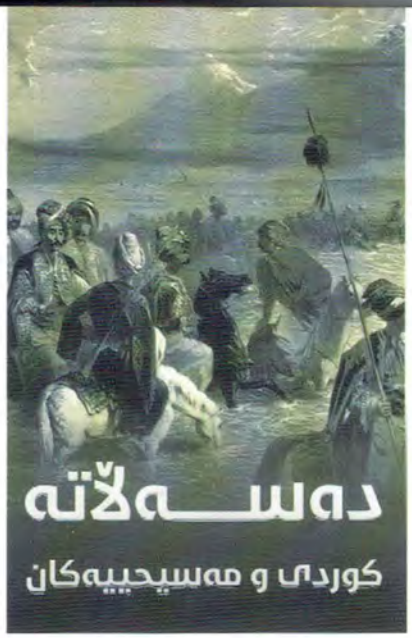

لە سەرەتاکانی سەدەی چواردەمی کۆچییەوە هەتا نیوەی دووەمی سەدەی حەوتەمی کۆچی، کۆمەڵێک دەسەڵات و میرنشینی کوردیی بوونیان هەبوو، یەکێک لە خاڵە زەقەکانی ئەو هێز و دەسەڵاتە کوردییانەش هاوسنووریان بوو لەگەڵ هێز و دەسەڵاتە مەسیحییەکان، نەوەک تەنیا دەسەڵاتە ناوچەییە مەسیحییەکان، بەڵکوو هاوسنوور بوون لەگەڵ زلهێزە مەسیحییەکانی وەک ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی و میرنشینە خاچییەکان، ئەو هاوسنووریەش شێوەیەکی نیچمەبازنەیی وەرگرتبوو و هەم لە ڕووی جوگرافییەوە سنوورێکی فراوانی نێوانی گرتبووەوە، هەم لە ڕووی کاتیشەوە ماوەکە فراوان بووە و زیاتر لە سێ سەدە درێژەی کێشاوە.

بە شێوەیەکی گشتی پەیوەندیی نێوان میرنشین و دەسەڵاتە کوردییەکان لەگەڵ هێز و دەسەڵاتە مەسیحییەکاندا پەیوەندییەکی ناتەبا بوو و بارگرژی باڵی بەسەردا کێشابوو و زۆرجار جەنگی سەخت و درێژخایەن لە سنوورێکی فراوانی نێوانیاندا ڕووی دەدا. هەندێک جار سەرکەوتن یاوەری کوردەکان دەبوو تاکوو ئاستێک هەندێک دەسەڵاتی کوردی لەسەر حیسابی فراوانخوازیی لە بازنەی هێزە مەسیحییەکاندا دامەزران، هەندێک جاریش شکستی سەختیان تووش دەبوو تاکوو ئاستێک دەبووە هۆی لەناوچوونی میرنشینەکەیان.

9 781391 231075

نرخ : ٥٠٠٠ دینار